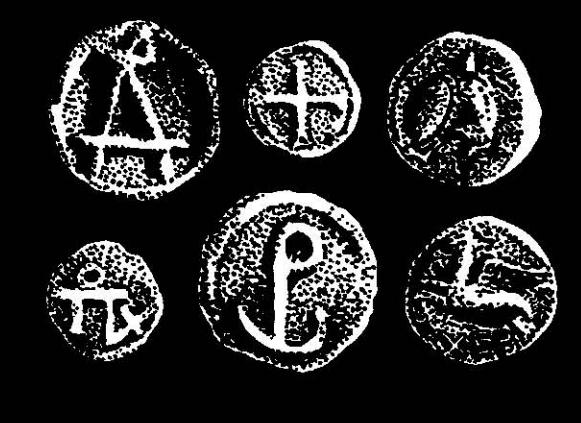

АРХЕОЛОГІЯ

24*1977

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК

Засновано в 1971 р.

24

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1977

У збірнику вміщені статті з питань стародавньої історії і археології, публікацій та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури, хроніку.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібіков, *[B. I. Довженок]*, *Ю. М. Захарук*, *P. O. Каринківський*, *C. D. Крижницький*, *M. P. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *H. С. Руденко* (відповідальний секретар), *O. L. Стешенко*, *O. І. Тереножкін*, *D. Я. Телегін*, *O. П. Черніш*, *B. A. Шрамко*.

Редакція історичної та археологічної літератури

В. О. АНОХІН

**Нове у вивченні
монетної справи Херсонеса**

Історія Херсонеса Таврійського становить особливий інтерес для вчених, які досліджують проблеми античності і середньовіччя. Заснований наприкінці V ст. до н. е. переселенцями з Гераклеї Понтійської, Херсонес незабаром стає одним з найбільших полісів Північного Причорномор'я. В епоху занепаду рабовласницьких держав під навалою варварських племен він відстоїв свою незалежність і ввійшов у нову, феодальну епоху повнокровним державним організмом. На прикладі Херсонеса можна простежити процес формування і розвитку античного поліса, його занепад та економічну й політичну трансформацію у феодальне місто.

Одним з найважливіших джерел вивчення історії Херсонеса є монети, що випускалися з деякими перервами протягом півтори тисячі років.

Першорядне значення монет як джерела полягає в тому, що вони концентрують в собі якості економічного, політичного, метрологічного, художнього, епіграфічного й інших документів; дають змогу висвітлити найрізноманітніші сторони багатовікової історії міста. Проте саме це джерело ще потребує ретельної розробки. Хоч вивчення херсонесських античних та середньовічних монет триває вже понад сто років, потенціальні можливості нумізматичного матеріалу тільки починають розкриватися. Головна, на наш погляд, причина цього полягає у відсутності загальної праці з монетної справи Херсонеса, де були б зведені всі основні типи монет, які дають уявлення про розвиток карбування, та розглянуті питання хронології грошово-вагових систем. Велику популярність має каталог П. О. Бурачкова, відповідний розділ книги А. Н. Зографа, вже не кажучи про застаріле дослідження Б. В. Кене¹. Але ці праці з різних причин не можуть задовольнити дослідника, який шукає розгадки нез'ясованих питань історії Херсонеса за допомогою монет.

Останнім часом нами зібрано і вивчено античні й середньовічні монети Херсонеса, без дослідження яких не можливе дальше вивчення закономірностей міського грошового обігу. При цьому з'ясувалися деякі питання організації монетної справи; було переглянуто відносну та абсолютну хронологію більшості монетних випусків, уточнено дані системи монетних номіналів і грошово-вагових систем. Крім того, виявлено ряд нових фактів історії Херсонеса.

Насамперед пощастило, здається, розв'язати питання про монетні магістрати поліса. Після виходу праці А. В. Орешникова вважалось, що імена урядовців на монетах належали царям-епонімам². Всього нараховується близько 70—80 осіб, які залишили свої імена у повному чи скróченому вигляді приблизно з середини IV до середини I ст. до н. е. Деякі з них повторюються на монетах різного часу і тому їх можна приписати різним особам. Проте в одному випадку зафіксовано незрозумілий факт групового повторення скорочень тих самих імен. Йдеться про монети із зображенням грифона і Діви, яка стоїть навколоїшках. Вони представлені двома різновидами. На одному з них грифон зображеній на лицьовому боці, а Діва — на зворотному (рис. 1, I); на друг-

гому — навпаки (рис. 1, 2). Обидва боки монет завжди чітко розрізняються за технічними особливостями.

На монетах першого різновиду є літери — КРА, ПА, API. Вони являють собою скорочення звичайних для Херсонеса власних імен. Такі самі скорочення (КРА, ПА, AP) є і на зразках другого різновиду.

Рис. 1. Монети античного і середньовічного Херсонеса.

1—2 — близько 330—320 рр. до н. е.; 3—4 — близько 350—330 рр.; 5—10 — за часу імператора Михаїла III (842—866); 11, 12 — за імператора Романа III (1028—1034); 13 — за часу Романа IV (1067—1071).

Співвідношення випусків можна уявити собі так. Спочатку випукали монети з зображенням грифона на лицьовому боці, тоді як Діва, одне з основних божеств, була зображена на зворотному боці. З часом це співвідношення вирішено було змінити і постать Діви перенести на лицьовий бік.

Проте цій, здавалося б, логічній реконструкції карбування суперечить цілком ідентичний набір магістратів, наче ті самі магістрати брали участь у випуску монет двох різновидів. Навіть враховуючи, що послі-

довність виконання служби магістратами в обох випадках була іншою, імовірність такого групового збігу імен дуже мала. Також малоймовірне припущення про розшифровку всіх або деяких скорочень в різні імена, і цілком слід відмовитися від думки про те, що кожний магістрат послідовно чи паралельно випускав монети обох різновидів.

Одне можливе, на наш погляд, пояснення цього феномена полягає у визнанні колегіальності монетної магістратурн Херсонеса. Зміна розташування типів відбулася в період одночасного виконання служби трьома магістратами, які залишили скорочення своїх імен на монетах того й іншого різновидів. Можна навести й інші факти, які підтверджують цей висновок. Так, дидрахи з зображенням голови Діви на лицьовому боці і Діви, що вбиває лань, на зворотному, випускалися трьома магістратами — Артемідором, Істроном і Есхіном. Всі відомі досі монети карбовано одним штемпелем лицьового боку, яким, проте, користувалися у первинному стані і після деяких доробок. В обох випадках його використовували ті самі магістрати, тобто спостерігається така ж ситуація, як і в попередньому випадку. Цю ситуацію можна задовільно пояснити лише на основі визнання одночасного виконання посади трьома особами.

Колегіальність монетної магістратурн є для античної епохи скоріше правилом, ніж винятком. Досить згадати добре відому колегію *tres viri monetales* Римської республіки. В Афінах за випуск тетрадрахм «нового стилю» відповідали чотири особи. В Ольвії у випуску монет брали участь «колегія семи» і «колегія дев'яти». Такі приклади досить численні.

Повертаючись до монетних магістратів Херсонеса, спробуємо визначити колегію, до якої вони мали входити. При цьому слід взяти до уваги, що карбування власної монети — один з найважливіших показників суворенітету міста. Ясно, що здійснення монетної регалії не могло перебувати в руках другорядної магістратури. Більше того, оскільки від правильної політики в галузі монетної справи залежав добробут міста і його громадян, магістратура, певно, мусила посідати один з важливих щаблів у системі державного управління. Найбільш підходить, на нашу думку, для цієї ролі колегія номофілаків. Як бачимо з декретів (ІРЕ I², 342, 343, 347, 351 та ін.), колегія номофілаків протягом всього елліністичного періоду разом з дійкетом (тобто «тим, що стоїть на чолі управління») виступає перед вищим органом влади — народними зборами — з законодавчими пропозиціями, а отже, виконує одну з найважливіших функцій. Сама назва «номофілак» — охоронець закону — свідчить про його роль у системі демократичного ладу. До обов'язків цієї колегії, що налічувала три чоловіки, належали в галузі монетної справи, очевидно, такі: визначення потреби випуску нових монет, вибір металу для цього і, можливо, навіть забезпечення необхідної його хількості, а також встановлення тієї чи іншої вагової системи, монетних типів, номіналів, обсягу карбування.

Імена членів колегії номофілаків почали вміщувати на монетах Херсонеса з середини IV ст. до н. е. Чи завідування монетною справою в перші десятиріччя міського карбування було в їх руках, чи існував інший порядок — сказати неможливо, бо жодних написів, літер та інших знаків ранні монети не мають. В елліністичний же період усі випуски позначалися іменами цих магістратів. Єдиний виняток становлять монети із зображенням квадриги на лицьовому боці і воїна навколошках, у шоломі та з щитом і списом навпередаги на зворотному боці, що демонструє цілком іншу систему позначення монетних випусків.

Відомі три різновиди монет цього типу, що випускалися послідовно: без написів, із складами НР, АГ, ΣА і, нарешті, з окремими літерами грецького алфавіту від А до Σ (рис. 1, 3, 4). Взаємне розташування складів і літер (і ті, ї другі від А до Е вміщені лише на лицьовому боці, решта літер — на зворотному) вказує, що, по-перше, монети із складами

передували тим, які мали літери, і, по-друге, останні ставилися на монетах в алфавітному порядку. Не може бути сумніву, що монети без націсів передували обом цим групам.

Монети з квадригою належать до найраніших випусків херсонеської міді (датуються 350—330 рр. до н. е.). Наявність у цій групі трьох різновидів, про які зазначалося вище, переконливо свідчить, що випуск їх розпочато ще в той час, коли на монетах не вміщували імен магістратів. У процесі дальнього карбування випуск позначали іменами членів колегії номофілаків у скороченій формі (відомі три скорочення, що відповідає кількості номофілаків), після чого цей порядок раптом змінили, і на випусках почали ставити літери алфавіту. Проте ця практика не була довготривалою. На зміну прийшли монети типу грифон-Діва, які знову позначалися іменами номофілаків спочатку в скороченій, а потім у повній формі. Якщо припустити, що літери показують рахунок років, а це єдине можливе припущення, то, значить, змінений порядок позначення випусків зберігався у Херсонесі 18 років. Цей факт має виняткове значення не тільки для історії монетної справи Херсонеса, а й для вивчення його державного устрою, адже він свідчить про тимчасове скасування однієї з найважливіших магістратур міста — колегії номофілаків, або принаймні про цілковите усунення її від контролю за випуском монет.

Практика позначення монетних випусків літерами грецького алфавіту існувала в багатьох містах, в тому числі й причорноморських, — Істрії, Тірі, Ольвії, проте ці факти пік не інтерпретувались. У пошуках аналогій довелося звернутися до монетної справи Самоса, ретельне дослідження якої базується на досить повно вивченій історії міста³. Тут відомі два таких випадки позначення річних випусків літерами. Перший випадок автор монографії, Дж. Беррон, пов'язує з ювійським повстанням греків проти персів. Вигнані останніми самоські олігархи оселилися в Занклі, де ними були випущені тетрадрахми аттичної ваги з літерами А, В, Δ, Ε і без літер, що відповідає п'яти рокам їх перебування в цьому місті⁴.

Другий випадок стосується епохи самоського «п'ятдесятіріччя». В цей період карбувалися тетрадрахми самоської ваги — спершу без усяких додаткових знаків, потім з різними символами (шолом, колесо, астрагал, сова та ін.) і нарешті з літерами від В до I. Автор переконливо доводить, що перехід до літерних позначень пов'язано з захопленням влади на Самосі олігархами в 454—453 рр. до н. е. Після придушення повстання на Самосі Афінами частина олігархів втекла на материк, де вони здійснили випуск ще двох різновидів монет цього типу⁵.

Висновки автора ґрунтуються на міцному фундаменті поєднання писемних і нумізматичних джерел і тому є досить переконливими. Вказані епізоди історії монетної справи Самоса дають підстави для певних узагальнень, а саме: позначення монетних випусків літерами в алфавітному порядку слід пов'язувати з ліквідацією демократичних інститутів і встановленням олігархічної форми керування. Очевидно, схожа ситуація мала місце і в Херсонесі близько 350 р. до н. е. В цей час у місті відбувся заколот, до влади прийшли олігархи, які й стали позначати монетні випуски роками свого правління. Влада олігархів тривала протягом 18 років, після чого вони були, очевидно, вигнані і в місті відновлено попередній демократичний лад.

Така реконструкція подій внутрішньopolітичного життя Херсонеса третьої четверті IV ст. до н. е., відтворена на основі нумізматичних даних, може бути засвідчена аналізом відомої херсонеської присяги⁶, складеної наприкінці IV — на початку III ст. до н. е. Передусім, сам факт появи присяги вказує на якісні надзвичайні події, що незадовго до того мали місце в Херсонесі і призвели до появи такого документа. Один з його дослідників С. О. Жебельєв писав: «Три параграфи присяги дають право зробити висновок, що її створенню і опублікуванню передували в Херсо-

несі внутрішні заворушення, і що вони були спрямовані на повалення демократичного ладу, який, слід думати, встановився в Херсонесі з часу його заснування⁷. Пункт про захист демократичного ладу, безперечно, мусив запобігти можливому повторенню перевороту. Рядки про заборону ворожих дій проти громадян, які «не віддали», схиляють до думки, що були громадяни, які «віддали», тобто втекли, або вигнані з Херсонеса після відновлення демократії. Ці ж особи, без сумніву, протиставляються тим, «яких не оголошено ворогами народу» (стк. 40). З відпадінням якоїсь частини громадян слід пов'язувати згадку про території, що ними херсонесці колись «керували» (стк. 11).

Припущення С. О. Жебельєва про те, що в Херсонесі мала місце лише спроба перевороту з метою встановлення тиранії, і що змова була розкрита і учасників її судили⁸, не підтверджується. Навпаки, як монети, так і текст присяги можна вважати свідченням цілком успішної змови олігархів. Влада олігархії тривала не менше 18 років, після чого було відновлено порядки, які існували раніше.

Одним з суперечливих і неясних питань історії Херсонеса є причини запровадження особливої міської ери в 24 р. до н. е.⁹ На думку О. В. Орешникова, ера була запроваджена в зв'язку з проголошенням Діви «вічною царицею»¹⁰. Серйозні заперечення проти цього висуває ще В. В. Латишев. Найістотнішим він вважав те, що роки, вказані на золотому статері, і напис ΠΑΡΘΕΝΟΣ не пов'язані між собою, і таким чином напис у цілому не можна трактувати як «той чи інший рік царювання Діви»¹¹. Думку В. В. Латишева поділяв А. Н. Зограф¹².

Крім висунутих нами аргументів, слід звернути увагу на той факт, що ця ера не припиняється разом з кінцем «царювання Діви», як, очевидно, мусило б статись. Більше того, датування згідно з цією ерою продовжується по XI ст. Цілком очевидно, що в християнську епоху ні про яке «царювання» поганської богині не могло бути й мови. Отже, з перемогою християнства про еру мусили забути. Деякі дослідники пов'язують її запровадження з наданням Херсонесу від імператора Августа прав вільного міста¹³. Проте і цей погляд не витримує критики: по-перше, на монетах мала б міститися згадка про «свободу», як під час «першої» і «другої елевтерії»; по-друге, саме на цей період припадає свідчення Страбона про підкорення Херсонеса Боспору¹⁴. Як відомо, «перша елевтерія» не спричинилася до появи особливої ери. Так само й встановлена в 24 р. ера не була скасована в результаті запровадження «другої елевтерії» за часів Антоніна Пія. Таким чином, висновок про надання Августом свободи Херсонесу в 24 р. до н. е. не можна обґрунтуквати ні фактами, ні більш-менш вірогідними припущеннями.

Подія, що дала початок новому літочисленню, справді повинна була мати величезне значення для дальній долі міста, і незважаючи на бідність матеріалів з історії Херсонеса кінця I ст. до н. е., ми можемо її визначити. Йдеться про події, які згадує Константин Багрянородний в розповіді про Гікію. Це одне з найцікавіших місць у розділі [53], присвяченому історії міста Херсонеса, в його пораднику «Про керування імперією»¹⁵. Після негативної оцінки цього розділу Т. Моммзеном («Херсонескі казки») він довгий час лишався поза увагою вчених, що ігнорували його як джерело з історії міста. Лише Р. Гарнетт критично проаналізував розповідь про Гікію і зумів побачити в ній вірогідну основу¹⁶. Він дав відповідь на питання, яке нас цікавить, про причини встановлення ери. Ця відповідь потребує лише деяких доповнень.

Коротко нагадаємо зміст 53-го розділу. Він присвячений історії війн Херсонеса. Перша — з Боспором — точилася за часів Діоклетіана, друга — з варварами на Дунаї — за Константина Великого, третя і четверта (теж з Боспором) не пов'язані з правлінням якогось певного імператора, так само як і розповідь про Гікію.

Історія Гікії характеризує спробу боспорців захопити Херсонес. З цією метою син боспорського царя Асандра одружився з Гікією — дочкою херсонеського «вінценосця» Ламаха. Через рік після смерті Ламаха вона, щоб вшанувати пам'ять батька, влаштувала учту для всіх громадян Херсонеса і обіцяла надалі робити це щороку. Її чоловік запропонував боспорцям захопити Херсонес саме в день поминок. Для цього в їхньому будинку потай збиралися воїни з Боспора, число яких поступово зростало і досягло близько 200 чоловік. Проте напередодні чергового свята служниця Гікії випадково виявила в льоху під будинком боспорських воїнів та розповіла про все господині. Гікія розкрила змову верхівці, діставши від неї натомість згоду поховати її після смерті в межах міста. Під час учти будинок Гікії було спалено разом з її чоловіком та всіма боспорцями.

Р. Гарнетт звернув увагу на те, що загальна атмосфера цієї розповіді не відповідає тому часу, з яким її слід було б пов'язати. У IV ст. християнство вже стало пануючою релігією, проте ніяких про це ознак тут немає. Навпаки, учти з танцями і хороводами, бажання Гікії, щоб її поховали в межах міста, а не в церкві — найпочеснішому місці поховання для християн, говорять, на його думку, скоріше про язичеську епоху. Імена діючих осіб — Ламах, Асандр та інші — також свідчать про більш ранній час, ніж IV ст. Гарнет вказує і на збіг імен: Асандр дійсно був царем Боспора (47—17 рр.). Історію Гікії пов'язано з часом його правління, а описані події — з встановленням міської ери Херсонеса, яка, за А. Беком, визначена 36 або 21 рр. до н. е.¹⁷

Висновки Р. Гарнетта здаються безперечними. Після поразки Мітрідата VI боспорські царі зберегли під своїм контролем, мабуть, чи не всі грецькі міста азіатської частини Боспора Кіммерійського та Криму, не виключаючи і Херсонеса. Лише Фанагорія, яка першою повстала проти Мітрідата, дістала автономію, але вже за Фарнака (63—47 рр.) її також було приєднано до Боспора. Залежність Херсонеса мала, певно, обмежений характер, а тому Боспор і вирішив включити його до складу своїх володінь. Подібно до Фарнака, який захопив Фанагорію, Асандр, очевидно, намагався оволодіти Херсонесом, але ця спроба лишилася марною. Чи так воно було, як змальовано в розповіді про Гікію, сказати важко. У ній є, безперечно, легендарні подробці, але основа сюжету — спроба Боспора захопити Херсонес, на нашу думку, цілком реальна. Звісно, така подія заслуговувала бути відзначеною за провадженням особливої ери.

Цікаво, що в монетній типології Херсонеса приблизно з цього часу набуває поширення зображення Діви з луком і стрілою в одній руці і піднятим вгору списом у другій, а також з вінцем на голові. Це зображення є копією певного статуарного типу і проходить крізь усе карбування Херсонеса. За розповіддю, херсонесці спорудили дві статуї Гікії. Одна з них зображала її в звичайному вбрани, коли вона відкриває задум чоловіка, друга — це Гікія, яка в бойовому вигляді захищається від ворогів міста. Опис другої статуї цілком відповідає ранньому монетному типу Діви. Вважати, що зображення на монетах належить Гікії, немає підстав. Така версія з'явилася, безсумнівно, у пізніший час як наслідок пристосування залишків язичеських вірувань до християнської релігії. Привертає увагу надзвичайна популярність на-прикінці I ст. до н. е. — перших століть нашої ери зображення Діви, яка захищається. Якщо спроба боспорського царя захопити Херсонес дійсно мала місце, то врятування міста, безперечно, було приписано Діві, як це траплялося і раніше¹⁸. Щоправда, слід зазначити, що виникнення статуарного типу Діви, «яка захищається», належить до більш ранньої дати, ніж 24 р. до н. е., оскільки на монетах він з'являється вперше за часів Фарнака.

Цікаві результати дало вивчення середньовічних монет Херсонеса

або Херсона*. Як відомо, початок масового іх випуску в місті в середні віки звичайно відносили до спільногоправління Михаїла III і Василія I, яке тривало близько півтора року.

Раніше ми звертали увагу на виняткову навіть для Херсона кількість монет, що припадають на цей час. Було також висловлено думку, що іх слід датувати одноособовим правлінням Михаїла (842—866 рр.), а літери MB на лицьовому боці слід розуміти як скорочення імені та титулу імператора, тобто MIXAHL VASCIÆVC¹⁹. Це визначення, що доказується запропонованою атрибуцією монети, виданої Л. Н. Бєлово²⁰, часом Феофіла (829—842 рр.), дало підставу пов'язати початок регулярного випуску Херсонесом монет з утворенням феми.

Останнім часом було відкрито матеріали, які не лише підтверджують цей висновок, але й дають змогу виявити нові важливі факти щодо організації монетної справи у перші десятиріччя після утворення феми.

Насамперед, стали відомі дві монети нового типу — з літерою M на лицьовому боці і хрестом на зворотному (рис. 1, 5, 6). Одна з них, очевидно, карбована, друга — відлита; розрізняються вони й за формою хреста, тому їх можна вважати близькими, але не одночасними. Літеру M слід розшифровувати як ініціал імені Михаїла III, отже, випуск монет у Херсоні за одноособового правління цього імператора є фактично доведеним. Крім того, ця знахідка дала змогу надійно датувати деякі монети Херсона, що були, на наш погляд, незадовільно атрибутовані. Вони утворюють дві групи монет з літерою A і з літерою П на лицьових боках²¹. Найімовірнішим, здається, було б монети з літерою A датувати часом одноособового правління імператора Александра, яке тривало трохи більше року (травень 912—червень 913 рр.). Проте, якщо розглянути уважніше, це питання не таке вже й просте. Обидва відомих варіанти значно відрізняються один від одного. По-перше, монети одного варіанта відліті (рис. 1, 7), другого — карбовані (рис. 1, 8); по-друге, на реверсі перших вміщено хрест, на других — літери ПХ; потретє, перші мають альфу іншої форми, ніж другі. Такі істотні відмінності вказують на малоймовірну можливість випуску обох різновидів протягом одного року.

Викликає сумніви і датування їх часом імператора Александра. Адже хрест на монетах одного різновиду цілком аналогічний за конструкцією хресту на монеті з випуску Михаїла III, про яку згадувалось вище. Крім того, літери ПХ здаються цілковитим анахронізмом за часів Александра, бо такий напис трапляється тільки на монетах Михаїла III і найраніших випусках Василія I (867—886 рр.), а на пізніших випусках Василія і на всіх Льва та Александра (886—912 рр.) їх замінено хрестом або портретом. Таким чином, обидва різновиди монет з альфою на лицьовому боці слід датувати часом Михаїла III.

Дещо складнішим є питання про монети з літерою П. Тут виділяються три основні різновиди: 1) з цією літерою на обох боках монети; 2) з літерою П на лицьовому боці і хрестами різних обрисів на зворотному (рис. 1, 9); 3) літера П на лицьовому боці та Х — на зворотному (рис. 1, 10). Зазначимо, що попуттувати хрест простої конструкції з літерою Х неможливо, бо перекладини хреста завжди перетинаються під прямим кутом. У даному випадку важливий той факт, що деякі варіанти монет з літерою П другого різновиду містять хрести, які мають цілковиту аналогію на обох монетах Михаїла III. Отже, є усі підстави зараховувати й цю групу до часів Михаїла III.

Таким чином, серед його монет можна виділити дві хронологічні групи. До першої, мабуть найдавнішої, належать такі типи: 1) M — хрест; 2) A — хрест; 3) П — хрест; до другої — 1) MB—ПХ; 2) A—ПХ; 3) П — Х. Деяку непевність щодо зарахування монет третього типу до

* Середньовічна назва античного Херсонеса.

другої групи (тут логічно було б чекати напису ПХ на реверсі) слід відкинути. Ці монети за технічними особливостями являють собою повну аналогію раннім екземплярам першого типу тієї ж групи.

Як бачимо, наявна чітка картина випуску трьох синхронних типів монет від імені трьох осіб, позначених літерами М (або МВ), А і П. Найбільш з'ясована атрибуція першого з них, бо літери М або МВ можна віднести лише до Михаїла. Оскільки в нього не було інших співправителів, крім Василія, не буде великою несподіванкою припущення, що літери А і П мають визначати вищі посади середньовічного поліса Херсона — архонта і протевона. В цьому переконує вся історія утворення феми в Херсоні. Як відомо, Петрона згадував, що архонти і протевони стоять на чолі міського самоврядування, і закликав імператора Феофіла не довіряти їм та підпорядковувати їх урядовцям, надісланим з Візантії. Обидва ці титули згадуються в інших писемних джерелах, а архонти Херсона — у візантійському табелі про ранги і на печатах²².

Щоправда, літеру П частіше тлумачили як ПОЛІС, а П—Х як по́ло́с Херсо́но. Проте таке пояснення здається сумнівним. По-перше, для слова по́ло́с є інші написання: на монетах Феофіла ПА і ПХ або П на монетах Михаїла III та Василія I. По-друге, відомі екземпляри з двома літерами П²³, належні, цілком імовірно, ще до часів, передуючих утворенню феми, коли протевони були єдиною владою в місті, яка мала право випускати монети. Скоріше можна шукати вказівку на особу, від імені якої вони випускалися, ніж просто визначення «поліс». Нарешті, наявність паралельного випуску монет з літерою А, яка може вказувати лише на посаду архонта, свідчить на користь того, що П визначає посаду протевона. Таким чином, нам здається, що літеру П в усіх випадках слід розуміти як скорочення слова проштеуφ, але не по́ло́с. І ще одне міркування з приводу цього типу (П—Х). Паралельні типи монет МВ — ПХ і А — ПХ треба тлумачити як монети «царя Михаїла поліса Херсона» і «архонта поліса Херсона». Оскільки монети Михаїла випускалися в різних містах, і архонти також були в різних містах, виникла необхідність у пояснювальному написі, що вказує на місце випуску. Інша справа, коли йшлося про монети протевона. Саме поняття «протевон» свідчить про полісний характер організації міста, а тому аналогічно побудований напис — монета «протевона поліса Херсона» містив би левний елемент тавтології. Звідси, для завершеності монетного типу було досить формули — монета «протевона Херсона».

Наведені дані по-новому характеризують статус міста на самому початку існування феми. Очевидно, суверенітет міста не було відразу порушене, що мусило полегшити включення Херсона до складу імперії. Чималу роль у цьому, певно, відіграли давні заслуги Херсона, в тому числі й ті, які описує Константин Багрянородний. Найбільше вражає, безумовно, розквіт монетної справи в місті; поруч з імператорськими випускалися також монети від імені вищих урядовців Херсона — протевонів та архонтів. Цей факт ставить Херсон у виняткове становище серед інших міст, які не мали таких прав і в кращому разі випускали монети загальноімперського зразка.

Перший крок у скасуванні самоврядування було вже зроблено. Як показують монети, таке ненормальне з погляду автократичної влади становище зберігалося тільки за Михаїла III. Лише на самому початку правління Василія I були ще монети з літерою П (ПОЛІС) на реверсі, але випуски архонтів і протевонів вже припинились. Основна ж маса монет цього імператора, як і всіх наступних, позбавлена згадок про по́ліс. Щоправда, випуск монет у Херсоні триває, хоч жодне інше місто Візантії не мало такого права.

Наведені факти особливої організації монетної справи Херсона в середині IX ст. дають підставу для характеристики і датування ще од-

ного типу місцевої монети — з двома хрестами (рис. 1, 10). Думку про випадковість появи цього типу (наприклад, внаслідок помилкового використання двох форм зворотного боку) слід заперечити: хрести мають різну форму, причому зображені на лицьовому боці — з кулястою, а не гристиленевою основою, і більше ніде на монетах Херсона не трапляється. Чи не варто припустити, що цей особливий тип монет випускала Херсонська єпархія? Така атрибуція на тлі відносної свободи в талузі карбування за Михайлa III не виключена.

Проте монети з двома хрестами, без сумніву, пізніші, ніж монети архонтів і протевонів. На наш погляд, їх треба датувати приблизно другою половиною правління Василія I або початком правління Льва VI і Александра. В такому разі церква почала випускати монети в той момент, коли полісне карбування було припинено. Цілком можливо, що випуск, здійснений єпархією, був перехідним ступенем до цілковитої заборони всіляких емісій, крім імператорських, або тут відіграли роль інші причини, про які можна лише здогадуватися.

Остаточне зникнення полісних рис у монетній справі Херсона відбулося за Василія I. Цей факт слід пов'язувати, певно, з перетворенням феми Кліматів, як її названо в «табелі про ранги», у фему Херсона. Якщо раніше міська влада користувалася певним суворенітетом, а влада стратига поширювалася лише на округу Херсона, то тепер, мабуть, йому було підпорядковано й місто. І. В. Соколова пов'язує перетворення феми з кінцем 60-х — 70-ми роками IX ст. За даними сфрагістики²⁴, монети вказують пізніший час — 70—80-ті роки, оскільки на початку правління Василія I, як вже зазначалося, ще випускалися монети з літерами II на реверсі.

Як відомо, головним засобом виробництва херсоно-візантійських монет було литво. Зображення на них витискувалися спеціальними штампами у заготовках глиняних форм, які потім випалювались. Особливий інтерес має використання замість штампа монет попередніх випусків. Виготовлені в такий спосіб екземпляри трохи менших розмірів (внаслідок усадки глиняної форми під час сушіння та випалу), але зберігають всі особливості рисунку. Майже кожний тип херсонських монет, починаючи з правління Льва VI (886—912 рр.), дає низку варіантів, дедалі менших. Цікаво відзначити, що використання монет замість штампів спостерігається не лише під час тривалих правлінь як, наприклад, Льва VI або Константина Багрянородного (913—959 рр.), але порівняно коротких. Так, серед монет Іоанна Цімісія (969—976 рр.) з певністю можна визначити щонайменше три таких випуски.

Подібна практика дає широкі можливості для вивчення динаміки виробництва монет у Херсоні при кожному з імператорів, а також допомагає розробити вужчі датування в межах одного правління. Але спочатку необхідно виявити причини, що обумовлюють зникнення такого способу виготовлення форм. Тут, на наш погляд, можливі два різні підходи на основі визнання цих випусків легальними, державними або приватними, нелегальними. Виходячи з того, що вони (назвемо їх «вторинними випусками») були державними емісіями, тут могли відігравати роль причини технічні або політичні. До технічних належить прискорене виготовлення форм завдяки скороченню процесу виробництва штампів. Можливо, також, що в зв'язку з великим обсягом емісій штампи швидко зношувалися, і замість виготовлення нових, використовували монети попереднього випуску. Щоправда, простота виробництва штампів (їх виготовляли, мабуть, з легкоплавкого металу або глини) фактично знижувала перевагу вже готових монет. Очевидно, знайдуться ще інші пояснення, пов'язані з технікою відливання монет.

Проте поява «вторинних» випусків могла залежати і від зовсім інших причин. Немає сумніву, що починаючи з моменту утворення феми Херсона, міське карбування залежало від імператора, який після всту-

пу на престол або санкціонував випуск монет, або скасовував його. Обсяг, періодичність випусків, типи монет та інші головні аспекти емісій визначалися, очевидно, представниками візантійської адміністрації в Херсоні. Ім, мабуть, належало й право контролю за випуском монет. Можна думати, що штампи чи навіть самі форми були на суворому обліку. Про це свідчить той факт, що незважаючи на величезний обсяг монетної продукції Херсона, а звідти й велику кількість ливарних форм (кожна з них використовувалась не більше, кіж для кількох десятків відливок), жодної такої форми або хоч фрагмента не знайдено під час розкопок міста. І, якщо міська влада і монетарії вважали, що дозволений обсяг випуску занадто малий, вони могли піти на свавільне, звісно нелегальне, збільшення його, використовуючи замість штампів монети першого, офіційного випуску.

Всі ці пояснення появи «вторинних» випусків ґрунтуються на тому, що їх випускали, очевидно, на монетному дворі Херсона, а тому їх треба розглядати як державні емісії. Проте можна також припустити, що всі або більшість «вторинних» випусків є нелегальною продукцією міських ремісників. Надзвичайна легкість виготовлення монет не могла не привернути уваги «затікавлених» осіб. Щоб забезпечити точність копіювання, вони використовували монети, які були в ужитку, а тому їхні вироби, фактично підробки, слід розпізнавати за зменшеними зображеннями.

Обидві гіпотези щодо походження «вторинних» випусків здаються рівноцінними, бо вирішальних доказів проти чи на користь однієї з них відшукати поки що не пощастило. Можна сподіватися, що дальнє вивчення відлитих монет Херсона, яке, на наш погляд, мусить почнатися з вироблення критеріїв для розпізнавання штампів, дасть змогу наблизитись до розв'язання цього важливого питання.

Останнє, на чому слід зупинитися, це проблема припинення випуску монет в Херсоні. Відповідно до загальновизнаних атрибуцій заключні випуски датуються часом імператора Василія II і Константина (976—1025 рр.). Порівняно недавно Г. М. Гілевич, вивчаючи скарби херсоно-візантійських монет, закопаних у зв'язку з облоговою хістію київським князем Володимиром у 988—989 рр., звернула увагу на те, що в їх складі відсутні монети Романа I (920—944 рр.)²⁵, хоч інші монети інших імператорів Х і навіть IX ст. знайдено у великій кількості. Це здавалося дивним, оскільки ті з них, які мають на лицьовому боці монограму «ро», належать до числа найпоширеніших монет Херсона.

Пізніше до цього питання звернулась І. В. Соколова, яка підтвердила спостереження Г. М. Гілевич щодо складу херсонських скарбів деякими археологічними даними. Так, вона вказала на відсутність монет з монограмою «ро» серед знахідок Саркела і Тмутаракані, хоч інші монети Херсона X ст. і Візантії IX—X ст. там трапляються регулярно. І павпаки, подібний екземпляр виявлено на городищі Ізяславля, де, за її словами, «не було знайдено жодної речі, давнішої XII ст.». Вона навела також певні візантійські аналогі XIII—XIV ст. монограмі титулу «деспот» і зображенням лілеї (?) на деяких типах монет з монограмою «ро» і прийшла до висновку, що останні датуються XII—XIII ст. І. В. Соколова зробила спробу класифікувати ці монети, поділивши їх на дев'ять типів, які, па її думку, відповідали трьом різним номіналам²⁶.

Хоч висновок про пізніше походження вказаних монет здається нам безперечним, з доказами І. В. Соколової та запропонованими нею датуванням і класифікацією не можна погодитися. Наприклад, вона розглядає монети як одну типологічну групу, що методично невірно: вони відрізняються написанням монограм, різними реверсами (гладенькі, з зображенням хреста, літерою Х, монограмою титулу «деспот», монограмою «ро», нарешті, з лілеями). Крім того, важко обґрунтувати заражування до особливих типів монет рідкісних або унікальних, а таких в її

системі класифікації налічується шість з дев'яти. Яку ж питому вагу повинні мати ці монети, коли вся їх кількість в музеях СРСР не перевищує кількох десятків, тоді як решта (три типи) складається з тисяч монет?

Не витримує ніякої критики і думка І. В. Соколової про три номінали. Їх не можна було розрізнати в обігу, оскільки монети з одним типом монограмами мають широкий діапазон ваги і розмірів. Відомо, що поняття «монета» зникає одразу ж, як її починають важити чи вимірювати; кожний номінал мусить мати свій тип. Далі, чи можна, вивчаючи монети Херсона, надавати вирішального значення візантійським паралелям? Типологія перших та їх зовнішній вигляд, обумовлений іншим способом виготовлення, настільки своєрідні, що всі елементи подібності можуть мати лише випадковий характер. І вже ніяк не слід (так само з погляду методики) обґрунтовувати датування такої хронологічно вузької пам'ятки, як монети, феноменом грошового обігу лише двох поселень, до того ж різночасних і різноетнічних. Археологічні дані стають у пригоді в тих випадках, коли неспроможні нумізматичні методи, але тут ще немає про це мови, бо внутрішні можливості для датування монет з монограмою «ро» поки що не вичерпані. Вони, як показує аналіз скарбів, ще не брали участі у грошовому обігу Херсона Х ст. Те ж саме слід зазначити й про монети з літерами КВΩ, датовані звичайно правлінням Василія I і Константина (867—886 рр.). Як і попередні, вони належать до категорії дуже поширених монет, а тому відсутність їх у скарбах не можна пояснити їх рідкістю.

Літери КВΩ розшифровуються або як скорочення імен Василія II і Константина VIII (976—1025 рр.), або як скорочення імені й титулу («vasilevs») когось з імператорів, що правили одноособово,— Константина VIII, Константина IX Мономаха чи Константина X Дуки. На наш погляд, треба обрати першу можливість. Як відомо, всі монети Херсона IX—Х ст., починаючи з другої половини правління Василія I, мають приблизно однакові розміри та середню вагу. Лише монети з літерами КВΩ і початкові варіанти групи з монограмою «ро» різко відрізняються більшою середньою вагою та розмірами. Збільшення ваги спостерігається і в константинопольському карбуванні, яке датується часом Василія II²⁷. Мабуть, збільшення ваги монет Херсона, а отже, і випуск їх з літерами КВΩ, також треба віднести до часів Василія II.

Менш ясні два аспекти нового випуску. По-перше, важко встановити, чи відбувався в Херсоні перехід до іншого, більшого номіналу міді. Щодо константинопольського карбування цього не можна стверджувати, оскільки тип анонімних фолісів лишається без змін. Певно, і херсонські монети зберегли свій колишній номінал. По-друге, не визначене більш вузьке датування монет. Політичний статус міста в найближчий час після подій 988—989 рр. дуже непевний. Лише з 1017 р., після того як експедиція візантійського флоту придушила в Криму повстання, на чолі якого стояв Георгій Цула, можна говорити про безумовне включення міста до складу імперії. Мабуть, випуск монет з літерами КВΩ належить до цього часу.

Щодо монет з монограмою «ро» слід насамперед категорично відкинути думку І. В. Соколової про їх анонімний характер. Сполучення в одному типі монограмами «ро» з монограмою титулу «деспот» (рис. 1, III) вказує на те, що перша з них походить від імені Роман. Саме цю групу можна визнати початковою і пов'язати з правлінням Романа III Аргира (1028—1034 рр.). Вона складається з кількох варіантів, що відрізняються між собою написанням монограмами титулу «деспот». Всі різновиди є рідкісними, а тому обмежити правління Романа III лише цими випусками не можна. Монети приблизно таких же тривалих правлінь — Нікіфора (963—969 рр.), Іоанна Цімісія (969—976 рр.) — зовсім не рідкісні. Тому до випусків Романа III слід зараховувати ще один тип

монет, який має подібне написання монограми на лицьовому боці і хрест на зворотному (рис. 1, 12). Їх близькість підтверджується монетою з двома монограмами імені Роман, запозиченими з лицьових боків тієї і іншої групи²⁸. Крім того, хрести на монетах Романа III і екземплярах з літерами КВО мають в основі дуже близький, якщо не єдиний, штамп. Монети другої групи Романа III виготовлені, мабуть, за допомогою лише однієї пари штампів і не мають «вторинних» випусків, що цілком відповідає короткочасності його правління.

Наступними за часом є великі монети з іншим написанням монограмами імені Романа на лицьовому боці і хрестом на зворотному (рис. 1, 13). Не виключено, що ім передував короткочасний випуск монет з монограмою титулу «деспот» на лицьовому боці, про існування якого може свідчити унікальна монета, видана О. В. Орешниковим²⁹. Таким чином, монограму «ро» нового типу також не можна вважати анонімною. Проте після Романа III був лише один візантійський правитель з таким іменем — Роман IV Діоген (1067—1071 рр.), якому, на нашу думку, і слід приписати монети нового типу.

Доводиться, очевидно, констатувати, що між правлінням Романа III і Романа IV Діогена Херсон було позбавлено права випускати свою монету. Це певною мірою пояснює численність монет Романа IV. У ці чотири роки використовувалася велика кількість штампів монограми «ро», хоч штамп для реверсів — хрест був, певно, лише один, можливо, навіть той самий, яким користувалися за Романа III. Він дуже спрацювався, і більшість монет, виготовлених за його допомогою, має низько-рельєфне зображення реверсів.

Монети, які ми зараховуємо до часів Романа IV, мають діаметр 25—26 мм, вагу — в межах 6—9 г. Форми для них виготовлялися за допомогою особливих штампів. Решту різновидів з монограмою «ро» було випущено після часу правління Романа IV. Тут є дві категорії монет. Одні виготовлялися з використанням замість штампів монет попередніх випусків (так звані «вторинні» випуски). Копіювався *майже* кожний попередній ступінь редукції, так що можна побудувати ряд з десяти монет, які послідовно зменшуються. Хрест на них поступово зникає, і зворотний бік лишається без зображення. До другої категорії належать монети, виготовлені за допомогою особливих штампів монограми «ро». Іх, на наш погляд, треба розподілити серед монет першої категорії відповідно до діаметра та ваги. Оскільки тип монограми на *більшості* варіантів збережено той самий, що й на випусках Романа IV, обидві категорії можна вважати безпосередньо близькими до цього правління. Проте, відділяючи їх від монет Романа IV, ми мусимо *задовільно* пояснити причини збереження типу, бо шукати якийсь інший зміст у літерах «ро» безпідставно.

Спробуємо, насамперед, визначити хронологічний діапазон цього заключного випуску. Здається, він не міг бути занадто великим. Якщо взяти, наприклад, часи Іоанна Цімісхія, то за сім років його правління вийшов один основний випуск і два «вторинні». Отже, кожний випуск має відповідати двом-трьом рокам. Заключна група монет з монограмою «ро» налічує не менше 14 варіантів, тобто загальна тривалість їх випуску дорівнює приблизно 30—50 рокам або навіть ще менше, бо паралельний випуск монет першої і другої категорії пілком можливий. Виходить, що заключну групу монет з монограмою «ро», а разом з нею і кінець багатовікової історії монетної справи Херсонеса можна датувати кінцем XI — початком XII ст. (навряд чи пізніше кінця першої чверті XII ст.).

Що ж до умов випуску і, зокрема, збереження монограми «ро», то це можна пояснити так. Останній легальний випуск монет Херсона належить, як вже зазначалося, до часів Романа IV. Внутрішня політика візантійського уряду за правління його наступника — Михаїла VII

(1071—1078 рр.) відзначалася особливо широкими масштабами викачування грошей з населення. Запроваджувалися нові податки, зростали вже існуючі. Була введена монополія на продаж хліба, що разом з неврожаєм спричинилося до його подорожчання. В числі урядових заходів було й позбавлення міст кримського узбережжя, зокрема Херсона, торгових привілеїв³⁰, якими вони, треба думати, здавна користувалися. Відомий фрагмент декрета імператора Гонорія (395—420 рр.), який стверджував надані Херсону імператором Феодосієм (379—395 рр.) права торгових відносин з сусідніми народами³¹. Цілком можливо, що саме цих привілеїв місто й було позбавлене; до того ж, певно, йому відмовили в праві випускати свою монету.

Щоб зрозуміти, в якому тяжкому становищі опинився Херсон, слід згадати слова Константина Багрянородного про важливу роль посередницької торгівлі в його економіці³². В результаті Херсон повстав і відокремився від імперії. Боротьба мала затяжний характер, тому що Візантій довелося кинути сили й проти Болгарії, де в 1072 р. також вибухнуло повстання. За В. Н. Татіщевим³³, Михаїл звернувся до великого князя Святослава з проханням допомогти йому і виступити проти болгар та корсунян. Похід проти Херсона розпочався, але після смерті Святослава (1076 р.) і звістки про скинення з престолу самого Михаїла (1078 р.) військо повернулося.

Чим закінчилося повстання — невідомо, проте через якийсь час, очевидно, було укладено мир, бо за Алексія Комніна (1081—1118 рр.) Херсон знову стає місцем заслання небезпечних для імперії осіб. Відомо, що близько 1092 р. сюди вислали самозванця, який видавав себе за Льва — сина Романа IV Діогена³⁴. Цікаво відзначити, що йому пощастило втекти з Херсона за допомогою куманів, які прибули туди для торгівлі. З цього можна зробити висновок, що статус у торгівлі було відновлено, проте право випуску монет Херсон втратив уже остаточно. Однак, очевидно, це не дуже турбувало місто, оскільки воно зазнавало нестачі коштів, там просто продовжували випуск монет з монограмою «ро» і копіювали останній легальний тип, до того ж, мабуть, єдиний, що лишився в обігу. Ніяких дорікань з боку візантійської адміністрації ці емісії викликати не могли. Певно, цим і слід пояснити величезну кількість монет з монограмою «ро», чи не набагато меншу, ніж увесь обсяг monetного ліття IX—X ст. Ясно, що їх мусило вистачити на багато років внутрішнього грошового обігу, навіть при його інтенсивному характері. Проте загальна економічна кон'юнктура почала занепадати. Вже за Алексія Комніна найважливіші торгові привілеї на Чорному морі дістало венеціанське купецтво. В середині XII ст. настає черга генуезців, які заснували ряд торговельних факторій в Криму. Змагатися з ними ні у військовому, ні в економічному аспекті місто не могло. Воно вже було приречене, і припинення його існування стало лише питанням часу.

¹ Бурачков П. О. Общий каталог монет, принадлежащих заложенным колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, ч. I. Одесса, типография А. Шульце, 1884; Зограф А. Н. Античные монеты.—МИА, 1951, № 16. (Глава X. Монеты Херсонеса Таврического и Керкинитиды); Кеке Б. В. Исследования об истории и древностях города Херсонеса Таврического. СПб., 1848.

² Орешников А. В. Этюды по древней numизматике Черноморского побережья.—ИРАИМК, 1922, 5, с. 113 та ін.

³ Barron J. P. The Silver coins of Samos. London, University of London, The Athlone Press, 1966.

⁴ Ibid., p. 40—43.

⁵ Ibid., p. 89—93.

⁶ ИРБ I², 401.

⁷ Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1953, с. 223.

⁸ Там же, с. 227.

⁹ Анохин В. А. О начале эры Херсонеса Таврического.—НиС, 1963, вып. 1, с. 66 та ін.

- ¹⁰ Орешников А. В. Монеты Херсонеса Таврического, царей Боспора Киммерийского и Полемона II Понтийского.—НС, 1913, 2, с. 14.
- ¹¹ Латышев В. В. PONTIKA СПБ., 1909, с. 325.
- ¹² Зограф А. Н. Вказ. праця, с. 154.
- ¹³ Белов Г. Д. Херсонес Таврический. Л., Изд-во Гос. Эрмитажа, 1948, с. 97—98; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в I в. до н. э.—III в. н. э. Автореф. докт. дис. М., 1975, с. 11.
- ¹⁴ Strabon, 7, 3, 4.
- ¹⁵ Const. Porphy. De adm. imp., 53.
- ¹⁶ Garnett R. The Story of Gykia.—The English Historicae Review. London, 1897, p. 100—105.
- ¹⁷ Ibid., p. 103—105.
- ¹⁸ IPE, I², 343.
- ¹⁹ Анохин В. А. Обзор монетного дела средневекового Херсона.—НиС, 1968, вып. 3, с. 103—104.
- ²⁰ Белова Л. Н. Неизданные монеты Херсонеса.—СА, 1941, № 7, табл., рис. 8; Анохин В. А. Обзор монетного дела, с. 105.
- ²¹ Див.: в литеюю А: Орешников А. В. Херсоно-византийские монеты.—ТМНО, 1905, т. 3, вып. 2, табл. IX, 31; Орешников А. В. Херсоно-византийские монеты (дополнение).—НС, 1911, 1, табл. В, 18; див.: в литеюю П: Орешников А. В. Херсоно-византийские монеты, табл. IX, 17; Херсоно-византийские монеты (дополнение), табл. В, 3—4.
- ²² Успенский Ф. И. Византийская табель о рангах.—ИРАИК, 1898, 3. София, с. 124; Соколова И. В. Администрация Херсона в IX—XI вв. По данным сграфитики.—АДСВ, 1973, вып. 10, с. 208 (таблица).
- ²³ Соколова И. В. Клад херсонских монет середины IX в.—ТГЭ, 1971, с. 16, табл. 1.
- ²⁴ Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсона. Автореф. канд. дис. Л., 1975, с. 11.
- ²⁵ Гилевич А. М. Новый клад херсоно-византийских монет.—ВВ, 1964, 24, с. 158.
- ²⁶ Соколова И. В. Датировка некоторых монет Херсонеса.—НиС, 1968, вып. 3, с. 90, 93, 98.
- ²⁷ Grierson Ph. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection, vol. 3, part 2. Washington, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1973, p. 600.
- ²⁸ Орешников А. В. Экскурсы в область древней нумизматики Черноморского побережья.—НС, 1915, 3, табл. 1, 21.
- ²⁹ Там же, с. 45.
- ³⁰ Mirali E. Essai de chronographie byzantine. 1057—1453, L. I. SPb., 1871, с. 28.
- ³¹ Шангин М. Некоторые надписи Херсонесского музея.—ВДИ, 1938, № 3, с. 9.
- ³² Const. Porphy. De adm. imp., 53.
- ³³ Татищев В. Н. История российская. Т. 2. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1963, с. 91—92.
- ³⁴ Комнена Анна. Алексиада. Пер. Я. Н. Любарского. М., «Наука», 1965, с. 266.

В. А. АНОХИН

Новое в изучении монетного дела Херсонеса

Резюме

Монеты являются одним из важнейших исторических источников. Исследование монетного дела Херсонеса привело к открытию ряда новых фактов истории и политического устройства города античной эпохи. Так, изучение одной группы монет позволяет утверждать, что монетными магистратами Херсонеса в эллинистическое время были не единоличные цари-эпонимы, как считалось ранее, а коллегия номофиляков, состоявшая из трех человек. Другая группа монет дала возможность установить факт олигархического переворота, о котором имелись лишь косвенные данные в письменных источниках, а также определить его время.

Многие важные наблюдения касаются средневековых монет. Как выяснилось, выпуск монет городом возобновился не в 866—867 гг., а при императоре Феофиле (829—842 гг.), что было связано с организацией фемы. Любопытно, что при Михаиле (842—866 гг.) монеты выпускались не только от имени императора, но также в представителями самоуправления Херсона — архонтами и протевонами. Этот факт говорит об исключительном положении города в Византийской империи в тот момент. Выяснена также датировка заключительных групп монет. Прекращение их выпуска отнесено к концу XI—началу XII в. в связи с утратой Херсоном права чеканки при императоре Михаиле VII (1071—1078 гг.).

М. І. ГЛАДКИХ

**Мінливість знарядь
в процесі їх виробництва
та її роль в утворенні
локальних варіантів
матеріальної культури**

(На матеріалах палеоліту)

В працях палеолітознавців за останні роки визначено багато локальних варіантів матеріальної культури пізнього палеоліту. Серед них — культури (у вузькому розумінні цього поняття як «археологічні культури»), області, провінції, зони, регіони і т. ін. Ці локальні варіанти, іноді й ті, що визначаються окремими фахівцями за допомогою одного поняття, мають у різних дослідників неоднаковий зміст та обсяг; відрізняються і критерії їх визначення. Таке становище примушує шукати шляхи уніфікації критеріїв визначення локальних варіантів матеріальної культури та розробки єдиних принципів їх підпорядкування. При цьому велику роль відіграє розуміння факторів, що обумовлюють локальність. Найбільш повно вони враховані В. П. Любіним, який вказує на такі фактори: соціальний (сталість традицій в обробці каменю, яка спостерігається всередині окремих груп людей), природний (особливості ландшафтно-кліматичного оточення, рослинного та тваринного світу, сировини для знарядь, наявність природних укриттів), функціональний, або господарсько-виробничий (місцеві відмінності є наслідком сезонної, або спеціалізованої діяльності однієї групи людей), міграційний (привнесення на певну територію культури, нехарактерної для неї) ¹.

Як бачимо, названі фактори розкривають умови розвитку культури, напрямок зміни її ознак, але залишають без відповіді питання про механізм цих процесів та передумови формування локальних варіантів матеріальної культури. Розглянемо під цим кутом зору самий процес виробництва в його найважливішій ланці — виготовленні знаряддя. Цей процес як трудовий акт поєднує в собі суб'єктивне та об'єктивне. Конкретно це означає, що, з одного боку, внаслідок сталості традицій обробки каменю всередині відносно замкнених первісних общин майстер намагався виготовити знаряддя, подібне до того ідеального типу, створення якого вимагала традиція, типу, відображеного в свідомості майстра крізь образи реальних, вже існуючих предметів. З другого боку, через нестабільність рухів виконавця під час праці, в залежності від рівня його кваліфікації, а також особливостей конкретного зразка сировини форма виробу відхилялася від ідеального типу, набуваючи своєрідних, індивідуально неповторних рис. У свою чергу ці, вже видозмінені вироби вливались в сукупність реальних предметів і також ставали джерелом для формування ідеальних моделей.

Кожний трудовий акт починається з формування в свідомості людини ідеальної картини процесу видозмінення природної речовини, проходить через об'єктивізацію цієї суб'єктивної картини в об'єктах природи шляхом актуальної діяльності людини² і завершується практичною та розумовою оцінкою результату праці. Поставлене завдання порівнюється з одержаним результатом, що стає передумовою для формування в свідомості людини нових ідеальних картин процесу трудової діяльності. Отже, мінливість знаряддя, а також інших елементів матеріальної культури в процесі їх виробництва і є тим фактором, який забезпечує саму можливість зміни матеріальної культури, її прогресивний розвиток в часі та формування локальних варіантів різного змісту.

Під впливом, з одного боку, соціальних факторів, а з другого — при-

родних, мінливість згаданих елементів закріплюється в різних напрямках. Саме тому кожна археологічна пам'ятка може розглядатись з точки зору її належності до двох типів культурних спільнот щодо умов їх виникнення: історико-етнографічних (тих, що виникли внаслідок близькості історичної долі первісних колективів або єдиного походження) та господарсько-культурних (спільнот, які склалися під впливом ідентичності господарства, обумовленого фізико-географічним середовищем і однаковим рівнем соціально-економічного розвитку цих колективів)³.

Внаслідок цього для підпорядкування локальних варіантів матеріальної культури, встановлення їх градації необхідно розробити дві взаємопов'язані, але різні схеми співвідношення останніх: з одного боку, підпорядкувати історико-етнографічні спільноти, з другого — культурно-господарські типи. Якщо ж встановлювати співвідношення окремих локальних варіантів без визначення їх специфіки (тобто не вказуючи належність того чи іншого локального варіанта до історико-етнографічної спільноти або до господарсько-культурного типу), як це часто роблять, то є загроза перекручення реальної історичної картини. За даними етнографії відомо, що одна і та сама історико-етнографічна спільність (наприклад, чукчі) може існувати в формі різних господарсько-культурних типів (у даному разі — морські звіробої та тундрові олениари з відповідними відмінностями в матеріальній культурі).

Локальні варіанти пізньопалеолітичної культури України (середньодніпровський, прикарпатський, волинський, степовий причорноморський) за їх змістом дослідники визначають іноді як території поширення певних господарсько-культурних типів (наприклад, степова зона, за П. І. Борисковським) або як культури та етнокультурні області (наприклад, середньодніпровська, за І. Г. Шовкоплясом, та волинська, за Г. П. Григор'євим та М. І. Острівським)⁴.

Труднощі, які виникають при визначенні характеру локального варіанта пізньопалеолітичної культури, ілюструються прикладом прикарпатського (середньодністровського) варіанта, дослідженого О. П. Чернишом⁵.

Пам'ятки північно-східного Прикарпаття, розташовані у верхів'ях і середніх течіях Дністра та Пруту, традиційно включаються в європейську прильодникову зону розвитку пізньопалеолітичної культури⁶. Водночас деякі дослідники, відзначаючи своєрідні риси матеріальної культури пізньопалеолітичних мешканців цього району, розглядають його як етнокультурну область або її частину⁷.

Для розуміння своєрідного характеру вказаного району велике значення має аналіз палеогеографічного середовища як одного з факторів, що обумовлює виникнення локальних варіантів пізньопалеолітичної культури. Прикарпаття відрізняється дуже розчленованим рельєфом, близьким до гірського, про що свідчать, зокрема, знахідки кісток козерога на деяких стоянках. Рельєф є важливим чинником, що впливає на ландшафтні особливості району. Порівняно з прильодовиковими зонами Руської рівнини, розташованими на тій самій географічній широті, територія Прикарпаття була більш лісистою⁸ і відрізнялась іншим співвідношенням представників «мішаної льодовикової фауни». В остеологічних колекціях з поселень цього району рештки мамонта не домінують, а в другій половині пізнього палеоліту основною здобиччю людини стає тут північний олень. На деяких пам'ятках залишки північного оленя досягають 95% (Лисичини), що дає підставу говорити про завершення процесу формування в Прикарпатті своєрідного господарсько-культурного типу: мисливців на північного оленя на відміну від «мисливців на мамонта» Середнього Подніпров'я або «мисливців на зубра» степів Північного Причорномор'я. Таким чином, можна ставити питання про можливість розчленування північної європейської прильодовикової зони на два самостійних регіони з двома підтипами господарсько-культурного типу палеолітичних мисливців-збирачів.

Для Прикарпатського регіону північної прильодовикової зони характерне також більш інтенсивне збиральництво, що знайшло вираз у широкому розповсюджені в пам'ятках Прикарпаття розтирачів та товкачів, а також мотикоподібних знарядь типу лінгбі з рогу північного оленя, які мали колінчасті руків'я і являли собою землекопні знаряддя. На поズових рукоятях з ребер були прорізи для крем'яних вкладишів. Ці знаряддя використовувалися, можливо, як жниварські ножі.

Звичайно, не можна стверджувати, що всі своєрідні риси матеріальної культури пізнього палеоліту Прикарпаття обумовлені специфікою господарської діяльності стародавньої людини, але значна їх кількість сформувалась саме під впливом характеру господарства. Так, значною мірою від характеру мисливської здобичі залежить зовнішній вигляд жителів, що добре простежується при зіставленні жителів прикарпатського регіону зі спорудами з кісток мамонта середньодніпровської області. Крім того, використання продуктів мисливства дуже впливало на ті елементи матеріальної культури, які важко простежити в археологічному матеріалі, але можна з достатньою мірою вірогідності реконструювати на підставі зовнішнього вигляду продуктів здобичі. Маються на увазі одяг та взуття (різні види хутра та облямівок), різні прикраси (намисто з зубів та ікол тварин), інвентар тотемічних обрядів тощо. Таким чином, залишки фауни на поселеннях палеолітичних мисливців є чітким індикатором господарсько-культурної своєрідності їх мешканців, зумовленої особливостями господарства та природи, що оточувала людину.

Другий шлях закріплення мінливості елементів матеріальної культури простежується в процесі дій інститутів екзогамії та ендогамії, які відігравали, мабуть, найважливішу роль у формуванні стародавніх етносів⁹.

Відомо, що крем'яні вироби з різних господарсько-побутових комплексів одного поселення, які, безперечно, належать до однієї археологічної культури і значною мірою відображають її своєрідність, виявляються далеко не тотожними¹⁰. Однією з причин цього є традиція екзогамності шлюбу, привнесення іншої, хоч і близької, технічної традиції внаслідок приходу в колектив мешканців поселення представників інших родових груп¹¹. Незалежно від того, чи виникла екзогамна система в результаті об'єднання різних, раніше відокремлених, груп людей, або шляхом сегментації одного колективу, відносна відокремленість екзогамних родів сприяла виникненню техніко-типологічних відмін в їх виробах внаслідок прогресу техніки всередині кожної первісної общини. Разом з тим, ці відмінності мали тенденцію до нівелювання завдяки тому, що між общинами шляхом шлюбу постійно здійснювався обмін працездатним населенням. У боротьбі цих двох тенденцій народжувався конкретний тип археологічної культури.

Водночас ендогамну сукупність екзогамних первісних колективів не можна розглядати як абсолютно замкнену соціальну одиницю. У екзогамії траплялись і винятки, які припускали появу в общині нових членів — чужинців з точки зору звичайних норм. Наприклад, уaborигенів Австралії шлюби між людьми, які не належать до традиційних шлюбних класів, становлять 15%¹². Крім того, в первісному суспільстві (особливо в період його розкладу) був поширеній звичай «усниновлення» інноплемінних членів. Серед них могли бути етнічно чужорідні, а з точки зору матеріальної культури — інокультурні люди. Останні, локалізуючи свою діяльність на території певного господарсько-побутового комплексу, зберігали свої традиційні прийоми виготовлення виробничого інвентаря, принаймні на початку свого перебування в новому колективі. Такі випадки, хоч і нетипові, можуть траплятись під час археологічних розкопок. Мабуть, саме такий факт був зафікований В. Н. Станко на мезолітичній стоянці гребениківської культури Мирне, де на одному з

господарсько-побутових комплексів було представлено індустрію кукрекського типу¹³.

Для пізньопалеолітичної епохи поява в складі первісних общин інокультурних членів є нетиповою, що підтверджується одноманітним характером виробничого інвентаря з площині відомих пізньопалеолітичних поселень. Водночас, за даними С. М. Бібікова, для ранньопалеолітичних пам'яток типова інша картина: співіснування на одному поселенні різнокультурних комплексів¹⁴. Цілком ямовірно, що ця різниця для двох археологічних епох, які змінюють одна одну, відображає етапи в розвитку екзогамії. В ранньому палеоліті екзогамні традиції тільки народжувалися, і постійні шлюбні зв'язки між представниками різних колективів лише встановлювалися. Нівелювання матеріальної культури общин внаслідок обміну працездатним населенням ще не мало місця. На наступному етапі, в пізньопалеолітичну епоху, єдність матеріальної культури мешканців одного поселення свідчить про міцність екзогамних зв'язків, про завершення процесу утворення сталих ендогамних спільнот родового суспільства, всередині яких відбувається формування одної матеріальної культури.

¹ Любін В. П. К вопросу о локальных различиях в позднем палеолите (по материалам Кавказа).—Каменный век Средней Азии и Казахстана. Тезисы докладов совещания. Ташкент, 1972, с. 15—21.

² Товмасян С. С. Философские проблемы труда и техники. М., «Мысль». 1972, с. 19.

³ Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические общности.—СЭ, 1955, № 4, с. 3—17; Воеводский М. В., Формозов А. А. Стоянка Песочный ров на Десне.—КСИИМК, 1955, вып. 26, с. 42—54.

⁴ Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области.—VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. М., «Наука», 1964; Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К., 1965; Остроуский М. И., Григорьев Г. П. Липская палеолитическая культура.—СА, 1966, № 4, с. 3—13.

⁵ Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Приднестровья.—В кн.: Палеолит Среднего Приднестровья. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, т. 15. М., 1959, с. 3—214.

⁶ Борисковский П. И. Палеолит Украины.—МИА, 1953, № 40, с. 411—412; Черныш А. П. Вкз. праця, с. 186.

⁷ Шовкопляс И. Г. О локальных различиях в развитии культуры позднего палеолита.—VII Международный конгресс доисториков иprotoисториков. Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, с. 42—43; Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, с. 63—66.

⁸ Гричук В. П. Растительный покров перигляциальной области.—Лес—перигляциал—палеолит на территории Средней и Восточной Европы. М., 1969, с. 571—577.

⁹ Бромлей Ю. В. Этиос и эндогамия.—СЭ, 1969, № 6, с. 84—91; Бібіков С. М. Перспективні теоретичні розробки в радянській археології.—Вісник АН УРСР, 1973, № 4, с. 32—34.

¹⁰ Гладких М. І. До методики типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря.—Археологія, 1973, 9, с. 15—21.

¹¹ Гладких М. І. Крем'яний інвентар Добронівської стоянки.—Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., 1972, вип. 4, с. 28.

¹² Бромлей Ю. В. Вкз. праця, с. 85.

¹³ Станко В. Н. Некоторые итоги исследований мезолитической стоянки Мирное.—XV Наукова конференція Інституту археології АН УРСР. Тези пленарних і секційних доповідей. Одеса, 1972, с. 73—75.

¹⁴ Бібіков С. М. Вкз. праця.

М. И. ГЛАДКИХ

**Изменчивость орудий
в процессе их производства
и ее роль в формировании
локальных вариантов
материальной культуры
(На материалах палеолита)**

Резюме

Изменчивость орудий и других элементов материальной культуры в процессе их производства рассматривается в статье как явление, обеспечивающее возможность формирования локальных вариантов материальной культуры. Эта возможность реализуется под воздействием неоднородных факторов (социальных и природных), что приводит к возникновению разных типов локальных вариантов. Поэтому при классификации последних автор предлагает пользоваться двумя взаимосвязанными, но самостоятельными схемами, отражающими, с одной стороны, градацию историко-этнографических общностей, с другой — хозяйственно-культурных типов.

Процесс закрепления изменчивости элементов материальной культуры рассматривается на конкретных примерах действия факторов окружающей среды и эндо- и экогамных традиций брачных отношений в первобытную эпоху.

П. І. ХАВЛЮК

**Про реконструкцію
черняхівських жорен**

На території переважної більшості селищ черняхівської культури, поширеніх у лісостеповій, а подекуди і в степовій зонах України і Молдавії, трапляються знахідки цілих або пошкоджених ротаційних ручних млинів-жорен, виготовлених з різних місцевих гірських порід. Особливо багато їх знаходять на черняхівських пам'ятках Прутсько-Дністровського межиріччя¹. Е. О. Рікман, наприклад, під час дослідження черняхівського селища Загайкани в Молдавії виявив уламки вапнякових жорен майже в усіх розкопаних житлах². На землях Південного Побужжя знахідки ручних млинів зафіксовано в 70% селищ. Ці дані свідчать про широке застосування черняхівцями досить досконалого борошномельного пристрою.

Масовість таких знахідок привертала увагу дослідників черняхівської культури, які неодноразово робили спроби реконструкції цих жорен. Так, Е. О. Симонович одним з перших описав знахідку черняхівської млинової споруди і запропонував її реконструкцію (включаючи її жорна). Щоправда, остання не дає повного уявлення про характер споруди і тим більше, про принципову будову жорен. Викликає, наприклад, сумнів, що вони могли розміщуватись у будівлі типу хавису, адже в такому разі ними не можна було б користуватись взимку³. Виходячи з їх стаціонарного установлення, логічно припускати, що вони влаштовувалися у закритому приміщенні виробничого призначення.

Через деякий час Е. О. Симонович повторив свою спробу реконструювати цю саму споруду і жорна⁴. Проте, на жаль, і на цей раз нічого нового у попередню схему не було внесено. Фотографія місцезнаходження нижнього жорнового каменю, вміщена у праці Е. О. Симоновича, дає можливість зробити висновок, що жорна встановлювали на підвищенні, складеному з каменів на глиняному розчині. Воно розвалилось, як і сама споруда, після зруйнування селища. Такі підвищення для жорен знайдено на черняхівському селищі на Житомирщині⁵. Цілком зрозуміло, що користуватись жорнами, закріпленими на доліві, було неможливо. Під час роботи біля них потрібно сидіти чи стояти

на колінах, що незручно. Етнографічні спостереження показують, що жорна ніколи не встановлювались на долівці при стаціонарному використанні і не зберігались у відкритих приміщеннях типу навису.

Пізніше вийшли з друку ще кілька праць, в яких також є описи реконструкції ручних жорен. Н. А. Пономарев зібрав численний матеріал з історії борошномельної техніки, зокрема про її застосування у народів Півдня нашої країни. Він реконструює, наприклад, жорна з Беседівки Смілівського району Сумської області, лежак яких мав невелике центральне заглиблення. Тому можна з впевненістю допускати їх належність до черняхівської культури, бо саме ця деталь характерна для черняхівських жорен. Н. А. Пономарев вважає, що центральна вісь згаданих жорен кріпилась у вертикальному нерухомому положенні, за допомогою горизонтальної ручки і двох бокових стояків, які, в свою чергу, тримались у діаметрально протилежних заглибленнях верхньої площини бігуна⁶. Але справа в тому, що черняхівські жорна з двома заглибленнями у верхньому камені невідомі. Не знайдені вони й на території Півдня нашої країни і в інші часи. Отже, і ця реконструкція штучна, бо не відтворює справжньої будови не тільки черняхівських, але й інших жорен.

Е. А. Рікман наводить такий опис черняхівських жорен: «На штирі нижнього каменя підвішено верхній камінь, у центральній частині якого вкладена по осі порхлиця з ямкою в центрі. Ямка й була місцем стику верхнього жорна і штиря нижнього»⁷. З цього видно, що реконструкцію жорен Е. А. Рікман зробив чисто інтуїтивно. Як утримувався штир у вертикальному положенні (саме це і є головним у реконструкції) і не допускав безладного переміщення верхнього каменя по площині нижнього, автор не пояснює. Реконструйовані таким чином жорна не могли б працювати, бо вісь у них не кріпилася, а проходила між каменями, впираючись у ямку в центрі лежака і ямку в центрі порхлици. Даремно дослідник запевняє, що тип жорен з порхлицею був поширений у черняхівського населення Дністро-Прутського межиріччя. Така конструкція їх на черняхівських селищах невідома. Е. А. Рікман, щоправда, вказує на єдину знахідку таких жорен на одношаровому селищі Будешти. Але тут виявлено лише п'яту частину жорнового каменя, і реконструювати по ній цілий камінь з пазом для порхлици неможливо.

У Молдавії, на селищі Кобуска Веке⁸ знайдено пісковикові жорна унікальної, очевидно, провінціально-ромської конструкції. Ними черняхівці також не користувалися.

Дехто з дослідників черняхівської культури намагався слов'янські жорна XII—XIII ст. (з порхлицею), реконструйовані Б. О. Рибаковим⁹, розглядати як більш давні, тобто пов'язати їх з черняхівським часом. Основним аргументом для такого висновку вважалась наявність у окремих екземплярів прямокутного отвору в бігуні. Слід зазначити, що у черняхівців відомі, й то не часто, жорна лише з квадратним, а не прямокутним отвором. Останній трапляється дуже рідко. Переважає в основному отвір круглої форми.

Чи може служити доказом застосування порхлиці форма центрального отвору у бігуні? Порхлиця, чи підп'ятник, як її називають,—деталь жорен, що сприймає навантаження на вісь. Остання могла впиратись у підп'ятник верхнім кінцем. У такому разі «веретено» чи вісь проходили через отвір у центрі лежака, частково кріпились у ньому і нижнім кінцем впирались у дерев'яну планку. Планка піднімалась клином з твердої породи дерева (дуба, ясена, граба). Клином регулювалась сила тертя бігуна об лежак способом виклинювання «веретена» чи осі вверх. Така конструкція характерна для пізніх жорен. За нашими спостереженнями, жорна з порхлицею з'являються в уличів з X ст.

Інколи вісь, утримуючись в наскрізному отворі лежака, проходила знизу через підп'ятник (крізь отвір) і тоді її функція мінялась. Вона вже

не відігравала ролі у зменшенні сили тертя бігуна об лежак, а лише втримувала бігун завжди по центру лежака. Такий тип дещо давніший від жорен Х ст.

Застосування порхлици, або підп'ятника, завжди помітно внаслідок залежності в бігуні не прямокутного чи квадратного центрального отвору, а звімки, відповідної розмірам і формі порхлици на нижній площині бігуна. Зрозуміло, що конфігурація центрального отвору не залежала від способу кріплення порхлици. У черняхівських жорен специальних пазів для неї не виявлено.

Отже, немає ніяких підстав переносити конструкцію давньоруських жорен на черняхівські тільки тому, що в бігуні були прямокутні чи квадратні отвори. Жорна з порхлицею невідомі у згаданий час навіть у передових (за розвитком техніки) містах Північного Причорномор'я, з якими черняхівське населення мало тісні контакти. На території Північного Причорномор'я жорна були зовсім іншої конструкції. В пізньоелліністичну епоху тут ще продовжували користуватись зернотерками з отвором у центрі верхнього розтирача. У І—ІІІ ст. в пунктах розташування римських гарнізонів жорна римського типу також не мали порхлици, а оберталися на штири, для якого в центрі лежака зроблено отвір¹⁰.

Конструкція черняхівських жорен, судячи з наявних залишків, докорінно відрізнялась від давньоруських. Чому ж у черняхівських борошномельних пристройів іноді робились квадратні чи навіть, хоча й рідко, прямокутні центральні отвори у бігуні? Про це йдеється далі.

В реконструкції А. Наша, на яку спирається дехто з дослідників, показано можливі варіанти моделей пізньоримських жорен, в тому числі з рухомою віссю, яка кріпилася у лежаку¹¹. До речі, це не один з типів порхлици, як іноді вважають, а складна вісь. Але такі зразки в черняхівській культурі невідомі. Зате варіант реконструкції А. Наша хоч і не відповідає на питання, пов'язаний з будовою саме черняхівських жорен і в принципі правильно показує, як міг утримуватись під час руху верхній камінь жорен при відсутності в нижньому камені наскрізного центрального отвору.

Нарешті, ще одна спроба реконструкції черняхівської млинової споруди з поставом була зроблена І. С. Винокуром на основі виявлених ним добре збережених залишків у с. Іванківцях Любарського району Житомирської області¹². Загалом реконструкція не викликає сумніву. Такі споруди в різних районах черняхівського ареалу могли бути відмінними одна від одної, бо це залежало від наявності будівельного матеріалу, місцевої традиції чи досвіду. Але жорновий постав реконструйовано неправильно, без урахування не тільки етнографічних аналогій, на які посилається І. С. Винокур, але й ряду елементарних деталей, досить істотних для борошномельних конструкцій. Нижній камінь (лежак) черняхівських жорен завжди (принаймні на Правобережній Україні) мав у центрі невеликий за діаметром і неглибокий круглий отвір, не пробитий насрізом. Саме ця деталь не дає підстав вважати, що бігун на лежаку обертався без осі, вільно утримуючись, як гадає І. С. Винокур, на нижньому камені лише за допомогою «обичайки» (дерев'яного кожуха).

Виникає питання, як же тоді з'явилось центральне заглиблення діаметром від 2 до 4 см і глибиною не більше 3 см? Крім того, на лежаках деяких черняхівських жорен навколо центрального заглиблення є конічне підвищення. І. С. Винокур вважає, що ці деталі на робочій площині лежака зроблено для рівномірного доступу зерна на поверхню жорен за допомогою відцентрової сили. Це твердження помилкове. По-перше, бігун без осі не дасть обертового руху, і ніяка відцентрова сила тут не виникає. Бігун під час праці буде рухатись у бік найбільшого зусилля, тобто від мельника чи до нього, вдарюючись в різні боки дерев'яного кожуха. Верхній камінь виконував би в такому разі функцію розтирача звичайної зернотерки.

По-друге, центральне заглиблення було зайвим, бо зерно з центрального отвору бігуна розтягувалось би ним по всій робочій поверхні лежака. Якби конічний виступ був виготовлений на лежаку заздалегідь, як гадає І. С. Винокур, для кращого доступу зерна, то під час такого безладного руху вік був би легко збитий бігуном, і його сліди не залишилися б на добре притертому камені. Але цей виступ зберігся саме на тих екземплярах жорен, які були у вжитку довгий час. Центральне заглиблення і круглий виступ у лежаку — невипадкові деталі, і вони не виго-

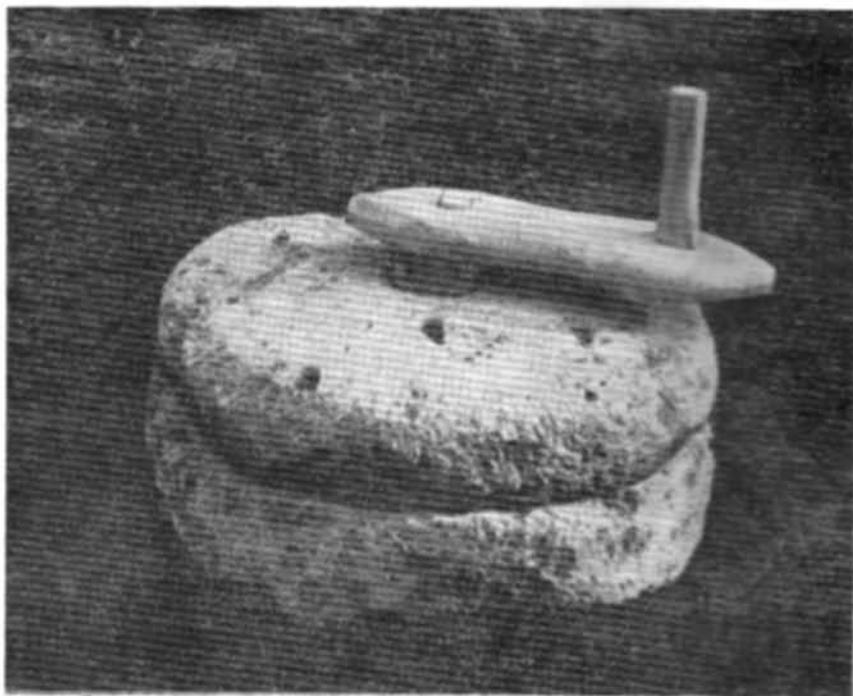

Рис. 1. Загальний вигляд реконструйованих жорен.

товлялись для рівномірного доступу зерна на поверхню лежака (нижнього жорна). Саме ці деталі й допомагають реконструювати черняхівські жорна на основі принципу, розробленого А. Нашем для реконструкції жорен пізньоримського типу на території Польщі.

Черняхівські ротаційні жорна були досить простим, але разом з тим надійним легким щодо виготовлення борошномельним пристроєм. Вони значно простіші, ніж пізньоримський тип жорен на території Польщі, в яких застосовувалась рухома вісь. Це підтверджується нашою експериментальною реконструкцією (рис. 1). Для виготовлення жорен ми використали пористу ефузивну породу з Лугівського кар'єру, розташованого в Іллінецькому районі Вінницької області, з якого черняхівці найчастіше брали каміння.

Обидва камені (лежак і бігун) мають діаметр 40 см, товщину — 7—10 см. Центральний отвір у верхньому камені круглий, робоча поверхня обох жорен горизонтальна. Бігун утримувався і обертався на лежаку за допомогою залізного стержня, запресованого наглухо у дерев'яну основу (рис. 2, 1). Це була складна дерев'яно-залізна вісь, наявність якої в конструкції черняхівських жорен І. С. Винокур не допускає. Вісь забивалась у центральний круглий отвір бігуна і повинна була мати форму прямокутного бруска. Вона утримувалась своїми ребрами в краях отвору, і по боках її залишались щілини для засипки зерна. Інколи на черняхівських селищах, переважно на території Молдавії¹³, знаходять

жорна з квадратними отворами. Ще рідше центральний отвір на бігуні був прямокутної форми. В такому випадку дерев'яна частина осі мала круглу форму; по обидва боки прямокутного отвору чи з трьох боків квадратного утворювались достатнього розміру щілнини для засипки зерна. З цією метою навколо дерев'яної частини осі, яка виступала з центрального отвору бігуна, могли робитись конічні лійки-коші, виготовлені з дерев'яної кори-лубу (рис. 3, 2). Засипане в такий пристрій зерно надходило під жорна поступово, в міру його розмелювання.

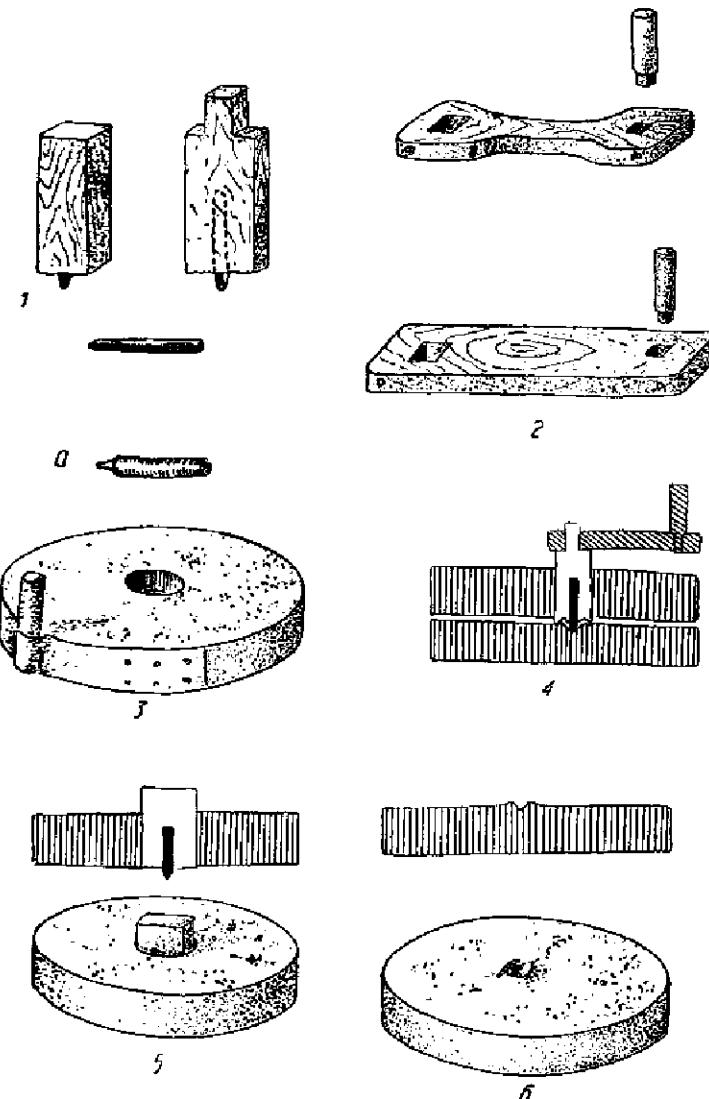

Рис. 2. Деталі реконструкції черняхівських жорен.

Під час обертання бігуна залізний стержень, закріплений наглухо у нижній частині дерев'яної осі, протирає у лежаку коніче заглиблення (рис. 2, 4, 6) і утримувався в ньому. В процесі роботи стержень заглиблювався в лежак, а під дією відцентрової сили розширював це заглиблення. Ось чому воно не відповідає ні формі, ні діаметру залізного кінця складної осі. Від тертя жорен поверхня лежака спрацьовується. В центрі навколо залізного стержня, який кріпиться в дерев'яний осі, камінь втирається у неї. Стирається він повільніше, ніж робоча поверхня обох каменів, бо дерево м'якше. Внаслідок цього навколо коніч-

ного заглиблення, в якому утримувався залізний кінець осі, утворюється конічне підвищення. Це підвищення, втерте в дерев'яну частину осі, ще більш надійно втримувало бігун. Зерно потрапляло з боків дерев'яно-залізної осі поза конічний виступ у лежаку на його робочу поверхню.

Тепер розглянемо конструкцію ручки. На верхньому торці дерев'яної частини осі залишається квадратний шип, на якому кріпиться горизонтальне плече для ручки (рис. 2, 1, 2, 4). Всно виготовлялось, як і

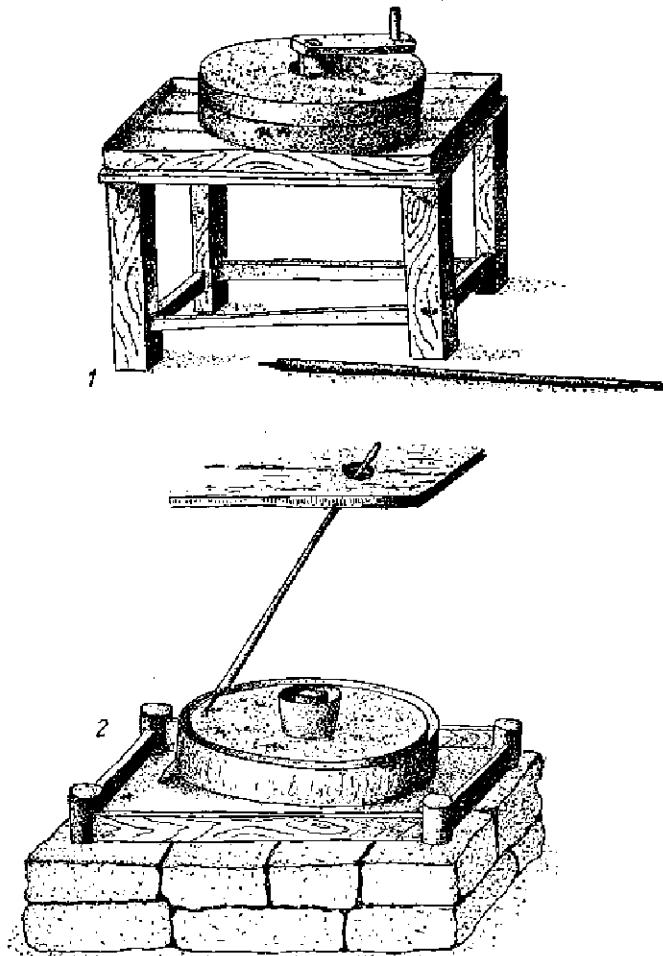

Рис. 3. Способи стаціонарного влаштування реконструйованих черняхівських жорен.

дерев'яна частина осі, з міцної деревини — граба чи ясена. Жорна могли обертатись і за допомогою ручки з залізним стержнем (рис. 2, 1а) або жердини з залізним наконечником на нижньому торці (рис. 3, 2). Ця жердина, як свідчать етнографічні приклади, кріпилася верхнім кінцем до стелі млинової споруди. Але черняхівські ремісники, які виготовляли жорна, враховували, що в такому разі створювався додатковий тиск на бігун, а, отже, було значно важче працювати на такому пристрій. Ручка для обертання бігуна у пізніших жорнах кріпилася за допомогою луб'яного обода¹⁴. Такий пристрій міг застосовуватись і в черняхівських жорнах, хоча практично його не можна виявити, оскільки не залишається ніяких слідів. Він дещо полегшував розмелювання зерна.

Як показав наш досвід реконструкції, найбільш зручними є жорна, що рухаються за допомогою закріпленої на горизонтальному плечі ручки

(рис. 3, 1). В такому випадку працюючий майже не тисне на бігун, сила тертя між робочими поверхнями мінімальна, до того ж, вона могла регулюватись забиванням осі вниз чи підтриманням її вверх. Так само регулювалась якість помелу. Бігун у реконструйованих жорнах обертається легко, плавно, зерно рівномірно розгортається нижнім торцем дерев'яної частини осі під краї центрального отвору поза конічний виступ і далі по поверхні лежака під дією відцентрової сили.

Жорновий постав міг бути вміщений в опалубку, виготовлену з дерев'яної кори (мабуть, липової), чи в звичайну дерев'яну коробку. Роз-

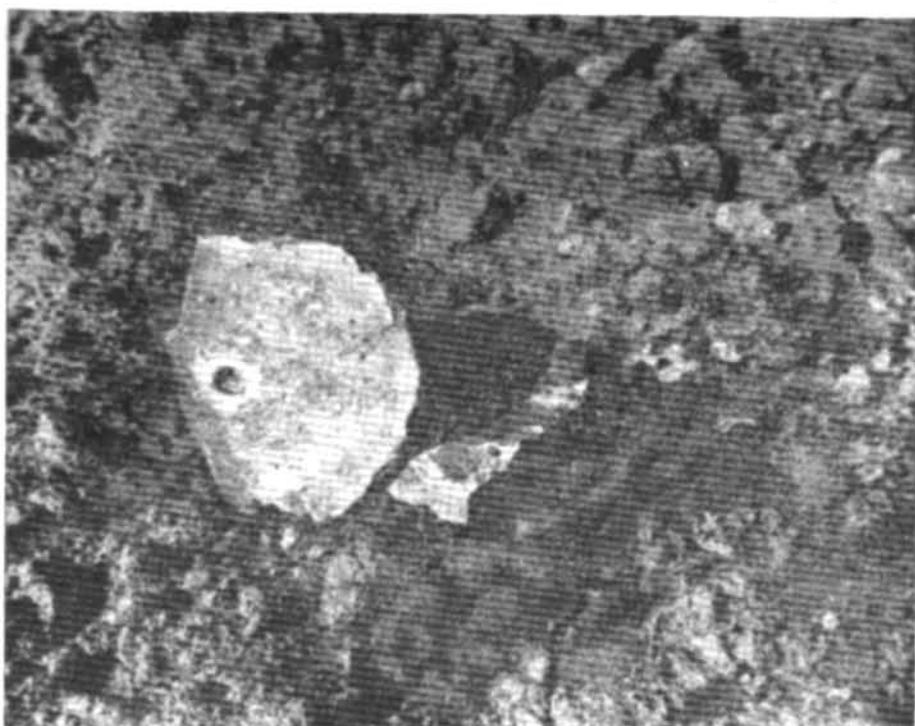

Рис. 4. Нижні жорнові камені з центральним заглибленим, виявлені на черняхівському селищі Дорошівка Могилів-Подільського району (Подністров'я).

ташування його на підвищенні або спеціальному столі залежало від можливостей власника і кількості розмелюваного зерна. Легше, звичайно, працювати на жорнах тоді, коли вони встановлювались на підвищенні і біля них можна було стояти. Не виключено, що більшість жорен перевозилась з місця на місце, але у всякому разі вони мали стояти там, де не було вологи чи пилу. Інша справа, коли одночасно працювало кілька жорнових поставів. Для них, безумовно, було необхідне спеціальне приміщення, не обов'язково опалюване, але закрите. Археологічні дослідження показують, що інколи жорнові постави зосереджувались по кілька в окремих будівлях. Наприклад, на черняхівському селищі поблизу с. Дорошівка Могилів-Подільського району (Подністров'я) знайдено разом три бігуни і два лежаки з заглибленим у центрі (рис. 4). Отже, в одній споруді були наявні принаймні три жорнових постави. Одночасне використання двох поставів засвідчено також на Житомирщині.

За етнографічними даними, доросла і фізично сильна людина протягом дня може змолоти на борошно 16 кг підсушеного зерна. Обслуговування трьох жорнових поставів одночасно було понад силу для однієї сім'ї. При цьому слід мати на увазі, що вона могла себе забезпечити достатньою мірою млином з одного постава. До того ж, праця на ротацій-

них журнах була важкою і монотонною, вона швидко стомлювала людину.

Логічно припускати, що потреба в кількох млинових поставах викликалась необхідністю одноразового помелу значної кількості зерна, що могло здійснюватись за допомогою більшого числа осіб одночасно. З цього закономірно випливає припущення, що така праця виконувалася підневільними людьми. У стародавньому Римі в млинах, як правило, працювали раби¹⁵.

Запропонована нами експериментальна реконструкція черняхівських жорен враховує всі візуально виявлені на них сліди і деталі їх конструкції, досить простої і надійної в роботі. Такі жорна були порівняно дешеві і могли виготовлятись для продажу.

¹ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья. — МИА, 1960, № 89.

² Рикман Э. А. Найдены сельскохозяйственных орудий и зерен злаков на селищах черняховского типа. — КСИИМК, 1959, вып. 77, с. 114.

³ Симонович Е. О. Млинове спорудження перших століть нашої ери на Південному Бузі. — Археологія, 1952, т. 6, с. 97 — 108.

⁴ Симонович Е. О. Спроба реконструкції млина перших століть нашої ери. — В кн.: Нарисы з історії техніки. К., 1960, с. 151—157.

⁵ Винокур И. С. Памятники Волынской группы культуры полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы. — МИА, 1964, № 116, с. 180—181.

⁶ Пономарев Н. А. История техники мукомольного и крушного производства, ч. I. М., 1955, с. 112—113.

⁷ Рикман Э. А. Жилища Будештского селища. — МИА, 1960, № 82, с. 311—312, рис. 8, 4.

⁸ Рикман Э. А. Сарматы и племена черняховской культуры. — Древняя культура Молдавии. Кишинев, 1974, с. 67; Федоров Г. Б. Вказ. праця, с. 322.

⁹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 420—423.

¹⁰ Блаватский В. Д. Харакс. — МИА, 1951, № 19, с. 251; Выготская Т. Н. Некоторые данные о сельском хозяйстве позднескифского городища Алма-Кермен. — КСИА АН УССР, 1961, вып. 11, с. 76—77, рис. 2.

¹¹ Nasz A. Zarpa wcześniejszojwe. Warszawa. — Wroclaw, 1950, s. 50, il. 15.

¹² Винокур И. С. Опыт реконструкции мельничного сооружения III—IV вв. н. э. — СА, 1970, № 2, с. 238—244.

¹³ Федоров Г. Б. Вказ. праця, с. 252.

¹⁴ Левашова В. П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — Труды ГИМ, 1959, вып. 33, с. 98.

¹⁵ Сергеенко М. Е. Pompei. М., 1949, с. 116.

П. И. ХАВЛЮК

О реконструкции черняховских жерновов

Резюме

В статье рассматриваются попытки ряда исследователей дать реконструкцию черняховских ручных мельниц. Все эти попытки в той или иной степени оказались далекими от реальной действительности. Автор экспериментальным путем, используя все визуально наблюдавшиеся на обнаруженных черняховских жерновах следы работы и конструктивные детали, предлагает свою реконструкцию. Она проста и вместе с тем надежна в работе. Массовое распространение реконструированного типа ручной ротационной мельницы на черняховских поселениях III—IV вв. в пределах большей части Лесостепной Правобережной Украины свидетельствует о том, что эти мельничные сооружения изготавливались ремесленниками не по заказу, а для продажи на рынке. Имеются явные доказательства использования на обслуживании мельничных поставов труда рабов.

До історії мисливства і тваринництва
у племен Правобережної України у
І тисячолітті н. е.

Розвиток мисливства і тваринництва у стародавнього населення Правобережжя висвітлено на основі вивчення остеологічних матеріалів археологічних пам'яток Правобережної України, що існували з рубежа до кінця І тисячоліття н. е. Остеологічні колекції останнім часом були передані автору на визначення і обробку співробітниками Інституту археології АН УРСР, Київського історичного музею. Це знахідки з таких пунктів: 1. Пилипенкова гора — м. Канів Черкаської області. III ст. до н. е.—І ст. н. е., зарубинецька культура. Розкопки Є. В. Максимова, М. М. Бондаря в 1966—1972 рр.; визначено 1346 кісток.

2. Бабина гора. З. урочище Пристань — с. Бучак Канівського району Черкаської області. І ст. до н. е.—І ст. н. е., зарубинецька культура. Розкопки Є. В. Максимова в 1969—1973 рр. На Бабиній горі визначено 1874 кістки, на Пристані — 82¹.

4. Сахнівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Шар III—ІІ ст. до н. е., зарубинецька культура, визначено 6 кісток; шар VII ст. н. е., ранні слов'яни, визначено 274 кістки. Розкопки під керівництвом В. Й. Довженка у 1972—1973 рр.

5. Монастирок Переяслав-Хмельницького району Київської області. Шар III—I ст. до н. е., зарубинецька культура, визначено 86 кісток; шар VIII—Х ст. н. е., ранні слов'яни, визначено 814 кісток. Розкопки Є. В. Максимова в 1974 р.

6. Луг IV — м. Київ, І ст. до н. е.—І ст. н. е., зарубинецька культура. Розкопки Г. М. Шовкопляс у 1968—1973 рр.; визначено 894 кістки.

7. Круглик Хотинського району Чернівецької області. Рубіж нашої ери, культура Лукашівка-Поянешті. Розкопки С. П. Пачкової в 1973 р.; визначено 164 кістки.

8. Горошова Тернопільської області. Шар рубежу нашої ери, культура Лукашівка-Поянешті, визначено 316 кісток; шар VI—VII ст., ранні слов'яни, визначено 230 кісток. Розкопки С. П. Пачкової в 1970—1972 рр.

9. Городок Городоцького району Хмельницької області. VI—VII ст. н. е., ранні слов'яни. Розкопки О. М. Приходнюка в 1966—1968 рр.; визначена 521 кістка.

10. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. VI—VII ст., ранні слов'яни. Розкопки О. М. Приходнюка в 1968 р.; визначено 185 кісток.

11. Раціків Чернівецької області. VII—VIII ст., ранні слов'яни. Розкопки під керівництвом В. Д. Барана в 1970 р.; визначено 240 кісток.

Загалом з названих поселень визначено 7032 кістки ссавців (табл. 1). Крім того, в своїх висновках, статистичному аналізі ми використали дані І. Г. Підоплічка, В. Й. Цалкіна щодо черняхівських пам'яток Правобережної України² та власні дані з поселення Башмачка Дніпропетровської області (605 кісток*) і Яблунівка Київської області (170 кісток)**.

Поселення за географічними і культурними ознаками об'єднані в

* Розкопки А. Т. Сміленко.

** Розкопки С. П. Пачкової.

п'ять груп: 1) пам'ятки культури Лукашівка-Поянешті в Середньому Подністров'ї; 2) зарубинецькі поселення в Середньому Подніпров'ї; 3) поселення черняхівської культури в Середньому Подніпров'ї; 4) ранньослов'янські поселення в Середньому Подністров'ї та 5) в Середньому Подніпров'ї.

Видовий склад ссавців з поселень Правобережної України (за визначеннями автора)

Ссавці	Ранньослов'янські пам'ятки					
	Сахнівка	Монастирок	Горошова	Городок	Устя	Рашків
Бик свійський	112/7*	410/20	89/4	313/20	84/7	154/5
Вівця і коза свійські	9/2	71/12	51/5	61/12	33/5	20/3
Свиня свійська	35/6	66/13	82/10	80/16	23/5	49/3
Кінь	59/5	51/4	4/1	52/6	29/4	10/1
Собака	1/1	47/3	4/1	4,1	1/1	—
Тур	—	5/1	—	—	—	—
Зубр європейський	—	—	—	1/1	—	—
Лось	14/3	21/3	—	—	—	—
Олень звичайний	1/1	56/6	—	9/2	8/2	1/1
Козуля	7/1	54/10	—	1/1	—	1/1
Свиня дика	34/6	10/3	—	7/3	8/1	5/1
Ведмідь бурий	—	—	—	—	—	—
Вовк	—	—	—	3/1	—	—
Лисиця	—	—	—	1/1	—	—
Рись	—	—	—	—	—	—
Куниця лісова	—	—	—	—	—	—
Борсук	—	2/1	—	—	—	—
Видра	—	—	—	—	—	—
Ласка	—	—	—	—	—	—
Білка	—	1/1	—	—	—	—
Бобер	—	11/3	—	—	2/1	—
Заєць	—	7/1	—	—	—	—

* Кістки/особини

Уявлення про співвідношення таких важливих галузей господарства, як мисливство і тваринництво можна скласти на підставі відносної кількості решток диких і свійських ссавців. На зарубинецьких поселеннях, розташованих на Середньому Дніпрі, відносна кількість диких ссавців досить значна — від 25,8% на Бабиній горі до 40% особин в урочищі Пристань, в середньому становить 8,9% кісток і 32% особин (табл. 2). На пам'ятках культури Лукашівка-Поянешті рештки диких ссавців траплялися в менших кількостях, в Горошові вони становлять 17,5%, у Круглику — 25%, в середньому — 21,6% особин. У племені черняхівської культури мисливству приділялось дуже мало уваги³: на диких тварин припадає від 2,1% в Журовці до 9,9% особин у Ломоватому 2 (табл. 1). Всі черняхівські поселення більш-менш однорідні за відносною кількістю диких тварин, в середньому вони становлять 0,6% кісток і 3,5% особин. В ранньослов'янських пам'ятках Середнього Подніпров'я відносна кількість диких ссавців досить значна, навіть дещо вища, ніж в зарубинецьких пам'ятках; в Сахнівці — 34,4%, в Монастиріку — 36,6%.

Таким чином, в Середньому Подніпров'ї мисливство відігравало значну роль у господарстві зарубинців та ранніх слов'ян і водночас дуже незначну в господарстві черняхівців (рис. 1). На Середньому Дністрі в поселеннях ранніх слов'ян кількість диких тварин, порівняно з Середнім Дніпром, менша, вони не перевищували 20% особин. Це приводить до висновку, що в I тисячолітті н. е. в Середньому Подніпров'ї

мисливству приділялось більше уваги, ніж в Середньому Подністров'ї як на нарубежі нашої ери, так і в ранньослов'янський час. У Середньому Подніпров'ї різко виділяються невеликою кількістю диких ссавців черняхівські поселення, що пояснюється, очевидно, особливостями господарства цих племен.

Таблиця 1

Зарубинецькі пам'ятки					Культура Лужанівка-Понизшті	
Пляшеникова гора	Бабині гори	ур. Пристань	Луг IV	Монастирськ	Круглик	Горошова
509/24	1203/52	31/3	364/27	55/3	79/5	168/6
142/15	157/24	—	91/12	3/1	23/6	42/4
144/17	167/25	4/1	33/15	6/1	12/5	56/6
198/13	183/20	16/2	77/10	9/2	23/4	39/2
47/9	4/3	—	2/2	2/1	3/1	3/1
—	—	—	—	—	—	—
—	—	1/1	4/2	—	—	—
53/8	43/11	—	40/7	—	3/2	—
18/5	25/9	25/2	44/9	6/1	16/3	3/1
5/2	7/4	—	2/2	1/1	1/1	—
75/13	56/13	6/1	16/6	—	4/1	4/2
5/2	4/3	—	2/1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1/1
—	—	—	—	—	—	—
—	1/1	—	—	—	—	—
2/1	—	—	—	—	—	—
—	4/4	—	—	1/1	—	—
—	1/1	—	2/2	—	—	—
—	1/1	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
8/3	4/3	1/1	5/4	3/1	—	—
—	—	—	—	—	—	—

Якщо ми порівняємо співвідношення свійських і диких ссавців у ранньослов'янських пам'ятках з північного заходу на схід, то простежимо збільшення відносної кількості диких тварин: в пам'ятках північно-західних слов'ян (кривичів) вони становили в середньому 14,3%, в поселеннях на Середньому Дністрі — 14,4, на Середньому Дніпрі — 36, в роменських городищах на Десні, Сеймі, Сулі, Ворсклі, Пелі — 51,3, у боршівських на Середньому Дону — 57% особин⁴.

На поселеннях, які тут розглянуто, відзначено рештки 19 видів диких ссавців, однак тільки п'ять з них наявні майже у всіх пам'ятках. Судячи з кількості, вони були постійними об'єктами мисливства. Це — лось, олень, козуля, дика свиня, бобер. На Правобережній Україні в I тисячолітті н. е., як і в інші періоди⁵, населення полювало в основному на копитних, які становили 78,4% диких ссавців. З хутрових звірів насамперед добувався бобер, значно менше — ведмідь і борсук (останні відзначенні поодинокими екземплярами).

У різних районах Правобережжя помітні відмінності в складі мисливської здобичі (табл. 2). Так, у Подністров'ї основним об'єктом полювання був звичайний олень, перед ним дещо поступалась дика свиня, значно менша частка припадала на лося (тільки 6,7% особин). У Подніпров'ї частіше за інших добувалась дика свиня, хоч і у відносно менших кількостях ніж у Подністров'ї, частка оленя і лося серед здобичі була майже однаковою. В Подніпров'ї на бобра, очевидно, полювали часті-

ше, його частка становила 7,9% особин, в той час як у Подністров'ї — 3,3% особин.

Свійські тварини представлені всіма основними видами: бик, вівця, коза, свиня, кінь, собака, кішка. За даними табл. 3; 4 (рис. 2), свійському бику у всіх племен належало провідне місце в тваринництві, тільки в Подністров'ї його кількість була вища, ніж у Подністров'ї. За рубинці, черняхівці і ранні слов'яни Середнього Подніпров'я свійського бика розводили в близьких до цього кількостях. У зарубинців і ранніх слов'ян друге місце займала свійська свиня, причому вищий процент особин відзначений у ранніх слов'ян Подністров'я, а в Подністров'ї II було дещо менше. Близька до цього і чисельність дрібної рогатої худоби. За відносною кількістю особин кінь поступається перед іншими видами, однак на рубежі нашої ери він, мабуть, ще широко використовувався для харчування. У ранніх слов'ян в середньому решток коня значно менше, виняток становить Устя на Дністрі і Сахнівка в Середньому

Таблиця 2

Співвідношення свійських і диких ссавців за кількістю кісток і числом особин

Пам'ятка	Кістки			Особини		
	абсолютна кількість	свійські (%)	дики (%)	абсолютна кількість	свійські (%)	дики (%)
<i>Культура Лукашівка-Поянешти</i>						
Горошова	316	97,5	2,5	23	82,5	17,5
Круглик	164	85,4	14,6	28	75,0	25,0
Разом	480	93,4	6,6	52	78,4	21,6
<i>Зарубинецька культура</i>						
Пилипенкова гора	1206	86,3	13,7	110	70,9	29,1
Бабина гора	1860	92,2	7,8	194	74,2	25,8
Пристань, Бучак	84	60,7	39,3	10	60,0	40,0
Сахнівка	6	100,0	—	3	100,0	—
Монастирок	86	87,2	12,8	12	66,7	33,3
Луг IV, Київ	742	84,6	15,4	99	66,4	33,4
Разом	3984	91,1	8,9	428	68,0	32,0
<i>Черняхівська культура</i>						
Башмачка	605	99,7	0,3	53	96,2	3,8
Журовка	6817	99,8	0,2	527	97,9	2,1
Ломовате 1	174	99,9	0,1	22	95,5	4,5
Ломовате 2	1016	97,9	2,1	81	90,1	9,9
Леськи	153	99,4	0,6	25	96,0	4,0
Червона Слобода	336	100,0	—	33	100,0	—
Жуківці	706	99,4	0,6	41	95,1	4,9
Успенське	865	98,9	1,1	89	94,4	5,6
Яблунівка	170	99,4	0,6	20	95,0	5,0
Разом	10842	99,4	0,6	891	96,5	3,5
<i>Ранні слов'яни Середнього Подністров'я</i>						
Горошова	230	100,0	—	21	100,0	—
Городок	521	95,8	4,2	64	85,9	14,1
Устя	187	90,3	9,7	26	84,6	15,4
Рашків	240	97,0	3,0	15	80,0	20,0
Разом	1178	96,1	3,9	111	85,6	14,4
<i>Ранні слов'яни Середнього Подніпров'я</i>						
Сахнівка	272	79,4	20,6	32	65,6	34,4
Монастирок	814	79,2	20,8	82	63,4	36,6
Разом	1088	79,3	20,7	114	64,0	36,0

Подніпров'ї. У черняхівців співвідношення між дрібною рогатою худобою, свинею і конем дещо інші. Вони розводили дрібну рогату худобу, трохи менше свиней. Найменшою кількістю решток представлений кінь, тому що він, набувши важливу роль в землеробстві, значною мірою був виключений з харчування.

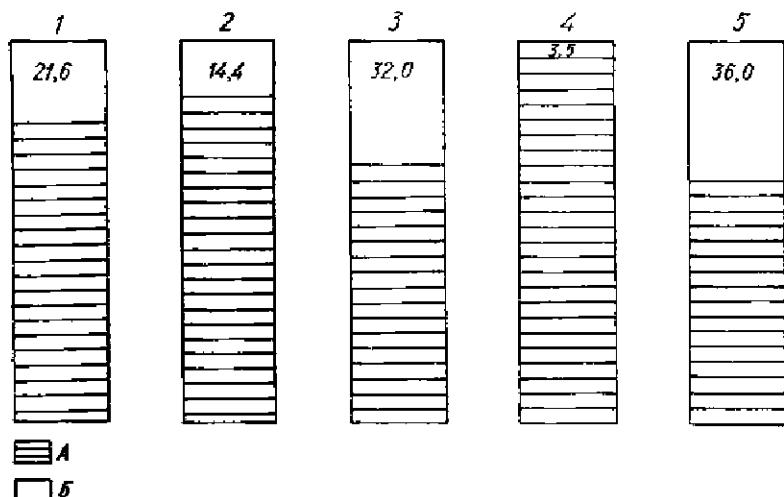

Рис. 1. Співвідношення між свійськими і дикими ссавцями за числом особин в I тисячолітті н. е. на Правобережній Україні.

1 — поселення культури Лукашівка-Познешти. Середнє Подістрів'я; 2 — поселення ранніх слов'ян. Середнє Подістрів'я; 3 — поселення зарубинецької культури. Середнє Подільське; 4 — поселення черняхівської культури. Середнє Поділля; 5 — поселення ранніх слов'ян. Середнє Подільське; А — свійські, Б — дики.

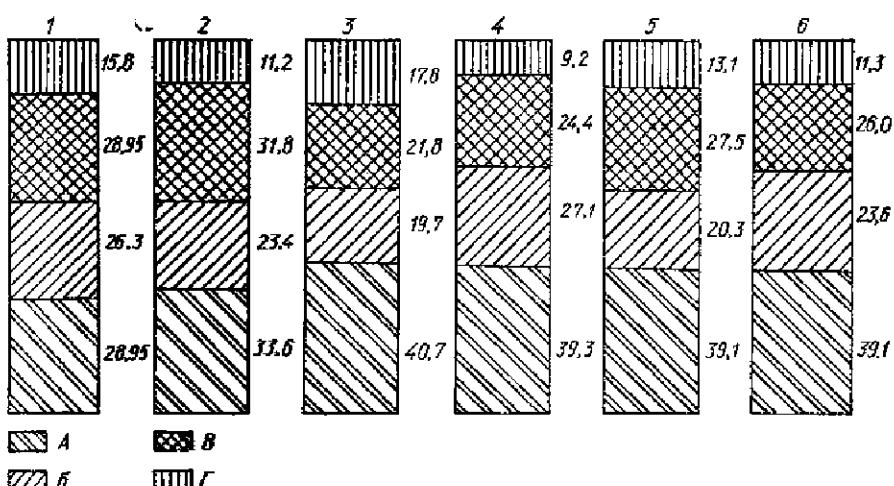

Рис. 2. Співвідношення між видами сільськогосподарських тварин за числом особин в I—II тисячолітті н. е. на Правобережній Україні.

1 — поселення культури Лукашівка-Познешти. Середнє Подістрів'я; 2 — поселення ранніх слов'ян. Середнє Подістрів'я; 3 — поселення зарубинецької культури. Середнє Подільське; 4 — поселення черняхівської культури. Середнє Подільське; 5 — поселення ранніх слов'ян. Середнє Подільське; 6 — поселення Кінської Русі. Середнє Поділля. А — свійський бик, Б — дрібна рогата худоба; В — свійська свиня, Г — кінь.

Спостерігається певна подібність між ранньослов'янськими і давньоруськими пам'ятками Середнього Поділля, тільки в останніх було більше решток дрібної рогатої худоби і менше свині й коня.

Вивчення остеологічних матеріалів з даних поселень дає можливість навести коротку характеристику окремих видів.

Таблиця 3

Співвідношення між видами сільськогосподарських тварин за число і особин

Пам'ятка	Абсолютна кількість		Особини (%)			
	кістки	особини	бик свійський	вівчакоза	свиня	хінь
<i>Культура Лукашівка-Поянешти</i>						
Горошова	305	18	33,3	22,3	33,3	11,1
Круглик	137	20	25,0	30,0	25,0	20,0
Разом	442	38	28,95	26,3	28,95	15,8
<i>Зарубинецька культура</i>						
Пилипенкова гора	993	69	34,8	21,7	24,6	18,9
Бабина гора	1710	121	43,0	19,8	20,7	16,5
Пристань, Бучак	51	6	50,0	—	16,7	33,3
Сахнівка	6	3	33,33	33,33	—	33,33
Монастирок	73	7	42,9	14,3	14,3	28,6
Луг IV, Київ	625	64	42,2	18,7	23,4	15,7
Разом	3458	270	40,7	19,7	21,8	17,8
<i>Черняхівська культура</i>						
Башмачка	600	48	39,6	25,0	25,0	10,4
Журовка	6033	472	43,2	23,3	25,6	7,9
Ломовате 1	172	20	40,0	25,0	25,0	10,0
Ломовате 2	983	70	32,9	30,0	21,4	15,7
Леськи	152	24	41,7	25,0	25,0	8,3
Червона Слобода	335	32	46,9	31,2	12,5	9,4
Жуківці	694	37	32,4	29,8	27,0	10,8
Успенське	770	77	33,7	35,1	23,4	7,8
Яблунівка	165	17	35,3	23,5	23,5	17,7
Разом	9904	797	39,3	27,1	24,4	9,2
<i>Ранні слов'янини Середнього Подністров'я</i>						
Горошова	226	20	20,0	25,0	50,0	5,0
Городок	506	54	37,1	22,2	29,9	11,1
Устя	169	21	33,4	23,8	23,8	19,0
Рашків	233	12	41,7	25,0	25,0	8,3
Разом	1134	107	33,6	23,4	31,8	11,2
<i>Ранні слов'янини Середнього Підніпров'я</i>						
Сахнівка	215	20	35,0	10,0	30,0	25,0
Монастирок	598	49	40,8	24,5	26,5	8,2
Разом	813	69	39,1	20,3	27,5	13,1

Бик свійський у всіх пам'ятках представлений найбільшою кількістю решток. Досить часто трапляються кістки молодих тварин, проте в І тисячолітті н. е. відносна кількість їх зменшується порівняно з тим, що спостерігається на поселеннях скіфського часу. Черняхівці й ранні слов'янини розводили рогату худобу. Це стосується і зарубинецького населення. За розмірами кісток і ростом в холці свійський бик був неоднорідним в поселеннях різних культур того часу на Правобережній Україні. Як зафіксовано на зарубинецьких і ранньослов'янських пам'ятках на Дністрі і Дніпрі, худоба була досить великою, близька до худоби лісостепових поселень скіфського часу, а також києво-руських городищ. Це добре ілюструється середніми показниками висоти в холці:

Пам'ятки	Висота в холці (в см)
скіфського часу в Лісостепу	112,30
зарубинецькі на Канівщині	113,80
ранньослов'янські (Монастирок)	112,13
києво-руські	114,10
черняхівської культури	106,55

Отже, чітко простежується вплив природного середовища на розміри стародавнього свійського бика. Своїми дрібними розмірами відрізняється черняхівська худоба. За ростом в холці близький до ранньослов'янського бика з борщівських і роменських городищ. У нього в середньому висота в холці сягала 112,95 см.

Таблиця 4

Склад мисливської здобичі в I тисячолітті на Правобережній Україні (%)

Вид	Правобережна Україна*			В тому числі (%) (особини)	
	Кістки кількість	особини		Середнє Подістрів'я	Середнє Поділляprov'ya
		абс.	процент		
Лось	316	54	18,8	6,7	19,6
Звичайний олень	252	54	18,8	36,7	18,8
Козуля	191	43	15,0	10,0	12,2
Дика свиня	280	68	23,7	30,0	24,0
Ведмідь	16	10	3,5	—	3,9
Бобер	46	22	7,7	3,3	7,9
Інші види	65	36	12,5	13,3	13,6

* Включенні рештки з Південної Волинської області.

За кількістю кісткових решток значно поступається перед розглянутим видом дрібна рогата худоба, яка за числом особин у більшості поселень займає третє місце, тільки у носіїв черняхівської культури розведення овець і кіз переважало порівняно з свинарством. Досить численними є кістки молодих і напівдорослих тварин, які становили більше половини стада. Кістки збереглися погано, тому дуже важко визначити не тільки розміри овець і кіз, але навіть їх співвідношення. Очевидно, вівці переважали над козами, проте відносна кількість останніх досить висока.

Свині свійській відводилося помітне місце, причому на Дністрі відносна кількість особин цього виду в середньому була дещо вищою, ніж на Дніпрі. Більша частина кісток належала молодим і напівдорослим тваринам. Мабуть, зарубинецькі свині за розмірами були близькі до скіфських і дещо більші за черняхівських. Щодо розмірів їх на ранньослов'янських поселеннях якихось висновків робити ще не можна.

Кінь майже у всіх поселеннях за числом особин поступався перед всіма сільськогосподарськими тваринами. В основному кістки належали дорослим особинам. Цілих кісток, за якими можна скласти уявлення про ріст і визначити типологію коней, було дуже мало. На основі восьми метаподіїв і однієї променевої кістки слід припустити, що в I тисячолітті н. е. на Правобережній Україні розводили в основному малорослих (5 екз.) і середніх (3 екз.) на зріст коней⁶, серед них були тонконогі (2), напівтонконогі (2), середньоногі (1) і напівтовстоногі (1)⁷.

Собака в невеликих кількостях відзначений майже скрізь, його рештки не зареєстровані тільки на поселеннях Леськи, Рашків, зарубинецькому шарі Сахнівки. Виходячи з величини нижніх щелеп, собаки були середні за розмірами.

Свійська кішка зафіксована тільки в поселеннях черняхівської культури: виявлено дві кістки від однієї особини в Журовці і одну кістку в Успенському.

Тур належить до тварин, рештки яких дуже рідкісні в пам'ятках Правобережної України. Одна кістка визначена І. Г. Підоплічком (эмішаний шар Сахнівки) і п'ять від однієї особини визначено автором (ранньослов'янський шар Монастирка). В останньому випадку кістки

належали, очевидно, самцю віком близько 5 років. За розмірами вони містяться у верхніх межах мінливості для східноєвропейських турів⁸.

Зубр, як і тур, рідкість; його рештки походять з трьох поселень: чотири кістки від двох особин з Луга IV, одна — з Бучака в Середньому Подніпров'ї, одна — з Городка на Середньому Подніпров'ї і одна — з Городка на Середньому Дністрі.

Лось відзначений на восьми поселеннях, основна маса його решток сконцентрована на чотирьох поселеннях: Луг IV, Пилипенкова гора, Бабина гора, Сахнівка. Вид представлений всіма частинами скелета. Щодо розмірів кісток підтверджується висновок В. Й. Цалкіна про однотипність лосів у Східній Європі.

Олень звичайний поряд з лосем і кабаном найчастіше був об'єктом полювання. Хоча за кількістю кісток він поступається лосю, однак зафікований у 9 поселеннях з 14 в Середньому Подніпров'ї і на всіх — у Середньому Подністров'ї. За розмірами кісток олень в І тисячолітті н. е. на Правобережній Україні не відрізняється від представників з лісостепових пам'яток.

Козуля майже всюди нечисленна. Її рештки знайдено в 13 поселеннях Правобережної України. Як показують проміри кісток з Києва, зарубинецьких поселень Канівщини, Сахнівки, Монастирка, вона представлена в основному європейським піввидом, однак поряд з цим є й більші кістки, які, можливо, належали сибірському піввиду.

Дика свиня розповсюджена широко, її рештки відзначенні в 15 поселеннях. Так само як і свійська свиня, вона у відносно більших кількостях трапляється в Подністров'ї. За розмірами кісток не відрізняється від субфосильних свиней з інших пам'яток.

Ведмідь бурій простежений у всіх зарубинецьких і ранньослов'янських пам'ятках Середнього Подніпров'я. Всього визначено 16 кісток, що належали не менше як 10 особинам.

Вовк представлений поодинокими екземплярами на трьох поселеннях: Жуківцях — дві кістки, Городку — три, Горошеві — одна.

Лисиця трапляється дуже рідко. Знайдено тільки три кістки в Успенському і одну — в Городку.

Рись визначена за дистальним фрагментом плечової кістки з Бабині гори, який належав досить великому екземпляру.

Борсук серед хижаків за кількістю решток займає друге місце. На Бабиній горі визначено чотири його кістки від чотирьох особин, в Монастирку — три від двох, в Журовці — три від однієї особини, в Успенському — одна кістка. В основному це нижні щелепи і плечові кістки. За розмірами нижні щелеп борсуки в І тисячолітті н. е., очевидно, не відрізнялися від сучасних.

Видра виявлена на поселенні Луг IV у Клеві (дві кістки), на Бабиній горі (одна) і в Журовці (две).

Ласка визначена за черепом, знайденим на Бабиній горі.

Лісова куниця зафікована в поселенні на Пилипенковій горі. Двом її особинам належали нижня щелепа і лопатка.

У Підріжжі знайдено стегнову кістку лісового тхора⁹, а в Ломоватому 2 — рештки степового тхора (12 кісток від трьох особин).

Білка, як і попередні види, є дуже рідкою в остеологічних колекціях. Стегнова кістка її походить з ранньослов'янського шару Монастирка.

Бобер серед хутрових звірів найчисленніший: на 10 поселеннях визначено 46 кісток, які належали щонайменше 22 особинам. Рештки зайців трапляються рідко, в Сахнівці знайдено дві кістки, в Монастирку — сім, в Журовці — одну.

Результати аналізу кісткових решток з поселень культури Лукашівка-Поянешті, ранніх слов'ян у Середньому Подністров'ї, пам'яток зарубинецької культури і ранніх слов'ян в Середньому Подніпров'ї дають

підставу говорити про вплив природних умов на роль мисливства і характер тваринництва. Водночас у племен черняхівської культури, які жили в тих же природних умовах, що й зарубинецькі та ранньослов'янські спостерігаються деякі відмінності щодо питомої ваги об'єктів полювання, напряму розвитку тваринництва, розведення окремих сільсько-гospодарських видів. Очевидно, це залежало від іншого способу господарювання у черняхівців порівняно з зарубинцями і ранніми слов'янами.

¹ Белан Н. Г. Fauna зарубинецьких поселень Каневщины.— Природная обстановка и фауна прошлого. 1975, вып. 9.

² Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, 1956, вып. 2; Цалкін В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке.— МИА, 1966, № 135.

³ Цалкін В. И. Животноводство и охота племен...

⁴ Цалкін В. И. Fauna из раскопок боршевских и роменских городищ.— СА, 1969, № 4.

⁵ Цалкін В. И. Животноводство и охота племен...; Тимченко Н. Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднестровье). К., 1972.

⁶ Класифікація В. О. Вітта. Див.: Вітт В. О. Лошади Пазырькских курганов.— СА, 1952, т. 16.

⁷ Градація за О. О. Браунером. Див.: Браунер А. А. Материалы к познанию домашних животных России. Лошадь курганных погребений. Одесса, Изд-во Южнорусского общества Печатного Дела, 1916.

⁸ Паавер К. Л. Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Восточной Прибалтики в голоцене. Таллин, Изд-во АН Эст. ССР, 1965; Цалкін В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. М., 1970.

⁹ Тимченко Н. Г. К вопросу об охоте в I тысячелетии н. э. на Волыни.— Природная обстановка и фауна прошлого, 1973, вып. 7.

Н. Г. БЕЛАН

К истории охоты и животноводства у племен Правобережной Украины в I тысячелетии н. э.

Резюме

В статье приведены результаты изучения 17,5 тысячи костей млекопитающих из 23 поселений, относящихся к ряду культур: зарубинецкой, Лукашевка-Поянешти, ранних славян (далее автора) и черняховской (по данным И. Г. Пидоплічко, В. И. Цалкіна). На рубеже нашей эры и в VI—VIII ст. н. э. охоте уделялось значительное внимание, дикие животные составляли от 14,4% до 36% особей, причем в Среднем Поднестровье их относительное количество было выше, чем в Среднем Поднестровье. В поселениях черняховской культуры охота играла незначительную роль. У всех племен домашний бык занимал ведущее положение. Наименьшим количеством костных остатков представлена лошадь, однако на рубеже эры ее мясо, по-видимому, еще широко употреблялось в пищу. Из перечисленных племен по удельному весу объектов охоты, направленности животноводства, по отдельным сельскохозяйственным видам, в первую очередь таким, как домашний бык и свинья, четко выделяются черняховские племена.

В. О. ХАРЛАМОВ

Київська садиба Х ст. (За матеріалами розкопок Подолу)

В результаті археологічних досліджень стародавнього Києва останніх років, здійснених Київською постійною діючою експедицією, нагромаджено великий матеріал, зокрема в галузі давньоруського дерев'яного будівництва. Нові відкриття дають можливість переглянути існуючі в науці погляди на київську дерев'яну архітектуру, більш детально простежити складний шлях розвитку давньоруської дерев'яної архітектури.

Питання про характер домобудівництва та про основний тип житла стародавнього Києва довгий час лишалось найменш розробленим і

найбільш спірним. Ще до широких археологічних досліджень намітилось кілька напрямів в його розробці, відповідно до різних категорій джерел. Уявлення про давньоруське житло складалось на основі літературних, головним чином літописних відомостей¹, які були недостатніми для відтворення вигляду забудови давньоруських міст і в даному випадку Києва. Зокрема, таке джерело, як билини, незважаючи на яскраво-художні деталі, містило не завжди вірогідні дані². Згодом дослідники звернулись до етнографічного матеріалу, аналіз якого давав багато цінних спостережень щодо характеру дерев'яної архітектури³. Однак історична вірогідність висновків цих досліджень також лишалась недостатньо обґрунтованою.

Отже, для того, щоб скласти об'єктивне уявлення про давньоруське житло, необхідно було мати конкретний документований матеріал. Таку можливість дає археологія. На підставі археологічних даних можна судити про план будови, що, як відомо, визначає тип житла, його розміри, характер планування тощо. Коли нижні частини будівель добре збережені, можна простежити й конструктивні особливості. Житлове та господарське будівництво свідчить також про рівень розвитку продуктивних сил, що в свою чергу допомагає розкрити соціальні відносини в суспільстві.

Використання археологічного матеріалу як історичного джерела визначило новий період у вивченні питання про характер домобудівництва стародавнього Києва. Правда, археологічний метод спочатку застосовувався як допоміжний поряд з етнографічним та ретроспективним підходом до цього питання.

В археологічній, історичній і мистецтвознавчій літературі традиційною є думка, що в той час, як для міст Полісся характерні зрубні наземні будинки, основним типом масової забудови міст Лісостепу слід вважати землянкові та напівземлянкові житла глинобитних конструкцій⁴. В результаті численні залишки споруд, відкритих під час розкопок у Києві, інтерпретувались як напівземлянкові. Над заглибленою частиною таких жител підносились глинобитні стіни, дерев'яній каркас яких складався з кількох вертикальних стовпів, врітих в землю і з'єднаних між собою нечисленними дерев'яними перев'язами, переплетеними тонким гіллям⁵. Цей висновок, що належить М. К. Каргеру, широко увійшов у літературу і сприймався як канон для рядового київського житла. Дещо іншої думки про характер масової забудови стародавнього Києва дотримувалась Г. Ф. Корзухіна. Вона, користуючись відомостями О. О. Спіцина, занотованими з щоденника першого дослідника київських жител В. В. Хвойка, прийшла до висновку, що основним типом житла на території, суміжній з Десятинною церквою, були одно- та двоповерхові дерев'яні будівлі, стіни яких складені з дерев'яних колод чи плах⁶. Цей висновок, який ґрунтуються на спостереженнях В. В. Хвойка, не дістав схвалення М. К. Каргера. Останній відзначив, що Г. Ф. Корзухіна, запропонувавши «безпрецедентний в історії світової архітектури тип двоповерхових київських жител, внесла в це питання лише додаткову плутанину»⁷.

В характеристиці давньоруських будівель Києва деякі дослідники застосовували тільки археологічні матеріали, не залишаючи даних літературного, фольклорного та ретроспективного аналізу. В результаті склалась помилкова картина характеру забудови міста, що призвело до виникнення так званої теорії палаців та землянок, не раз критикованої істориками архітектури⁸.

У 50-х роках ХХ ст. археологічні дослідження багатьох давньоруських міст південної та південно-західної Русі показали, що висновок про глинобитні напівземлянки як основний тип жител південноруських міст викликає заперечення⁹. За В. К. Гончаровим, точка зору деяких дослідників, які вважають землянки основним типом жител у Подніп-

ров'ї, є помилковою. Дослідження ряду міст Київської Русі, здійснені на великій площі, показують, що вони були забудовані рубаними наземними дерев'яними житлами¹⁰.

Результати розкопок В. А. Богусевича в Києві привели до висновку, що відкриті ним зрубні будівлі істотно доповнюють і змінюють наше уявлення про характер жителів Києва домонгольського часу¹¹. Ця думка спочатку викликала заперечення редакційної колегії «Кратких сообщений ІІМК», але була підтримана М. М. Тихомировим. Він писав: «Загальний висновок В. А. Богусевича, що напівземлянки були результатом лише тимчасових скрутних обставин, як, наприклад, військовий розгром, пожежі та інші лиха, здається мені більш слушним, ніж категорична думка про суцільне планування напівземлянок на Київській землі. Вже дуже бідним і жалюгідним виглядає Київ, суперник Константинополя, зі своїми напівземлянками»¹².

У капітальній праці М. К. Каргера «Древний Киев», де зібрані майже всі матеріали про київські житла, знову порушується питання про характер його масової забудови. Не погоджуючись з названими дослідниками, він в ще більш категоричній формі висловився на користь характерного для Південної Русі типу жителів з глинобитними стінами на дерев'яному каркасі¹³. Що ж до спостережень В. А. Богусевича про наявність зрубних будівель на Подолі, то М. К. Каргер вважає, що необхідно з усією рішучістю відхилити цей аргумент до часу організації серйозних наукових розкопок в цьому районі міста.

В останні роки питання масової міської забудови стародавнього Києва неодноразово торкається П. Г. Толочко. На основі аналізу літописних і археологічних даних він вказує на співіснування в Києві двох основних типів жителів — наземних зрубних і будівель стовпової конструкції з заглибленою нижньою частиною¹⁴.

Нові факти дали розкопки Подолу в 1972—1975 рр.¹⁵, в результаті яких було виявлено численні дерев'яні будівлі житлового, господарського та виробничого призначення. Виходячи з широкого застосування дерева в спорудах досліджуваного району Києва, можна вважати, що цей будівельний матеріал був дешевим, доступним для всіх верств місцевого населення. Перевага віддавалась хвойним породам, які поєднують в собі смолистість, щільність деревини, властивість відносно легко розколюватись по шарах при виготовленні дощок і, нарешті, не мають дупел (що характерно навіть для багатовікових представників цих порід)¹⁶. Матеріалом для будівництва подільських зрубів IX—XIII ст. в основному була сосна. Дуб використовувався для виготовлення деяких конструктивних елементів (як, наприклад, переводники підлоги), а також архітектурних деталей — баласин, наличників тощо.

Неабияке значення для забудови Подолу мали його топографічне розташування та рельєф місцевості. Утворюючи поселення, люди передусім підкорялись об'єктивним закономірностям процесів економічного розвитку, але в той же час мусили рахуватись з особливостями географічного середовища. При цьому вони використовували спрятливі умови і, додаючи перешкоди, перетворювали в міру своїх сил природне оточення.

Територія Подолу, розташована під київськими горами, обмежувалась з півдня, південно-західного та західного боку Дитинкою, Киселівкою, Щековицею, зі сходу — береговою лінією Дніпра, а з північного заходу була укріплена валом і частоколом. На подільській території стародавній Київ мав першокласну річкову гавань в гирлі річки Почайни. В ній могли заходити не лише поодинокі купецькі судна, а цілі торгові флотилії. Не випадково головний київський торг був на Подолі, поблизу Почайни. Все це дає досить виразне уявлення про значення і роль досліджуваного району як торгово-ремісничого посаду в житті міста. Недругорядне значення для забудови та планування Подолу мали і

невеликі річки, що впадали в Дніпро (Глибочиця, Княнка, Юрковиця тощо). Вони створювали досить складний рельєф місцевості. Поділ за- селяли в основному ремісники і торговці. Наявність струмків та річок була дуже зручною для ремісників багатьох фахів. До нашого часу збереглися давні назви урочищ Подолу — Гончарі та Кожум'яки, що вказують на існування тут у давнину таких ремесел, як гончарство та виробка і оздоблення шкіри.

Розкопки, проведені на великій плоші, дали змогу виявити кілька подільських садіб, оточених з усіх боків парканами з товстих соснових та дубових дощок. Садиба — це огорожена парканом територія з усім комплексом житлових та господарських будівель. Виявлення садибної забудови є дуже важливим фактом, який підводить риску в полеміці про основну планувальну структуру стародавнього Києва. Наявність садибно-дворової забудови підтверджується також писемними джерелами. Сторінки літопису містять велику кількість свідчень про розташовані майже у всіх частинах міста двори князів, бояр та воевод. Про те, що замкнуті подвір'я — садиби характерні були й для нижчих верств давньоївського населення, свідчить літописна стаття 1140 року: «Понде Всеволод Олгович из Вышегорода къ Киеву, изрядивъ полки, и нача зажигати дворы, иже суть передъ городомъ въ Копыревъ конци»¹⁷.

Як показали розкопки, межі цих садиб окреслювались з самого початку забудови ділянки і лишались незмінними протягом зовгого часу. Поновлені після пожеж і повеней паркані проходили по старих місцях з віку вік, з ярусу в ярус, що дає підстави для висновку про містобудівні основи та про вже сформовану планувальну структуру Подолу з початку його заселення. На кожному будівельному горизонті простежується закономірність в розміщенні споруд; житлові будинки звичайно стоять на деякій віддалі від хлівів та комор, але, як і вони, завжди вздовж парканів. Центральна частина садиб була вільна від будівель. Якщо межі садиби лишались незмінними, то цього не можна сказати про забудову. В наступні роки будівлі, їх кількість змінювалась досить часто. Минав час, приходили нові господарі, старіли та псувались приміщення, завдавали руйнувань пожежі, повені. Все це відбивалось на забудові та плануванні садиби. На кожний період її існування планувальне рішення було своєрідним і залежало від господарських потреб та соціального стану власника. Забудова кожного періоду мала свій неповторний вигляд. У своїй роботі над реконструкцією садиби ми зупинилися на одному етапі її життя, вибравши для цього горизонт з найкраще збереженими залишками будівель.

Обраний нами для реконструкції об'єкт був відкритий на території старого Житнього базару в 1973 р. (рис. 1). Це невелика садиба площею близько 250 м². З трьох боків — південно-західного, північно-східного та південного вона межує з іншими садибами, а з південно-східного виходить до невеликої річки, що протікала під Замковою горою в напрямку до Дніпра. Це зумовило трапецієподібний план садиби. В'їзні ворота розміщувалися з боку вулиці, яка утворювалась південно-східною стороною паркану з одного боку та береговою лінією річки — з другого. На плані садиби представлениі залишки двох будівель Х ст.¹⁸, розташованих вздовж парканів. Вони орієнтовані кутами за сторонами світу. Головні фасади зрубів були розгорнуті всередину садиби. Центральна частина її лишалась вільною від забудови. Наявність вільної площи могла бути пов'язана з якоюсь виробничою діяльністю господаря садиби. Тут могли також складати запаси дров та сіна або влаштовувати для коней стійло легкої конструкції. Від воріт через подвір'я був зроблений настил з дошок, який зв'язував зруби між собою.

Садиба становила невеликий житлово-господарський комплекс.

Першою будівлею, виявленою на її площі, був житловий зруб № 8 (рис. 2), який являв собою двокамерну споруду, де більша камера мала розміри 465×475 см, менша — 465×205 см. Він складений з щільно притесаних соснових колод діаметром до 23 см, стики яких були про-кладені мохом. Для цього зрубу характерна техніка рубки «в обло». Однією з конструктивних його особливостей є те, що менша камера (сіни) не мала двох нижніх вінців, як більша, а починалась з третього,

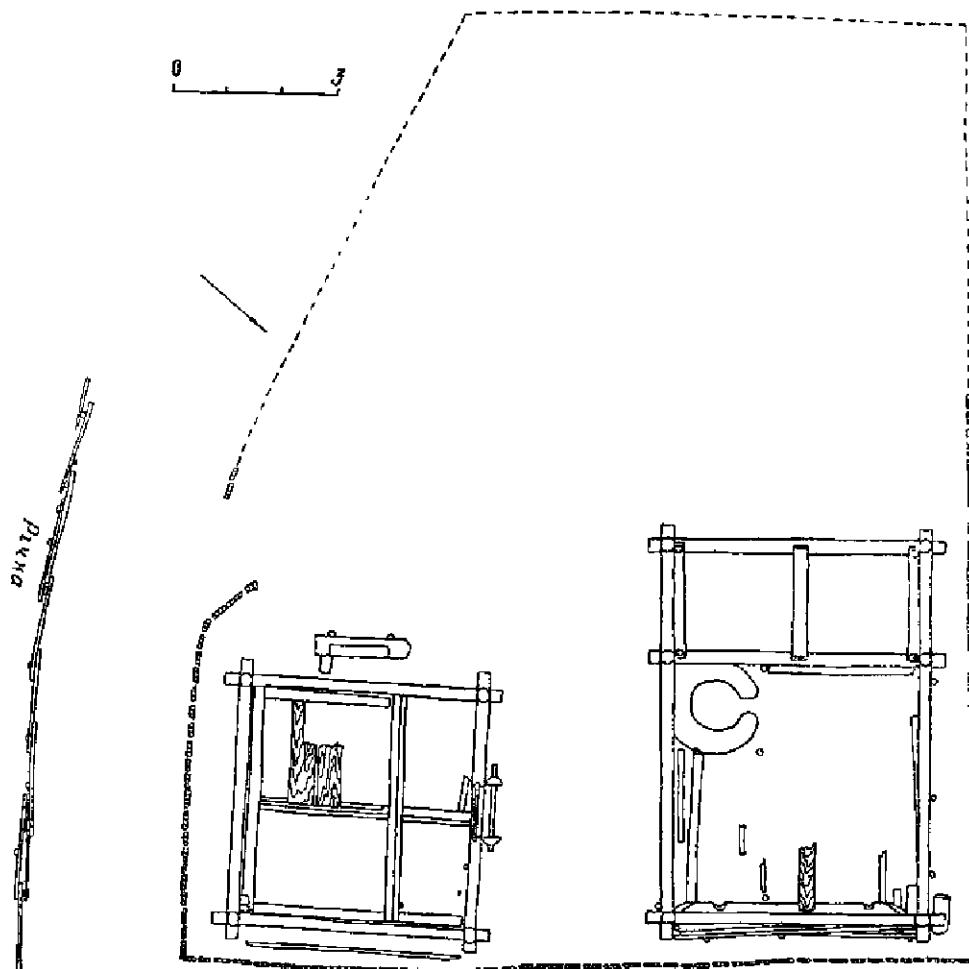

Рис. 1. План залишків садиби.

спільногого для всієї будівлі¹⁹. Під зовнішніми кутами сіней стояли опорні стовпи, на які й спирались консольно випущені колоди третього вінця більшої камери. На рівні третього вінця була розташована підлога, про що свідчать як її поперечні лаги, врубані «глухою врубкою» в меншій камері, так і залишки мостин, виявлені в зрубі. Підлога являла собою щільний настил з колотих соснових дощок. У великій камері вона настелялася по переводинах, які лежали на землі і не врубались в стіни. Цікаво відзначити, що за одну з лаг-переводин правив конструктивний елемент фронтону — «самець», вдруге використаний в конструкції підлоги. Розташування переводин, а також знайдені *in situ* мостики дають можливість з належною точністю визначити місце входу в зруб № 8. Він був у південно-східній стіні, причому двері відкривалися всередину (інакше, в разі снігового заносу, не можна вийти).

Двері з сіней в будівлю, за етнографічними даними, як правило, відкриваються назовні, щоб у приміщенні залишалось більше місця і легше можна було покинути його під час пожежі²⁰.

У південно-західному куті більшої камери виявлено глинобитну варисту піч, споруджену за допомогою дерев'яного каркасу, сліди яко-

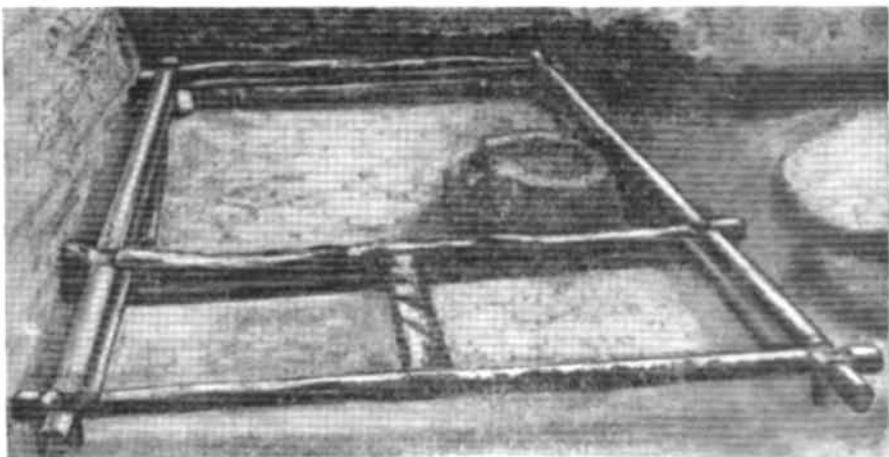

Рис. 2. Залишки житлової будівлі.

Рис. 3. Житло, виявлене на вул. Житомирській, 14.

го помітні на внутрішніх частинах стін. Розміри топкової камери — 90×80 см. Челюсті печі обернені в бік північно-західної стіни²¹. Черінь лежав на вимостці з шматків тонкої, до 2,5 см, плинфи. Піч стояла на глинобитному опічку, який огорожувався дошками, покладеними на ребро та заклиненими дубовими кілочками. Опічок був більше печі, завдяки чому утворювалась площа біля топкового отвору. Дим, який

виходив з нього, виводився димарем, що являв собою прямий дерев'яний короб, обмазаний зсередини глиною. Димарем могла бути також глиняна труба. Така труба прямокутної форми знайдена в трикамерному житлі на Подолі²². Припущення про наявність димарів підтверджується достатньо вірогідними матеріалами з розкопок Києва та

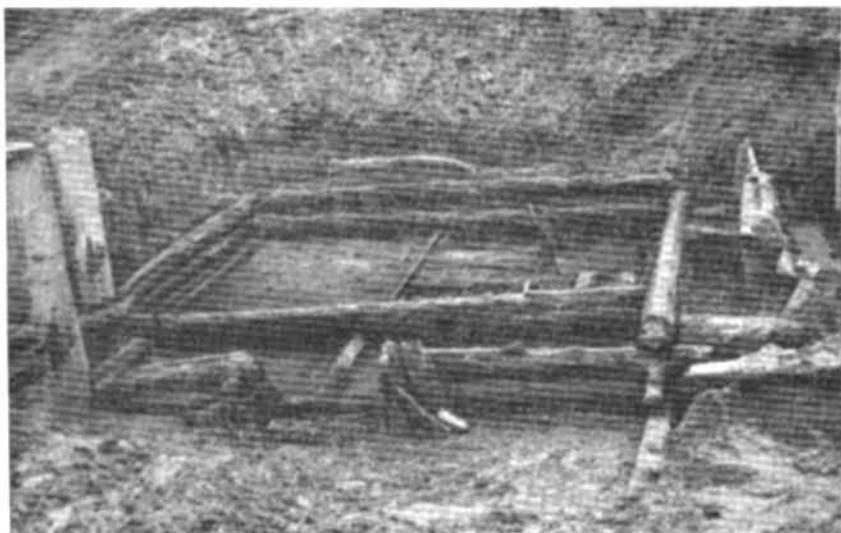

Рис. 4. Залишки господарської будівлі.

інших міст Київської Русі²³. Так, дерев'яна зрубна будівля, розкопана П. П. Толочком і В. Д. Дяденком в Києві на вул. Житомирській, 14 (рис. 3), мала димар, складений з сирцевої плінфи. На даху він міг завершуватись димником.

Конструкція даху—посліжна, з тесовим покриттям. На це вказує цілий комплекс конструктивних елементів даху, відкритих під час розкопок. До них належать: «самець» — деталь рубленого фронтону, «куриця» — гак, виготовлений з кореневища дерева, для підтримки нижніх частин даху, «пичілина» — різна дошка, яка закриває виступаючі торці сліг, та ін. Покрівля складається з дощок, які лежали «в два теси», так що в нижньому ряду щілини між ними перекривались верхнім рядом. Таке покриття має господарська будівля 12 А, виявленена в ході подільських розкопок на садибі «В». Про на-

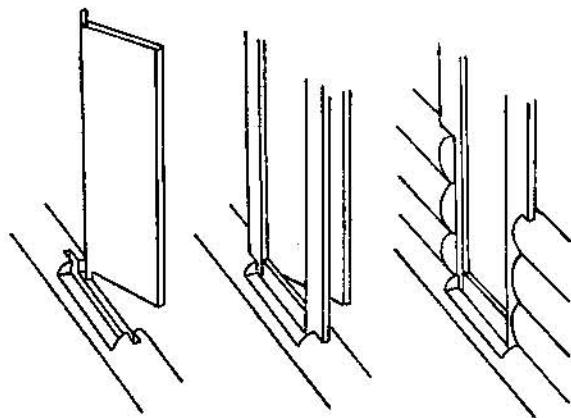

Рис. 5. Конструкція дверного проризу.

хил даху свідчить «самець» зрубу, знайдений в зрубі № 8. Як він показує, дах цієї будівлі був не дуже крутий — менше 45°. Такий нахил надавався тоді, коли покриття було повноцінним, а саме — з прокладкою тесу шарами бересту (або корою ялини).

З південно-східного боку зрубу № 8 на відстані 340 см від нього виявлено господарський зруб № 7 (рис. 4). Його розміри — 430 × 430 см за осями замків. Складений він із соснових колод діаметром

20—22 см. Орієнтація — кутами за сторонами світу. Зруб зберігся на висоту чотирьох вінців. У північно-західній його стіні був вхід у вигляді неширокого (75 см) прорізу. Торці колод, які утворюють проріз, мають вибірку шпунта — 4 см, в який заходила ободверина і скріплювала собою роз'єднані отвором колоди стіни. Кінці ободверин міцно врубувались у верхню та нижню колоди. Поріг утворювався тією колодою вінцевої стіни, вище якої починався проріз. Для цього в колоді вирубалась чверть, в якій видовбувалось гніздо для шипа дверного полотна. Така конструкція дверей (беззавісна) представле-

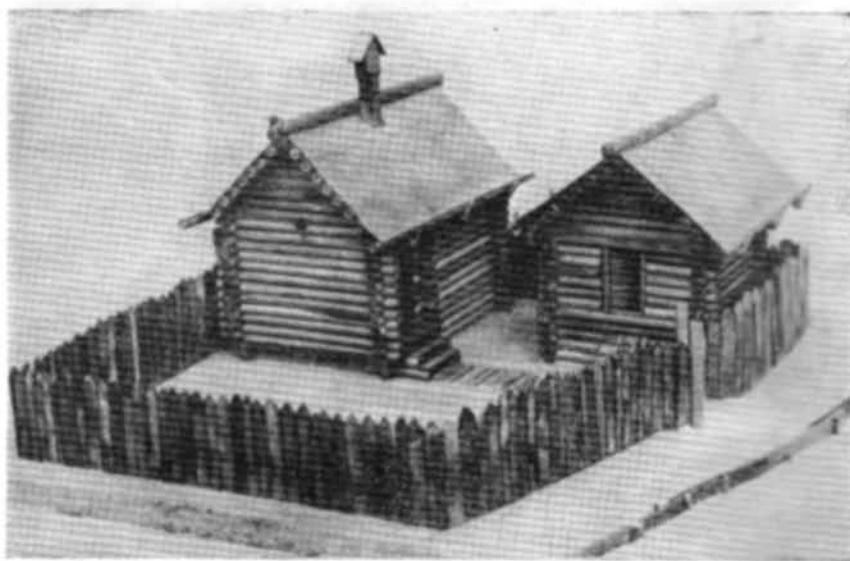

Рис. 6. Реконструкція садиби (фото з макета, виготовленого автором).

на на рис. 5. Перед входом з обох боків зовнішньої сторони зрубу вкопано два кантовані обаполи з видовбаними на рівні другого вінця наскрізними отворами, в які пропущено дерев'яний брус товщиною 8 см. Будівля мала підлогу, яка являла собою щільний настил з колотих соснових дощок шириною 40—45 см, укладених на трьох лагах-переводинах. Заповнення зрубу — звичайний перегін, в структурі якого траплялись шкаралупа лісових горіхів, а також зерна проса.

Характер заповнення зрубу № 7 і ряд конструктивних особливостей, в першу чергу влаштування біля входу системи засувок, свідчать, що використовувався він як хлів для свиней. Можна припустити, що висота хліва — 8—9 вінців, тобто приблизно 150—170 см. Посередині південно-західної стінки, з її зовнішнього боку, на відстані 40 см лежала вище верхнього вінця колода діаметром 30 см та 150 см завдовжки. В ній є вирубка чверті — 90×13 см. Колода з південно-західного боку закріплена двома забитими в землю дубовими кілками. Ця конструкція становить нижню опорну частину пандусу — східців, що вели на другий ярус будівлі. Аналогічний пандус виявлено в зрубі № 3 садиби «А». Будівля № 7 являє собою зруб на підкліті, де підкліт, перший ярус, використано як хлів для свиней, а другий — як холодна комора для зберігання зерна та продуктів.

Відкриті основи комплексу житла та кліті не дають підстав твердити, що вони були з'єднані галереями.

Дослідженій вище археологічний матеріал дав змогу підійти до

питання реконструкції жителі Подолу за допомогою архітектурного моделювання (рис. 6), щоб скласти наочне уявлення про те, як виглядали будівлі стародавнього Києва домонгольського часу²⁴.

- ¹ Забелин І. Е. Чертги самобытности в древнерусском зодчестве. М., 1900.
- ² Суслов В. В. Русское зодчество по преданиям народной старины. Спб., 1911; Шамбакаго С. Древнерусское жилище по былинам. М., 1900.
- ³ Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов.— Восточнославянский этнографический сборник, 1956, т. 31; Красовский М. Курс истории русской архитектуры, часть 1. Деревянное зодчество. Пг., 1916.
- ⁴ Каргер М. К. Жилище Киевской земли.— Рефераты научно-исследовательских работ за 1945 год. Отдел истории и философии АН СССР, 1947, с. 84—85.
- ⁵ Каргер М. К. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, с. 350.
- ⁶ Корзухина Г. Ф. Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве.— СА, 1956, 24, с. 318—342.
- ⁷ Каргер М. К. Древний Киев, с. 286.
- ⁸ Асеев Ю. С. Мистецтво стародавнього Києва. К., 1969, с. 46; Таранущенко С. А. Давнє поліське житло.— «Народна творчість та етнографія», 1969, № 1, с. 23.
- ⁹ Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр.— АП, 1951, т. 1, с. 385; Кучера М. П. Древний Пліснеськ.— АП, 1962, т. 12.
- ¹⁰ Гончаров В. К. Райковецьке феодальне городище XI—XIII вв.— Вестник АН УССР, 1948, № 7, с. 50.
- ¹¹ Богусевич В. А. Розкопки на горі Киселівці.— АП, 1953, т. 3, с. 69.
- ¹² Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956, с. 144.
- ¹³ Каргер М. К. Древний Киев.
- ¹⁴ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1970.
- ¹⁵ Толочко П. П., Гупало К. Н., Харламов В. А., Сагайдак М. А. Раскопки Киевского Подола.— Археологические открытия 1973 г., с. 352—353; Толочко П. П. и др. Киевская экспедиция.— Археологические открытия 1974 г., с. 364—365; Толочко П. П., Гупало К. М. Давньоукраїнський Поділ у світлі нових археологічних досліджень.— В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 40; Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Київоподолу в 1973 році.— Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976.
- ¹⁶ Красовский М. Вказ. праця, с. 6.
- ¹⁷ Полное собрание русских летописей, т. 2. с. 302.
- ¹⁸ Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Київоподолу в 1973 році.
- ¹⁹ Харламов В. О. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу IX—XIII ст.— В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976.
- ²⁰ Засурцев П. Н. Усадьбы и постройки древнего Новгорода.— МИА, 1963, № 123, с. 42.
- ²¹ Спегальский Ю. П. Жилище северо-западной Руси IX—XIII вв. Л., 1972, с. 66.
- ²² Богусевич В. А. Археологичні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р.— Археологія, 1954, т. 9, с. 49.
- ²³ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.— САМ, 1975, вып. Е1—Е2, с. 155.
- ²⁴ Відомі також дослідження регіонального характеру, присвячені реконструкціям жителі окремих земель та районів Давньої Русі. Див.: Засурцев П. И., Чистяков Г. П., Борисевич Г. В., Тюрик В. П. Архитектурная реконструкция новгородской усадьбы середины XIII века.— Новгородский исторический сборник, 1961, вып. 10; Засурцев П. И., Чистяков Г. П., Борисевич Г. В. Опыт реконструкции деревянной жилой застройки древнего Новгорода.— Архитектурное наследство, 1963, вып. 15; Спегальский Ю. П. Жилище северо-западной Руси IX—XIII вв. Л., 1972.

В. А. ХАРЛАМОВ

Киевская усадьба X века

(По материалам раскопок Подола)

Резюме

В результате раскопок последних лет на Подоле в Киеве обнаружены многочисленные деревянные постройки жилого, хозяйственного, производственного назначения. Они входили в состав усадеб, окруженных со всех сторон дощатыми заборами. Остатки одной из них были приняты за основу архитектурной реконструкции ее первоначального вида. Эта усадьба представляла собой небольшой жилищно-хозяйственный комплекс.

Жилая постройка — двухкамерная клеть («пятистенок») — состояла из большой, жилой камеры с круглой глинянотинной печью и меньшей — сеней. Хозяйственное постро-

ение (сруб на подклете) имело два яруса: первый использовался как хлев для скота, а второй, куда вел пандус, служил холодной клетью для хранения зерна и продуктов.

В статье детально разобраны конструктивные особенности каждой постройки. Использованный археологический материал позволил попытаться подойти к вопросу реконструкции жилищ Подола при помощи архитектурного моделирования и таким образом дать представление о том, как выглядели строения древнего Киева домонгольского времени.

О. Р. ТИЩЕНКО

Походження поліхромних керамічних рельєфів зі Стариці та Дмитрова

Кахлеві полив'яні рельєфи «Розп'яття»¹ та таке ж кругле панно «Георгій Змієборець» на зовнішніх стінах Успенського собору в м. Дмитрові, як і вищукані «Розп'яття» з м. Стариці², ще й досі належать до загадкових пам'яток в історії російського мистецтва. Протягом останнього півстоліття чимало дослідників зверталося до цих пам'яток³, але питання про їх походження і досі залишаються нез'ясованими.

Старицьке «Розп'яття» (рис. 1) датоване досить точно (1558 — 1561 рр.). Що ж до дмитровських рельєфів, то різні дослідники датують їх у досить широких межах: від середини XIV до XVI ст. включно⁴. Наймовірнішою датою вважають першу третину XVI ст.⁵

Кожна з цих пам'яток являє собою велику монументальну ікону*, яка добре розглядається на значній відстані. У зв'язку з цим, а також завдяки атмосферостійкому матеріалу — кераміці — такі рельєфи доцільно було розміщувати у верхніх частинах зовнішніх фасадів міських соборів.

За висловом одного з дослідників давньоруського кахля А. Ф. Філіппова, старицько-дмитровські рельєфи за своїм художнім рівнем «...підносяться до справжнього монументального образотворчого мистецтва; тут кераміка переходить межі тільки декоративного мистецтва»⁶. Привертають увагу пластичні та колористичні властивості цих пам'яток. Особливою майстерністю і довершеністю відзначається поліхромія рельєфів. Слід зазначити, що поліхромія в скульптурі — надто складний художній прийом. Якщо йти шляхом розмальовування окремих елементів скульптурного зображення, то в більшості випадків такий твір перетвориться на примітив, зовсім позбавлений синтезу скульптури з поліхромією. Стародавні майстри італійської майоліки (Лука делла Роббіа та інші) розписували легкотопкими керамічними барвниками по сирій непрозорій емалі. Після випалювання барвники ставали досить інтенсивними, набирали певної глибини кольорів. При цьому м'яко окреслені кольорові плями добре поєднувалися зі світлотінню рельєфів, які при обмеженій палітрі фарб досить цільно сприймаються у світлоповітряному середовищі.

В усякому разі для митця важливо встановити відповідний розподіл функцій між скульптурними та колористичними засобами: головна частина художнього твору вирішується засобами скульптури, а решта довершується поліхромією. При такому вдалому поєднанні та розподілі функцій і досягається вершина майстерності. Найчастіше такий процес спостерігаємо у фарфоровій дрібній пластиці.

Поєднання скульптури з кольором у старицько-дмитровських пам'ятках досягнуто ішим, досить своєрідним способом. Скульптурний рельєф тут доведено до певної завершеності, а за допомогою поліхромії значно підсилено його виразність. Рельєфні зображення зі світлої гли-

* Наприклад, кожен з дмитровських рельєфів має площа близько 6 м².

ни вкрито різнокольоровими прозорими свинцевими поливами складної і витонченої палітри. Іх барви дібрано, як зазначає А. В. Філіппов, з надзвичайним тактом і смаком. Економними засобами і з великою майстерністю передано колір людського тіла на старицькому «Розп'ятті». Кожна з нечисленних кольорових полив, взаємодіючи з об'ємними формами в світлововітряному середовищі, утворює цілу гаму легких відтінків, які їй характеризують загальний колорит. У ньому ми можемо

Рис. I. Старицьке «Розп'яття» 1558—1561 рр. (за О. В. Філіпповим).

помітити легкі, майже невловимі переходи від цитриново-жовтих до жовто-гарячих тонів, в які домішуються зеленкуваті та коричнево-фіалкові. Майже не спостерігаємо при цьому спроби використати прозорі кольорові поливи як «тіньові», що так властиво для невеликих рельєфних зображень і зовсім не імпонує, коли йдеться про монументальні рельєфи. Усе це ще раз підтверджує думку про високі зразки «мистецтва вогню», всі три компоненти якого (рецептура полив, техніки покриття черепка та майстерне керування процесом випалу) художньо пов'язані між собою. Досконалі за колористикою поливи утримуються в своїх локальних, хоч і не досить чітких межах, утворюючи на всіх поверхнях рельєфів рівномірний шар. Завдяки цьому зберігається живописна витонченість та соковитість колориту, не порушується його синтетичний зв'язок із пластикою рельєфів.

Усі дослідники цих пам'яток вважають, що така техніка (керамічна

поліхромія прозорими поливами по рельєфу зі світлої глини) не тільки не знаходила застосування на давньоруських землях, але й не набула поширення пізніше — в російській архітектурно-декоративній кераміці. Це справді загадкове явище в російському мистецтві.

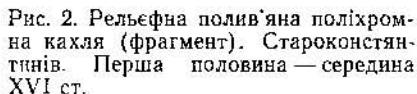
Питання про походження старицько-дмитровських рельєфів дослідники намагалися вирішити кількома шляхами. Одним з них був мистецький аналіз творів та окремих елементів, коли старанно досліджували іконографічні особливості, проводили аналогії. В результаті було зроблено певні наукові висновки⁷. Зображення Георгія з південної стіни Успенського собору, наприклад, В. Н. Лазарев розглядав як відомін «єрмолинського» пластичного стилю⁸.

На досить переконливих фактах він встановив зв'язки старицько-дмитровських рельєфів з дрібною пластикою, хоч за деякими рисами вони близькі до західних та південно-західних зразків. Це, зокрема, добре видно при порівнянні старицько-дмитровських рельєфів з пластикою південноруських земель XV — середини XVI ст. Якщо в останній до середини XIV ст. чільне місце займали традиції XII — першої половини XIII ст. (це простежується, наприклад, у рельєфі на кахлі XIV ст. з Луцького замку), то в пізніших подібних пам'ятках пластика значно збагачується, стає виразнішою (пор. рельєф на кахлі XV ст. з Кам'янця-Подільського). Правда, вже в першій половині XVI ст. південноруським майстрам вдалося подолати умовність плоскої різьби, про що свідчить рельєф кінця XV — початку XVI ст. на фрагменті поліхромної кахлі зі Старокостянтинова (рис. 2) та кам'яний рельєф Вірменської церкви у Львові⁹. Не вдалося, проте, подолати деяких архаїчних рис, запозичених від «тугої» романської форми. Вказані відмінності є і в керамічних рельєфах зі Стариці та Дмитрова. Слід зуважити, що старицькі «Розп'яття» істотно відрізняються від дмитровських за стилістичними особливостями. На думку Г. В. Попова, необхідно вказати на залежність перших від других¹⁰.

Рис. 2. Рельєфна полив'яна поліхромна кахля (фрагмент). Старокостянтинів. Перша половина — середина XVI ст.

Інший шлях дослідження рельєфів — це аналіз палітри прозорих полив і керамічної техніки. На нашу думку, такий напрям є найперспективнішим для з'ясування походження цих пам'яток. Стан керамічної техніки як у Москві, так і інших містах та землях (Новгород, Псков, Гродно, Крим, Середня Азія, а за рубежем — Німеччина й Італія) вивчався ретельно, але дослідники у своїх висновках не були одностайними. Так, А. Риндіна вважає, що слід ґрунтуватися на ісковських матеріалах, і що думка А. В. Філіппова про безперервність виробництва кольорових полив'яних кахлів у Західній Русі є правомірною і для Північно-Західної Русі¹¹. Однак ні у Пскові, ні в інших місцях Західної та Північно-Західної Русі не було знайдено жодного зразка керамічної поліхромії. На користь безперервного виробництва полив'яної кераміки на південноруських землях свідчать докази автора¹².

Щоб розв'язати проблему походження рельєфів, необхідно було знайти осередок, де рівень і напрямок розвитку полив'яної кераміки відповідали б художньо-технічним особливостям старицько-дмитровських пам'яток. З цією метою досліджувався численний матеріал південноруських земель. Було доведено не тільки безперервність виробни-

Інший шлях дослідження рельєфів — це аналіз палітри прозорих полив і керамічної техніки. На нашу думку, такий напрям є найперспективнішим для з'ясування походження цих пам'яток. Стан керамічної техніки як у Москві, так і інших містах та землях (Новгород, Псков, Гродно, Крим, Середня Азія, а за рубежем — Німеччина й Італія) вивчався ретельно, але дослідники у своїх висновках не були одностайними. Так, А. Риндіна вважає, що слід ґрунтуватися на ісковських матеріалах, і що думка А. В. Філіппова про безперервність виробництва кольорових полив'яних кахлів у Західній Русі є правомірною і для Північно-Західної Русі¹¹. Однак ні у Пскові, ні в інших місцях Західної та Північно-Західної Русі не було знайдено жодного зразка керамічної поліхромії. На користь безперервного виробництва полив'яної кераміки на південноруських землях свідчать докази автора¹².

Щоб розв'язати проблему походження рельєфів, необхідно було знайти осередок, де рівень і напрямок розвитку полив'яної кераміки відповідали б художньо-технічним особливостям старицько-дмитровських пам'яток. З цією метою досліджувався численний матеріал південноруських земель. Було доведено не тільки безперервність виробни-

цтва кераміки з кольоровими поливами, але й простежено нові явища, пов'язані з прогресивним розвитком давньоруської спадщини в цій галузі¹³.

Безпосередній зв'язок з досліджуваною проблемою мають нові, надзвичайно цікаві знахідки поліхромної рельєфно-художньої кераміки, виявлені при розкопках біля фортечних споруд Острога та Старокостянтинова на Волині¹⁴. Серед них привертають увагу квадратна вставка, фрагменти облицювальних плиток та круглих архітектурних вставок, уламки рельєфних кахлів з кольоровими поливами. Всі вони виготовлені зі світлої, добре випаленої глини.

Перша плитка невелика (120 × 124 мм), товщиною близько 40 мм (рис. 3). Грані її чільної сторони трохи округлені. Плитка була вкрита строкатою поливою (зеленою, жовтою, коричневою), схожою за покриттям до білгородських плиток XII ст., що, за нашою класифікацією, належать до варіанта «б» другої групи¹⁵. На її зворотній та бічних сторонах немає слідів вапна. Отже, вона була однією з архітектурних вставок, за допомогою яких оживлювали суверу одноманітність фортечних споруд. Разом з нею знайдено фрагменти плиток, вкритих одноколірними прозорими та непрозорими поливами, зі слідами вапна на звороті. Ці плитки не мають округлених граней з чільної сторони і, очевидно, використовувались для облицювання поверхні. Всі вони знайдені біля кладки XV с. замку в Острозі.

Пізніше, під час розкопок замкових споруд у Старокостянтинові, виявили цікавіші зразки полив'яної кераміки. Наприклад, фрагменти круглих рельєфних архітектурних вставок (рис. 4), що мають пластичні оздоби у вигляді профілювання і трикутних зубців, прикрашені кількома кольоровими поливами (жовтою, сіро-синьою, зеленою). Подібні круглі вставки (теракотові та полив'яні) відомі з давньоруських часів¹⁶.

Тут же було знайдено фрагменти рельєфних поліхромних кахлів (рис. 2; 5) зі скошеною румпою. Вони мають профільовану рельєфну облямівку, характерну для XV — XVI ст. Серед профільованих елементів на одному — зигзагоподібний візерунок, дуже схожий з тим, який є на зеленій полив'яній кахлі XV ст., що походить теж з Волині¹⁷. На другому — замість візерунка — рельєфний напис, залитий поливою настільки, що його не можна прочитати. На центральному полі обох фрагментів — людські зображення, від яких збереглися тільки частини: на першому — голова, плечі та ліва рука, на другому — частина лівої руки (виконання досить примітивне). Слід зазначити, що в них виразно проступають особливості «тугої романської форми». Поряд з цим вражає висока майстерність кольорової поліхромії, виняткове багатство та витонченість палітри полив, вміло накладених на рельєф. Саме цими рисами він наближається до рельєфа старицького «Розп'яття». Поливи на фрагментах кахлів такі ж, як і на рельєфах: цитриново-жовта, оранжева, зелена, фіалково-коричнева.

Місцеве походження волинських пам'яток не викликає сумніву. Вони підтверджуються як технічними, так і художніми особливостями, а також порівнянням з іншими пам'ятками, характером і орнаментацією облямувань. Датуються волинські знахідки другою половиною XV — серединою XVI ст., і не тільки за своїми стилістичними ознаками,

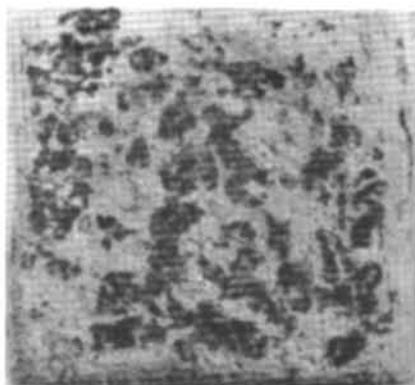

Рис. 3. Квадратна вставка, вкрита строкатою поливою. Острог, XV ст.

але й архітектурними спорудами, біля яких вони були виявлені. Значення цих знахідок важко переоцінити. Вони переконливо свідчать, що на Волині в післямонгольські часи збереглися і продовжували розвиватися давньоруські традиції у виробництві полив'яної кераміки, зокрема у виготовленні керамічних полив'яних плиток, кольорових вставок та в новій галузі архітектурної кераміки — виробництві кахлів.

Доля давньоруської спадщини після татарської навали в різних руських землях складалася неоднаково. Волинь зазнала найменшого руйнування. Сюди звідсіль збиралися втікачі, серед яких були й досвідчені майстри. Тому тут створилися дещо кращі умови для дальшо-

Рис. 4. Кругла рельєфна полив'яна архітектурна вставка (фрагмент). Старокостянтинів. Перша половина — середина XVI ст.

Рис. 5. Рельєфна полив'яна поліхромна кахля (фрагмент). Старокостянтинів. Перша половина — середина XVI ст.

го розвитку давньоруської спадщини, ніж, наприклад, у Придніпров'ї, яке зазнало особливо жорстокого розгрому. Слід зважити й на те, що в південноруських землях полив'яна кераміка стала таким же традиційним різновидом художнього ремесла, як, скажімо різьблення по дереву й кості у Новгороді.

Ще здавна в Москві цінувалися художні скарби Дмитрова. На початку XIV ст. це місто приєднано до Московського великого князівства, а наприкінці його Дмитров вже виділився як самостійний уділ цього ж князівства. У XV ст. м. Дмитров стає великим річковим portom. Його стратегічне та торговельно-господарське значення привертає увагу не лише московських князів, але й іх супротивників. З 1447 по 1453 рік у Дмитрові правив удільний князь Василь Ярославич, а з 1462 року — його син Юрій Васильович. Рід Василя Ярославича підтримував тісні зв'язки з Литвою, бо його дід був одружений з дочкою великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича¹⁸. А сестра Василя Ярославича була дружиною Василя Темного¹⁹. Це давало зможу дмитровському князеві користуватися послугами велиокнязівських майстрів у виконанні замовлень.

Найсприятливішою для Дмитровського князівства, зокрема для розвитку образотворчого мистецтва, була перша третина XVI ст., коли тут князював Юрій Іванович — другий син Івана III. За цей час (1504—1533 рр.) у місті зростає кількість кам'яниць, провадяться оздоблювальні роботи в церквах та монастирях. Тоді ж починає формуватися архітектурне обличчя м. Дмитрова. Найвірогідніше, що на цей період припадало і виготовлення поліхромних керамічних рельєфів Старої та Дмитрова. Але звідки могла з'явитися та складна техніка, яка не тільки не застосовувалася на Русі раніше, але й не знайшла собі місця у російській художньо-архітектурній кераміці в наступні сторіччя? Г. В. Попов вважає, що майстра, якій володів секретом виготовлення прозорих полив, могли виписати з Литви або Польщі (так робили ба-

тъко та старший брат Юрія). Далі він пише: «Гіпотеза про спеціальний виклик польсько-литовського майстра допомагає з'ясувати ізольоване становище дмитровських кахлів (за технікою) у сучасному їм мистецтві московського кола, складність самої техніки»²⁰.

На той час ще не було об'єднаючої польсько-литовської держави, а тому, мабуть, варто говорити про виклик саме литовського майстра. І ніяк не можна погодитися з твердженням Г. В. Попова, який пояснює появу техніки прозорих полив у Стариці та Дмитрові зв'язками з Німеччиною (через Польщу та Литву). Описані вище керамічні знахідки на Волині вказують на їх безпосереднє походження від давньоруської полив'яної кераміки. Оскільки Волинь входила до складу Литовської держави, то їй не було потреби запозичувати у німців технічну і художню майстерність. До того ж, як відомо, Литва за рівнем культури стояла значно нижче Давньої Русі і сама багато чого в ній запозичувала.

Отже, є достатні підстави для висновку, що виконавцями старицько-дмитровських поліхромних керамічних рельєфів могли бути майстри з Волині, де наприкінці XV — середині XVI ст. полив'яна кераміка досягла значного розвитку.

¹ Филиппов А. Древнерусские изразцы. 1938, вып. I (див. ф. 15 — північне дмитровське «Розп'яття»); Аренкова Ю. И. О происхождении изразцовских рельефов Успенского собора в г. Дмитрове.—СА, 1967, № 2, рис. 2 (південне дмитровське «Розп'яття»).

² Филиппов А. Вказ. праця, ф. 14 (фрагмент старицького «Розп'яття» з музею м. Калініна, ф. 16—18).

³ Воронец Н., Воронов В. Изразцовые Распятия Успенского собора в Дмитрове.—Сборник статей в честь гр. П. С. Уваровой. М., 1916; Филиппов А. Русские поливные изразцы XVI века.—Сборник Московского общества по исследованию памятников древности, 1915, вып. I; Некрасов А. Древнерусское изобразительное искусство. М., 1937; Воронин Н. О некоторых рельефах Георгиевского собора в Юрьеве-Польском.—СА, 1962, № 1; Смирнов Я. И. Устюжское изваяние св. Георгия Московского Большого Успенского собора.—Древности. Труды МАО, 1916, т. 25; Аренкова Ю. И. Вказ. праця; Лазарев В. Н. Дионисий и его школа.—История русского искусства, т. 3. М., 1955; Рындина А. В. Историко-художественное значение изразцов Успенского собора в г. Дмитрове.—В кн.: Дреанерусское искусство. М., 1970; Попов Г. В. Художественная жизнь Дмитрова в XV—XVI вв. М., 1973.

⁴ Рындина А. В. Вказ. праця, с. 461—463.

⁵ Попов Г. В. Вказ. праця, с. 49.

⁶ Филиппов А. В. Древнерусские изразцы, с. 26, 27.

⁷ Рындина А. В. Вказ. праця, с. 468; Попов Г. В. Вказ. праця, с. 142.

⁸ Лазарев В. Н. Вказ. праця, с. 541.

⁹ История украинского мистецтва, т. 2. К., 1967, рис. 70, 71, 72.

¹⁰ Попов Г. В. Вказ. праця, с. 139.

¹¹ Филиппов А. В. Русские поливные изразцы, с. 25—26; Рындина А. В. Вказ. праця, с. 465.

¹² Тищенко А. Р. Древнерусская и украинская керамика X—XII вв. (особенности и принципы декорирования). Автореф. канд. дис. К., 1969.

¹³ Там же, с. 28, 32—35.

¹⁴ Розкошки О. М. Годованюк 1957, 1966, 1968 рр. у м. Острозі та 1966 р. в м. Старокостянтиніві.

¹⁵ Тищенко А. Р. Вказ. праця, с. 25—26; Тищенко О. Р. До питання про техніку виготовлення давньоруських полив'яних керамічних плиток.—Археологія, 1970, т. 24, с. 82.

¹⁶ Воронин Н. И. Древнее Гродно.—МИА, 1954, № 41, с. 90—91, рис. 49; Ходаковский И. А. Раскопки великоцняшеского двора древнего города Киева, произведенные весной 1892 года. К., 1893, с. 32, табл. XVI, 75.

¹⁷ Луцький історико-краєзнавчий музей, інв. № 64.

¹⁸ ПСРЛ, т. 6, с. 148.

¹⁹ Попов Г. В. Вказ. праця, с. 5.

²⁰ Там же, с. 141.

А. Р. ТИЩЕНКО

Полихромные керамические рельефы из Старицы и Дмитрова

Резюме

Памятники рельефной поливной керамики из Старицы и Дмитрова уже на протяжении многих лет вызывают среди исследователей разные суждения по поводу их происхождения и особенностей керамической техники, использованной при исполнении рельефов.

В результате исследования образцов полихромной керамики, найденных при раскопках у замковых сооружений Острога и Староконстантинова XV—XVI вв., автор считает, что техника их изготовления восходит к традициям этого производства в Древней Руси. Обращает внимание удивительное сходство волынских образцов с техникой поливной керамики старице-дмитровских рельефов, с их глазурной полихромией.

Исходя из того, что дмитровские удельные князья XV—XVI вв. имели постоянные связи с Литвой, выписывали оттуда различных мастеров, а также учитывая, что Волынь рано вошла в состав литовского государства, можно считать мастеров из Волыни исполнителями данных рельефов. Именно они не только сохранили, но и подняли на более высокий уровень технику древнерусской поливной керамики.

Е. В. МАХНО,
С. Н. БРАТЧЕНКО

**Пастове намисто
з катакомбного поховання
на Компанійцівському могильнику**

Під час розкопок Компанійцівського могильника черняхівської культури виявлено 19 поховань доби пізньої бронзи. Одне поховання катакомбної культури, розкопане в 1964 р. на південний захід від них, майже під східною полою великого кургану, що височить на площі могильника¹.

Це поховання (згідно з польовою нумерацією № 261 б) залягало на глибині 2,80 м від сучасного рівня. Точно визначити форму верхньої частини ями не вдалося, оскільки майже до глибини 2,45 м вона зруйнована трьома похованнями черняхівської культури (№ 172, 261, 261 а).

Результати розчистки, проте, дають підставу схилятися скоріше до думки, що могильна яма, очевидно, не була катакомбою. Вона викопана в чистому світло-сірому піску і заловнена піском. Перші, не зовсім виразні її ознаки простежені лише на глибині 0,90 м. На цій глибині яма мала форму, близьку до неправильного чотирикутника з дуже заокругленими кутами ($2,90 \times 2,20 - 2,40$ м), орієнтованого по лінії схід—захід, або вірніше, не зовсім правильного овала розмірами $3,10 \times 2,30$ м, витягнутого на південний схід—північний захід (рис. 1). Стінки ями поступово звужувалися донизу, крім того, з південного і східного боків були помітні невеликі виступи висотою до 0,30 м, подібні до східців, ширину близько 0,20 — 0,30 м. В західній частині на 1 м вище дна (очевидно, на такому ж виступі) лежали разом нижня щелепа і зуби, а на другому — кістки ніг молодого бика (за визначенням Н. Г. Белан). Площа дна могильної ями (на глибині 2,80 м) мала форму не зовсім правильного овала, орієнтованого з південного сходу на північний захід (довжиною 2,20 м, ширину 1,85 м).

На дні в центрі ями лежав на правому боці скорчений кістяк дорослої людини, головою на південний схід. Плечова кістка лівої руки поверх ребер була майже притиснута до нижньої щелепи, а кисть торкалася правої сторони тазових кісток. Права рука дещо відведена вбік, так що її ліктева і променева кістки йшли паралельно до хребців, а кисть лежала поруч з кистю лівої руки. Ноги були зігнуті під гострим кутом в колінах і повернуті в правий бік, причому кістки правої дещо виступали наперед, а лівої розміщувались за ними; обидві ступні сходились під кутом в пальцях. Череп з міцно затиснутими щелепами лежав на правому боці (рис. 1).

Тонкий шар сажі покривав всю площину дна ями, а також кістяк; поблизу тім'яних кісток черепа збереглись залишки частково спаленої дерев'яної плахи (розміри $0,88 \times 0,11 - 0,10$ м). Біля п'ятки лівої ноги була добре помітна пляма вохри розмірами $0,20 \times 0,10 - 0,12$ м. На долівці ями, поблизу потиличної кістки черепа знайдено уламок крем'яного відщепа, ретушованого з одного боку (розміри $4 \times 3,5 \times 1$ см), а біля колінної чашечки правої ноги стояла ліпна посудина типу глибокої миски із загнутими до середини вінцями, короткими плічками, конічною нижньою частиною і широким плоским дном. Висота її — 7 см, діаметр вінець — 13 см, бочка — 16 см, дна — 11 см. Поверхня миски сірого кольору з чер-

вонуватими плямами, з внутрішнього боку шорстка, з дрібними подряпинами, зовні загладжена. В глині є домішки дрібного піску (рис. 2).

Тулуб миски орнаментовано. Край вінець оздоблено відрізками хвиляподібних відбитків перевитого шнуря та нігтєвих вдавлень, які тричі чергаються один через один. На зламі бочка симетрично, також через один, розташовано по три потрійних і три подвійних соскоподібних

наліпи (два з них — один серед потрійних і один серед подвійних відламані в давнину). Плітка оперізані двома концентричними рядами відбитків шнуря. Чотири відрізки третього ряду тягнуться на зламі бочка поміж п'ятьма групами наліпів. Шоста група наліїв розташована між двома неорнаментованими відрізками. Нижня частина миски суцільно орнаментована дев'ятьма «ялинками» з прокресленіх вертикальних ліній і навкісних щодо них шнуркових «гілок» *.

Найважливішою знахідкою в похованні було дрібне пастове намисто. Воно прикрашало верхню частину грудей і обидві руки небіжчика. Залишки від двох низок цього намиста знайдено під щелепою на місці шийних хребців. Один разок був на кисті лівої руки. Виразні сліди від подібного разка були помітні на правій руці трохи вище

Рис. 1. План та розріз поховання.
1 — шар сажі; 2 — обгоріле дерево; 3 — вохра.

кисті. Проте під час розчистки складалося враження, що тут йдеяся скоріше не про намисто, а про разок дуже дрібних гостроверхих черепашок, які перетворилися на мініатюрні шматочки вапнякової маси.

Намисто, що супроводжувало небіжчика, дуже погано збереглося. Вдалося зібрати лише незначну його частину. Серед збережених є намистини, виготовлені з пасті зеленкуватого кольору (рис. 3.1) та білого з кремовим забарвленням (рис. 3.2 — 6). До їх складу входили три еліпсоподібних намистини, дві сегментоподібних, три короткоциліндричних, чотири біконічних, дві спарених вузловатих, які дещо нагадують сегментоподібні типи, шість цілих та два уламки з двома ріжками на циліндричному корпусі. З великою мірою вірогідності можна стверджувати, що згадане намисто, яке справляло враження мініатюрних черепашок, насправді складалося з намистин на циліндричному корпусі з двома ріжками. Отже, в похованні їх кількість, можна думати, була досить значна.

* Віссю однієї ялинки була смуга з потрійних ліній і прокресленіх між двома з них шістьма косими лініями. Привертає увагу, між іншим, те, що кожен з орнаментальних мотивів, виступаючи в парних елементах, повторюється звичайно тричі, і переважка більшість ялинок має по шість «гілок» з кожного боку.

Поховальний обряд та посуд з хут. Компанійці свідчать про його належність до пізньокатакомбного часу, ймовірно, до мало дослідженої катакомбної групи Середньої Наддніпрянщини та Полтавщини. Ця група, яка межує з середньодніпровською культурою, за формою посуду з комірцями та характерною орнаментацією з «паркетних» і вертикально-ялинкових візерунків дещо наближається до лісостепових середньодніпровських та середньодонських (харківсько-воронезьких) пам'яток.

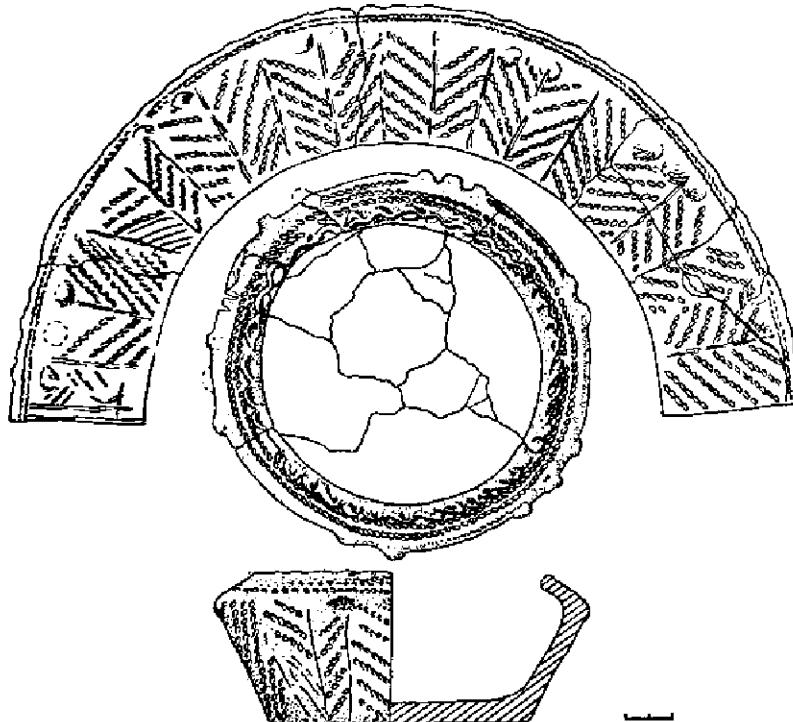

Рис. 2. Орнаментована миска з поховання.

Миска з поховання має саме таку вертикально-ялинкову схему орнаменту. В південних степових катакомбних групах такі візерунки на посуді відсутні.

Хоча за браком досліджень поховальних пам'яток на Середній Наддніпрянщині та Полтавщині не можна навести аналогій описаній посудині, зазначимо, що миски як форма посуду набувають значного поширення в пізньокатакомбний час, зокрема в нижньодніпровській групі². Відомі вони також у донецькій катакомбній групі та середньодніпровській культурі³.

Техніка виконання орнаменту на мисці з хут. Компанійці (поєднання шнурового стилю з прокресленим та наліпним, що характерно для пізньокатакомбних пам'яток) засвідчує її пізній вік. З другого боку, спорідненість за композицією візерунку та почasti технікою його виконання наближає її до багатоваликового посуду одноіменної бабинської культури. Ялинковий мотив особливо поширений на багатоваликовому посуді, відомий він, зокрема, й на мисках⁴.

Отже, поховання з хут. Компанійці можна датувати заключним періодом пізньокатакомбного часу. Очевидно, його слід розглядати в ряду перехідних пам'яток, що сполучають в собі риси катакомбної культури та культури багатоваликової кераміки.

Дуже важливовою складовою частиною поховального інвентаря є намисто зі склоподібної маси. Саме воно через надзвичайну рідкість по-

дібного роду знахідок та в зв'язку з його значенням для хронології на-
дає особливої цінності комплексу з хут. Компанійці.

Досі на Україні було лише чотири знахідки намиста. Вони виявлені у двох катакомбних похованнях з Донеччини, нижньому житлі поселення Бабине III та у впускному похованні підкарпатської культури поблизу хут. Ковпець на Львівщині⁵. Останнім часом виявлено ще кілька комплексів з пізньокатакомбними похованнями: три з околиць м. Ворошиловграда⁶, один з с. Любимівки на Херсонщині та один з Нижньої Донщини (м. Новочеркаськ)⁷.

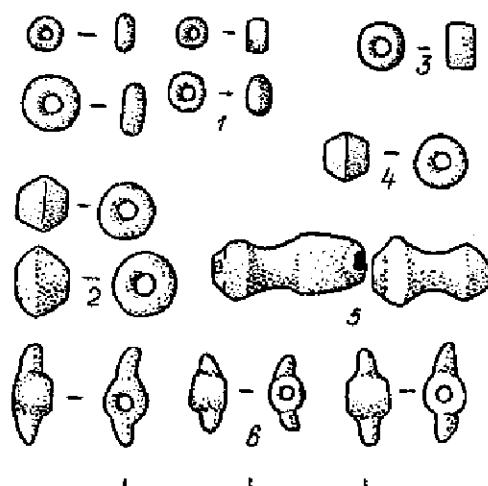

Рис. 3. Зразки намиста (1—6).

Знахідки намиста відомі їй в середньодніпровській культурі пізнього періоду (с. Стрелиця в Білорусі)⁸. З усіх цих нечисленних знахідок виділяються лише дві, за формою намистин майже аналогічні компанійцівським. Вони походять з поселення Бабине III (нижнє житло) та поховання з Любимівки і містять однакові для обох пам'яток типи намистин:

прості циліндричні, дворіжкові (у похованні з Любимівки були ще й біконічні та еліпсоподібні). Відсутні на них лише спарені вузуваті зразки. Колір намиста з Любимівки такий самий, як і компанійцівського. Зразки з Бабине III мають голубу полив'яну масу з блискучою поверхнею (фаянс).

Серед намиста з цих трьох наддніпрянських пам'яток на особливу увагу заслуговують дворіжкові та вузуваті типи. Прості намистини, циліндричні та еліпсоподібні побутують досить широко, як територіально, так і хронологічно. Біконічні з'являються, мабуть, лише під час середньої бронзи і, певно, імітують поширені тоді відповідні металеві прикраси.

Знахідки намиста зі склоподібної ласті чи фаянсу досить численні в культурах доби бронзи в Західній Європі, в тому числі й на сусідніх територіях (Угорщина, Чехословаччина, Польща). Проте серед них немає дворіжкових типів. Натомість тут відоме так зване сегментоване намисто. Саме до нього наближаються дві вузуваті намистини з Компанійців, незважаючи на деяку їх відмінність — більшу відстань між ланками-сегментами.

Другою відомою областю поширення пастового намиста є Кавказ. Саме тут, зокрема на Північному Кавказі, набуло розповсюдження характерне намисто з виступами. Воно знайдене у впускному похованні Нальчикського могильника, могильника Верхня Рутха, в курганах поблизу ст. Манас, с. Міатли, м. Елісти⁹. Є такі знахідки і в похованнях із ст. Суворовської, Тріалетських курганів Грузії, в дольмені з Чила-Кен (Перський Талиш) та в інших пам'ятках¹⁰. Серед виявлених тут зразків виділяються намистини у вигляді довгих чи коротких трубочок з багатьма виступами — бородавками («бородавчасте» намисто) та короткі циліндри з трьома ріжками («ріжкове»). Подібне «бородавчасте» намисто походить з трьох згадуваних поховань в околицях м. Ворошиловграда та поховання поблизу м. Новочеркаська. Але серед численних північнокавказьких, закавказьких, а також донецько-донських пастових (чи фаянсовых) прикрас, де є разки, що налічують до 1000 намистин, зовсім немає дворіжкових типів, характерних для трьох наддніпрянських знахідок. Проте наддніпрянське намисто все-таки близьке до зразків

кавказько-донського ареалу, де оздоблення речей в рельєфному стилі (зокрема й виступами) широко застосовувалось, особливо на металевих прикрасах, серед яких трапляється і намисто, за формою аналогічне пастовому¹¹. Значна роль Кавказу у міжкультурних відносинах Південно-Східної Європи підтверджує цю думку.

Щодо сегментованого намиста, то воно на Північному Кавказі, певно, не мало поширення. Нам відомі лише дві знахідки з Бамутського могильника¹² та з кургану ст. Суворовської. У складі останнього комплексу разом з «бородавчастим» намистом були й намистини, подібні до сегментованих вузловатих різновидів з поховання хут. Компанійці.

Питання про центр виробництва пастового чи фаянсового намиста та його хронологію ще недавно здавалося остаточно з'ясованим. Зараз є факти, що потребують перегляду усталених поглядів та проведення нових досліджень. Як відомо, ще в 30-х роках Х. Кюн, Х. Бек, Л. Томас і Г. Чальд¹³ визнали єгипетське походження пастового намиста в Європі і визначили його дату в межах XV—XIII ст. до н. е. До цього ж датування приєднався і І. Стоун, який виділив передньоазіатський та мікенський центри виробництва намиста¹⁴. Але останнім часом з'ясувалося, що намисто, зокрема сегментованих типів, відоме ще за часів ранньої бронзи (Al, за Р. Рейнеке, з 1800 р. до н. е.) в ранньоупетицьких нітріанських, межоновицьких пам'ятках, культурі Перъямош та ін.¹⁵

Змінилися й погляди на імпортний характер намиста в Європі та його походження з Близького Сходу. Сенсаційним стало відкриття англійських дослідників, які прийшли до висновку про місцеве виробництво намиста на Британських островах ще за часів ранньої бронзи¹⁶.

Питання про поширення, хронологію та центри виробництва пастового намиста на території СРСР досі ще не розглядалися. Х. Кюн згадує лише один пункт з намистом на Донеччині, а І. Стоун та Л. Томас додають ще Нальчик. В той час, як зазначалося, знахідки таких прикрас досить численні на Кавказі, зокрема в Передкавказзі. Зараз з'ясовується, що намисто зі склоподібної пасті трапляється вже в ранньобронзових (за кавказькою періодизацією) пам'ятках Північного Кавказу другої половини III тисячоліття до н. е.¹⁷, тобто дещо пізніше, ніж в Передній Азії. За часів середньої бронзи воно має вже тут досить широке розповсюдження, як на це вказують численні похованальні комплекси¹⁸.

У цей період пастове намисто з'являється і на території України, що засвідчують зазначені знахідки з Донеччини та Наддніпрянщини, причому прості намистини було знайдено в двох похованнях (розкопки В. О. Городцова), які супроводжувалися посудом, типовим для донецької катакомбної культури ІІ розвинутої фази. Решта знахідок, репрезентована бородавчастим, чотириріжковим (Донеччина) та дворіжковим (Наддніпрянщина) намистом, походить з пізньокатакомбних поховань та житла з поселення Бабине III. Останнє належить до початкового періоду формування культури багатоваликової кераміки*.

У визначенні абсолютної дати пастового, бородавчастого та ріжкового намиста можна спиратися лише на кавказькі пам'ятки. Тріріжкові намистини входять до таких кавказьких комплексів, як поховання з Верхньої Рутхи та дольмен з Чила-Кен, що датуються часом близько середини II тисячоліття до н. е.¹⁹ Але знахідки їх, а також бородавчастих намистин у Тріалетських курганах I, 3, 5, вказують на побутування

* За стратиграфією це житло більш давнє, ніж глинобитне приміщення та основний культурний шар, пов'язані з ним. Склад посуду нижнього житла дещо відрізняється від посуду основного шару. Крім уламків багатоваликових посудин, у ньому чимало фрагментів від горщиків з опуклими боками, з крихкої глини, без орнаменту або з поодинокими відбитками шнуря, а також уламки посуду з щільної глини, що мають лощену поверхню.

цих типів і в більш ранній час — XVII—XVI ст. до н. е.²⁰ Північнокавказькі поховання з металевими прикрасами з виступами, серед яких є аналогічні пастовому намисту, датуються другою чвертю II тисячоліття до н. е. Цю добу засвідчують і згадувані пізньокатакомбні комплекси з бородавчастим та пастовим намистом з Донеччини, які, безсумнівно, передують пам'яткам багатоваликової кераміки та ранньозрубної культури.

Отже, на підставі цих дат, а також підвищення віку сегментованого намиста з середньоєвропейських пам'яток (з 1800 р. до н. е.) та враховуючи культурно-хронологічну шкалу Півдня України, пастове бородавчасте і ріжкове намисто України та Донеччини слід відносити загалом до другої чверті II тисячоліття до н. е. На користь цієї дати свідчить і склад знахідок з поховання на хут. Компакійці, де разом з дворіжковими намистинами були й вузлуваті, які, незважаючи на певні відмінності, все таки тяжіють до сегментованих зразків, добре відомих у середньоєвропейських культурах і менш поширеніх на Північному Кавказі й Україні.

Комплекс намиста з поховання хут. Компакійці належить до тих нечисленних матеріалів, які засвідчують культурні взаємні між населенням пізньокатакомбних пам'яток (а через них і північнокавказьких) і племенами культур бойової сокири лісової смуги Східної та Середньої Європи. Значення цих даних полягає в тому, що вони наближають нас до розкриття відомого паралелізму у розвитку культур, зокрема культур шнурової кераміки. З другого боку, заслуговує на увагу той факт, що ріжкові намистини з Компакійців, а також з Любимівки та Бабине III, хоч і тяжіють до кавказьких зразків, не є тотожними з ними (ідеться лише про схожість оздоблення ріжками). Ця обстежина, враховуючи малу кількість знахідок намиста з Наддніпрянщини (менше три і всі дворіжкові) та порівняно велику для Кавказу (де відсутні дворіжкові типи), набуває винятково важливого значення. Вона спливає до думки про можливість місцевого наддніпрянського виробництва намиста зі склоподібною пастою, що цілком ймовірно з огляду на існування місцевих центрів виготовлення його у Західній Європі (на Британських островах це доведено) та на Кавказі*. Безумовно, для вирішення цього питання необхідні аналізи серій намиста з Наддніпрянщини, Донеччини і Кавказу.

* Про це може свідчити близькість пастового намиста до прикрас з бронзи, які, безсумнівно, виготовлялися на місці, а також чисельність його знахідок — трапляються рази до 1000 і більше намистин у похованнях.

¹ Махло Е. В. Раскопки Компакійского могильника.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., 1967, вип. 1, с. 160—161; Махло Е. В., Шарофутдинова И. М. Могильник эпохи поздней бронзы поблизу хутора Компакійці на Дніпрі.— Археология, 1972, вип. 6, с. 70.

² Шапошникова О. Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури з Степовому Придніпров'ї.— Археология, 1968, т. 21, рис. 5, 1; 7, 1, 4.

³ Братченко С. Н. Багатошарове поселення Лівенцівка I. на Нижньому Дону.— Археология, 1969, т. 22, рис. 5, 9—16; Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М., 1967, рис. 8, 2.

⁴ Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине.— СА, 1960, № 4, с. 26—41, рис. 10, 8.

⁵ Гробцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии, 1901.— Труды XII АС, т. 1. М., 1905, с. 46—276 (Кам'янка, к. 5, пох. 5; М. Комишуваха, к. 4, пох. 2); Доброзвольський А. В. Поселение бронзового века Бабине III.— КСИД АН УССР, 1957, вип. 7, рис. 7; Sulimirski T. Corded Ware and Ebوبular Amphorae, nord East of the Carpathians. London, 1968, р. 133—135; Свешников I. K. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. К., 1974, рис. 10, 12.

⁶ Один виявлений нами серед архівних матеріалів розкопок С. А. Локтюшова (НА ІА АН УРСР, ф. ВУАК, 327/10, 309/10, м. Луганськ, 1929, к. 1, п. 22). Є дві знахідки з поховань поблизу м. Олександрівка; Братченко С. Н. Звіт Сіверськодонецької експедиції 1972 р. про дослідження курганів біля м. Олександрівки.— НА ІА АН УРСР,

⁷ Розкопки Каховської експедиції О. М. Лескова в 1968 р.— Фонди ІА АН УРСР;

Братченко С. Н. Отчет о раскопках курганов у г. Новочеркасска в 1961 г.—НА АН УРСР.

* Агтеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья..., рис. 54, 1, 2.

* Круглов А. П., Пиогровский Б. Б., Подгаецкий Г. В. Могильник в Нальчике.—МИА, 1941, № 3, рис. 25, 4; Крупнов Е. И. Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода.—МИА, 1951, № 23, рис. 19, 8, 9; Мунчагов Р. М., Смирнов К. Ф. Памятники эпохи бронзы в Дагестане.—СА, 1952, 26, рис. 5, 24; Каневец В. И., Березанская С. С. Курганы бронзового века на Сулаке.—Материалы по археологии Дагестана. Махачкала, 1959, вып. 1, с. 69, рис. 5, 5; Синицын И. В., Эрдниев У. Э. Археологические раскопки в Калмыцкой АССР в 1961 г.—Труды Калмыцкого республиканского музея. Элиста, 1963, вып. 1, с. 22—23, рис. 21, 3; Синицын И. В., Эрдниев У. Э. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР.—Труды Калмыцкого республиканского музея. Элиста, 1966, вып. 2, с. 37, табл. 6, 1.

* Нечитайло А. Л. Отчет о раскопках курганов у ст. Суворовской в 1966 г.—Архив АН ССРСР. Джапаридзе О. М. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1969, рис. 3, табл. XI, 9, 10; Schaeffer F. A. Stratigraphic Compare of chronologie «de l'Asie Occidentale». London, 1948, p. 415—417, tab. LX, ill. 219, 27.

* Маркович В. И. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы.—МИА, 1960, № 93, рис. 9, 45.

* Мунчагов Р. М., Сарганиди В. И. Отчет о работах III отряда Северокавказской экспедиции в 1964 г.—Архив АН ССРСР (курган 2, поховакия 16).

* Киль H. Ein wichtiger Fixpunkt für die Chronologie der Bronzazeit.—JPER, 1935, s. 163—164; Beck H., Thomas L. Faience beads of the British bronzeage.—Archaeologia, 1936, 68, p. 224; Чальд Г. У истоков европейской цивилизации..., с. 58, 439, 447.

* Simek J., Thomas L. The use and distribution of faience in the Ancient East and prehistoric Europe.—Proceedings of the Prehistoric Society, 1957. Cambridge, 22, с. 37—83.

* Mante V. Faience and Slassy Faience Bead in the lenetice culture in Bohemia.—

Epitaphios Roman Hohen Praha, 1958, I, 44—49; Tocik A. Die Nitra Gruppe.—Archeologische Rundschau, 15, с. 6, 1963, I, 716—770; Machnik J. Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce.—Materiały do prehistorii ziem polskich, cz. III, z. 1. Warszawa, 1967, с. 68; Bona J. Geschichte der früher und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im mittleren Donezentrum.—Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Historica, t. 3, 1961, I, 3—22.

* Neffert R., Reufens C. British Faience Beads.—Antiquity, 1970, 44.

* Мунчагов Р. М. Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа.—МИА, 1961, № 100, с. 140, рис. 49; Попова Т. Б. Дольмены станицы Новосвободненской. М., 1963, табл. 23 (з кургана поблизу ст. Костромской).

* Дегтярь Б. Е. Курганы в Кабардинском парке.—МИА, 1941, № 3, с. 227, рис. 28, 5; Маркович В. И. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы.—МИА, 1960, № 93, рис. 21, 14, 21, 17—19; 45, 19—17.

* Gimbutas M. Borodino Seime and their contemporaries, Key sites for the Bronze Age chronology of Eastern Europe, Proceedings of the Prehistorical Society for 1956.—New Series, t. 22. London, 1957, p. 150—151; Schaeffer F. A. Вказ. праца, р. 415—417.

* Джапаридзе О. М. Вказ. праца.

Е. В. МАХНО,
С. Н. БРАТЧЕНКО

Пастовые бусы из катакомбного погребения на Компанийцевском могильнике

Резюме

На площади Компанийцевского могильника черняховской культуры под восточной полой большого кургана периода бронзы в 1964 г. раскопано погребение катакомбного времени, где обнаружен скелет взрослого человека на правом боку, с ногами, подогнутыми под острым углом в коленях и повернутыми в правую сторону. Погребение сопровождало: обломок стишка с ретушью с одной стороны, лепная глубокая миска с загнутыми вовнутрь краями, укращенная паркетными и вертикально-волочеными узорами, а также сосковидными налепами. Миска позволяет датировать погребение из Компанийцев заключительным периодом позднекатакомбного времени, возможно, оно стоит в ряду переходных памятников, которые соединяют черты катакомбной и многоваликовой культур.

Очень важной составной частью погребального инвентаря являются бусы из стекловидной пасты (от ожерелья и двух браслетов), среди которых по форме различаются шесть групп (эллипсовидные, сегментовидные, короткоцилиндрические, биконические, пароузловатые, двухрожковые на цилиндрическом корпусе). Ближайшие аналогии им найдены на поселении Бабино III и в погребении из Любимовки. Установлено, что аналогичные пастовые бусы изготавливались на Кавказе и в Англии во второй четвер-

ти II тысячелетия до н. э. Сопоставление всех известных в настоящее время находок позволяет датировать бусы из Компанийцев этим же временем и высказать предположение о производстве бус из стекловидной пасты в Приднепровье в период средней бронзы.

О. М. МЕЛЬНИКОВСЬКА

Могильник юхнівської культури та ранньосередньовічне поселення на Чернігівщині

Деснянський археологічний загін у 1968 р. обстежив поблизу с. Долинське Сосницького району кілька поховань раннього залізного віку, зруйнованих кар'єром по добуванню глини у передвоєнні роки. Ці поховання та поховальний інвентар, який зберігається в Сосницькому краєзнавчому музеї, вже опубліковані¹.

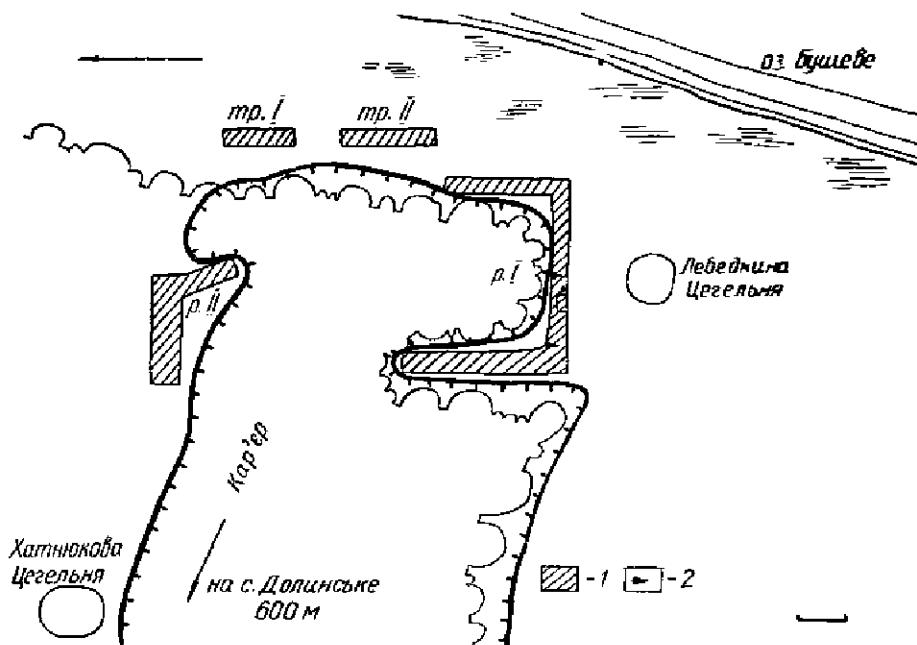

Рис. 1. Схематичний план могильника і поселення поблизу с. Долинське.
1 — розкопки; 2 — поховання.

Поховання розташовані за 600 м на схід від с. Долинське (кол. Мірієнталь) в уроч. Лебедкина Цегельня і Хатнікова Цегельня. Це край борової тераси, злегка підвищений над довгим і вузьким оз. Бушевим, одним із старих приток Сейму з боку лівого берега. При обстеженні з'ясувалося, що на південь від кар'єру розташоване значне, але слабо насичене знахідками поселення юхнівської культури і поселення середини I тисячоліття н. е., яке займає меншу площину. Крім того, на різних ділянках траплялися черепки сосницької культури бронзового віку.

Розкопи, загальною площею 630 м², закладено по краях кар'єру (рис. 1). При розкопках виявлено матеріали всіх трьох перелічених епох, а також незначну кількість знахідок часів Київської Русі, поховання бронзового віку та юхнівської культури, розкопано будівлю середини I тисячоліття н. е.

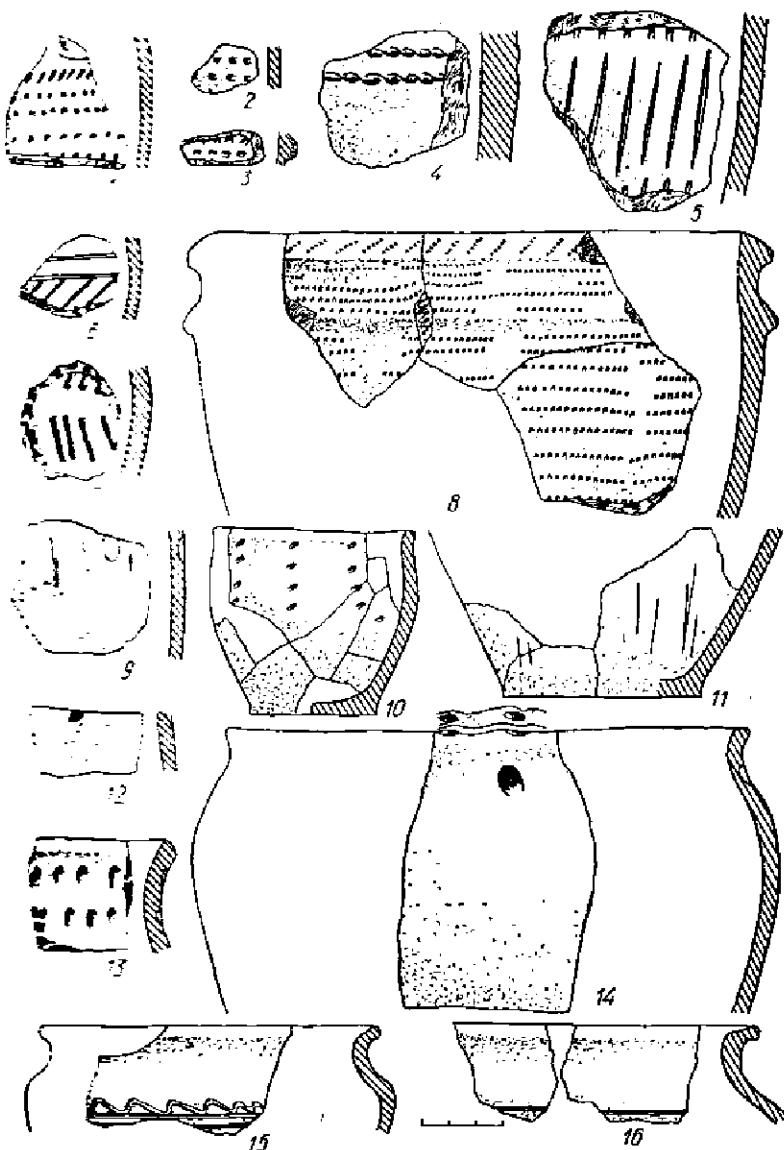

Рис. 2. Зразки посуду різних епох з розкопок та зборів.

1—4 — сосницька культура; 9—14 — юхнівська культура; 15, 16 — епоха давньої Русі.

1. Матеріали сосницької культури (за І. І. Артеменком) або сосницького варіанта східнотищієцької культури (за С. С. Березанською) представлені зібраною на поселенні та під час розкопок керамікою і похованням (рис. 2, 1—8; 3, 1—4, 6; 4; 5). Посуд належить як до ранніх, так і пізніх етапів (за консультацією І. І. Артеменка). До перших слід віднести верхню частину великої відкритої товстостінної темно-жовтого кольору посудини зі скосеними вінцями і розташованим під ним валиком. Уся поверхня посудини орнаментована численними рядами дрібних ямкових вдавлень, добре загладжена, майже залощена, в тісті є домішки дрібної жорстви (рис. 2, 8; 3, 1, 2).

Пізній сосницький посуд представлений коричнево-жовтими уламками з більш грубою поверхнею, з домішками ліску та шамоту. Фрагменти орнаментовані довгими косими врізами, лініями, які утворюють

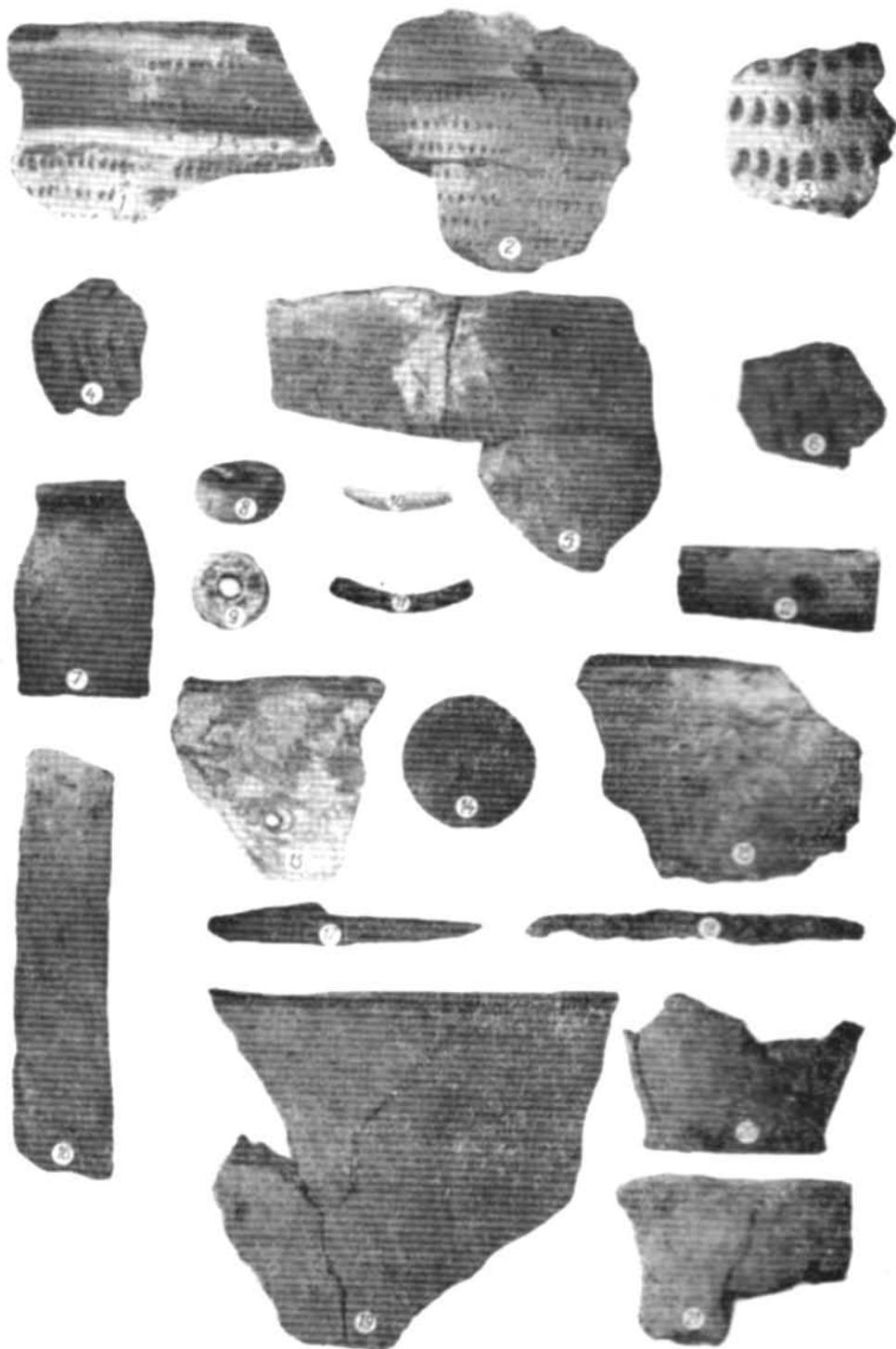

Рис. 3. Знахідки різних епох з розкопок та зборів:

1—4, 6 — кераміка соснинської культури; 7, 12 — уламок кераміки та речі юківської культури;
13—15, 19—21 — кераміка і пряслице середини I тисячоліття н. е.; 8—11, 16—18 — речі епохи Давньої Русі.

горизонтальні поясні і заштриховані трикутники, великими відбитками шнура тощо (рис. 2, 4—6). Могильна пляма (за польовою документацією поховання №2) виявлена на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. При її зачистці було знайдено два черепки епохи бронзи (рис. 2, 1, 2). Край поховання порушені стіною будівлі I тисячоліття н. е., яка розташована поруч. В основі прямокутної з дещо заокругленими кутами ями на глибині 0,85—1,0 м виявлено кістяк чоловіка віком близько 50 років, у скорченому стані, який орієнтований головою на схід, лежав на лівому боці, обличчям на південь. Руки підняті до підборіддя, ноги підігнуті до живота (рис. 4; 5). Біля черепа знайдено черепок бронзового віку, орнаментований дрібними ямками (рис. 2, 3), молочний зуб дитини 8—9 років *, а під підборіддям, біля кистей рук і колін — уламки річкових черепашок. Поблизу великих берцевих кісток земля була перепалена, із залишками попелу та вугілля. Однак слід прийняти до уваги, що з цього боку могильна яма була порушенена пізнішою будівлею, зокрема, відсунуті крижі кістяка.

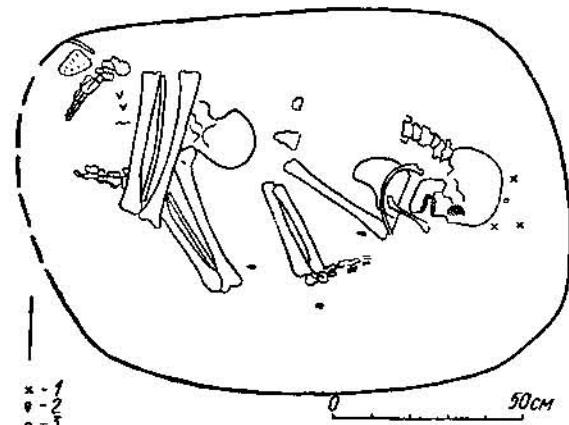

Рис. 4. План поховання № 2.

1 — фрагменти посудин; 2 — черепашки слимаків; 3 — молочний зуб дитини; 4 — вугілля, попіл.

Рис. 5. Поховання № 2.

ний. Він орнаментований вдавленнями палички або нігтевими врізами по краю вінець, або по шийці (рис. 2, 9—14; 3, 7). Відсутній характерний для лісостепових культур раннього залізного віку посуд з проколами або «перлинами» під вінцями. Форми юхнівського посуду з долинського поселення, характер орнаментації, технологія виготовлення дають

* Антропологічні визначення зроблені Т. С. Кондукторовою.

2. Матеріали юхнівської культури представлені як зборами, так і знахідками з поховань. Посуд сіро-коричневого кольору з жорствою, грубий, товстостінний.

можливість віднести кераміку з поселення — в основному до V ст. до н. е., тобто вона синхронна з посудом, знайденим на похованні. Ми дослідили два поховання юхнівської культури⁴. Кістяки виявлено у нижчих горизонтах на межі з материком (глибина 0,35—0,45 м). Могильні плями не простежено.

Поховання № 1. Труповокладення підлітка-хлопчика. Кістяк лежав на спині, орієтований головою на північ, руки витягнуті. Верхня частина кістяка збереглася в непошкодженному стані. Кісток однієї ноги немає, друга збереглася частково і свідчить про витягнути положення ніг (рис. 6; 7). Голова хлопчика була покладена у нижню частину ліпного горшка. Біля лівого плеща знайдена розбита стулка черепашки уніо. Посудина з поховання сірого кольору з домішкою жорсткви. Вона аналогічна кераміці з поселення.

Рис. 6. План поховання № 1.
1 — черепашка уніо; 2 — нижня частина посудини.

Поховання № 3. Труповокладення дівчинки 7—8 років. Похована лежала на спині, головою на північ, руки і ноги випростані (рис. 8). Збереженість кісток погана. Всередині черепа знайдена бронзова сережка у вигляді вузького пластинчастого кільця з кінцями, які заходять один за другий. Поряд з орбітами — бронзова намистина, вище черепа — ліпний черепок з домішкою жорсткви. Під черепом знайдено зуб дорослої людини, що, можливо, вказує про наслідування

циого елементу похованального обряду від бронзового віку. Поряд з похованням знайдено кістяні руків'я залізного ножа із заклепками (рис. 3, 12).

Рис. 7. Поховання № 1.

У дитячому похованні, дослідженному Ю. С. Виноградським, знайдено типовий горщик юхнівської культури (рис. 2, 10), близькі аналогії якому є в посуді з городищ V ст. до н. е., наприклад з одношарового Юхнівського Жадинського городища на Сеймі. Таким чином, юхнівська культурна приналежність Долинського могильника є безсумнівною. Висловлений в літературі погляд про його зв'язок з культурою скіфського часу Лівобережного Лісостепу не підтверджується⁵. Дослідження До-

линського могильника слід продовжити, правда, основна частина його, на жаль, зруйнована кар'єром. Поки ще не визначено, чи Долинський могильник був грунтовий або курганий. Розкопки кількох курганів, які збереглися в околицях с. Долинського і Велике Устя, допомогли б вирішити це питання. Під написом одного з них, розташованим біжче до с. Долинського (уроч. Шейніна гора), зруйнованого під час будівництва дороги, виявлено трупопокладення жінки середнього віку *. У похованні знайдено шляхоподібну бронзову шпильку з мальюкою голівкою і насічками у верхній частині стрижня та уламок грубої ліпної посудини з жорстким в тісті, характерний для місцевого юхнівського посуду.

3. Матеріали середини I тисячоліття н. е. Поселення цього періоду було невеликим. Знахідки трапляються в основному на ділянці, яка з півдня примикає до кар'єру, засадженого тополями. Поблизу с. Долинське та його околиць відомо кілька пунктів з подібною керамікою.

Виявлено сліди невеликої будівлі стовпової конструкції, квадратної або прямокутної форми. Південна частина будівлі іде під стіну розкопу, розміри розкопаної частини $2,6 \times 2,0$ м. Як видно, це невелике житло. Орієнтовано воно точно за сторонами світу (рис. 9). Долівка заглиблена від рівня материка на $0,30-0,40$ м. Рівень денної поверхні будівлі вище материка на $0,2-0,25$ м. Отже, будівля була заглиблена в землю на $0,50-0,60$ м. Контури її на рівні материка визначаються більш темним заповненням з домішкою перепаленої глини, ямками від стовпів і, з одного боку, темною канавкою від стіни. У центрі розкопаної частини будівлі збереглися залишки вогнища у вигляді площадки перепаленої глини з вимосткою із черепків. На обмазці помітні відбитки невеликих плашок. Розвал черепків (кілька сот великих фрагментів) і куски обмазки займали площину, яка відповідає розмірам виявленої щільної круглої ями та її бортів. До краю ями впритул підходить глибока яма від стовпа.

Привертає увагу керамічний комплекс (рис. 3, 5, 7, 13, 15, 19-21; 10, 1, 3-14). Тісто з великою домішкою крупного шамогу, грубого виготовлення. Колір оранжево-жовтий. Частина черепків вкрита білим

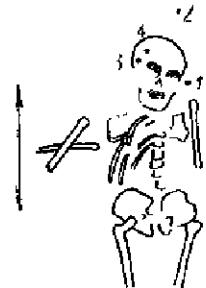

Рис. 8. План поховання № 3.

1 — мідна намистина; 2 — уламок посудини; 3 — мідна сережка; 4 — зуб дорослої людини.

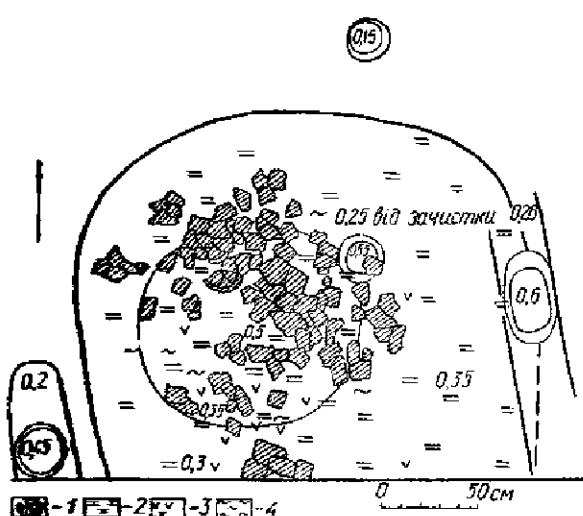

Рис. 9. План будівлі середини I тисячоліття н. е.
1 — уламки посудин; 2 — випалена глина; 3 — вугілля; 4 — кістка.

ментів) і куски обмазки займали площину, яка відповідає розмірам виявленої щільної круглої ями та її бортів. До краю ями впритул підходить глибока яма від стовпа.

Привертає увагу керамічний комплекс (рис. 3, 5, 7, 13, 15, 19-21; 10, 1, 3-14). Тісто з великою домішкою крупного шамогу, грубого виготовлення. Колір оранжево-жовтий. Частина черепків вкрита білим

* Череп зберігається в Сосницькому краєзнавчому музеї, як і черепа від поховань зруйнованих кар'єром.

валняковим налітом (рис. 3, 5, 13). Кількість фрагментів дає можливість визначити форму кераміки, яка представлена двома основними типами:

1. Великі ведеркоподібні посудини відкритих форм із слабопрофільованою циліндричною верхньою частиною і зрізано-конічною нижньою (рис. 10, 14). Вінця посудин злегка відігнуті назовні (рис. 10, 9). Поверхня цих посудин часто-густо має боріздки від загладжування пучками по свіжій глині. Іноді загладжування має характер орнаменту: горизонтальні бороздки під вінцями, вертикальні або наклонні по тулубу, завжди вертикальні — по нижній частині посудини (рис. 3, 5, 15, 19; 10, 7, 9, 13, 14). Внутрішня поверхня рівна. Цей тип посудин, напевно, використовували для збереження продуктів.

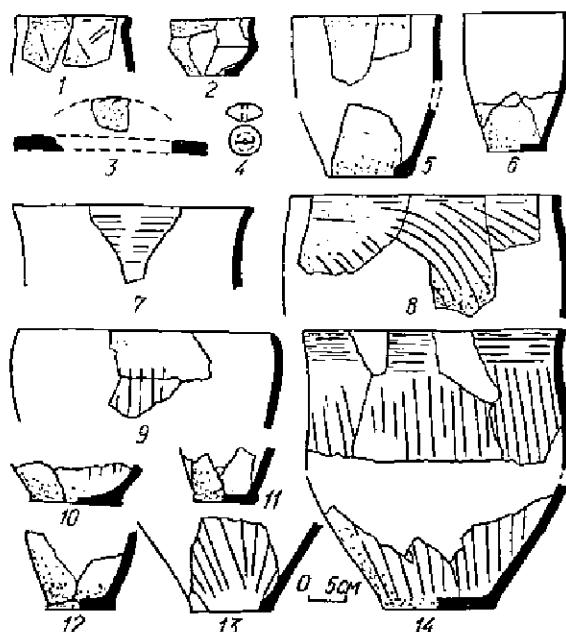

Рис. 10. Керамічний комплекс середини I тисячоліття н. е. з поселення поблизу с. Долинське.

Значно переважає, очевидно, в зв'язку з більшими розмірами горщиків, що дають чимало черепків. Обидва типи становлять єдиний комплекс, що підтверджується не лише сумісним знаходженням їх в межах тієї самої вимостки, але й єдиною технологією виготовлення (склад тіста, колір, техніка формування тощо). Збіг цих двох головних типів посуду є характерним і для інших поселень цього ж культурного кола.

У цьому самому комплексі знайдено сплощено-біконічне пряслице, виготовлене з глини того ж складу і кольору (рис. 3, 14; 10, 4). Неподалік від будівлі виявлено кілька господарських ям, як правило, круглих і неглибоких. У їх заповненні, крім поодиноких фрагментів посуду, іноді траплялися кістки свійських тварин. У незначному заглибленні, яке являло собою, на нашу думку, слід від невеликого вогнища, серед вугілля і кісток тварин знайдено денце великої посудини, яке можна віднести до описаного типу, дископодібної кришки або «лешниці» з насічками по краю, виконаної з такої ж глини (рис. 10, 3) і разом з ними — половина невеликої мисочки. Діаметр 11 см, висота 7 см. Миска ліпна, нелощена, сірого кольору, з домішкою сірого шамоту. Форма зрізано-біконічна з ребром посередині висоти тулуба. По краю вінець, які слабо відігнуті назовні, є майже непомітні рідкі навскісні насічки. В цілому за формою мисочки подібна до таких самих в культурі полів поховань урн черняхівського типу (рис. 10, 2).

2. Невеликі і середні за розміром банкоподібні горщики видовжених пропорцій з прямыми або злегка відігнутими назовні вінцями і менш яскраво вираженим, ніж у великих посудин звуженням до денця (рис. 3, 20; рис. 10, 1, 5, 6, 11, 12). Поверхня посудин не має слідів грубого загладжування пальцями. Вони однаково шорсткі і зовні і зсередини. Ці горщики використовувались для приготування їжі.

Перший тип посудин за кількістю черепків

У підйомному матеріалі поселення виявлено стінки оранжево-жовтих посудин з домішкою крупного шамоту, з здавленнями та насічками по краю вінець.

Роботи по дослідженню ранньосередньовічного поселення поблизу с. Долинське не дали поки що датуючих речей. Однак, знахідка в одному комплексі з посудом мисочки, яка за формою близька до черняхівської, дає можливість попередньо датувати цей шар поселення часом не пізніше V ст. н. е. Ці дані доповнюють вже відомі в науці факти. Дослідники не раз відзначали наявність у комплексах ранньосередньовічних селищ черняхівської кераміки: наприклад, Целіків Бугор на Середній Десні, поселення Курган Азак на р. Псел, Лебяже на р. Сеймі, Вороб'ївка 2 на р. Тускарі та ін. Поселення і могильники з аналогічними формами посуду виявлено і в останні роки. Це городище Великі Будки у верхів'ях р. Сули, де подібний комплекс датується бронзовим браслетом V—VI ст. н. е.⁶, поселення Левків Бугор на Чернігівщині⁷, поселення Нові Безрадичі (урочище Мит'янин Кут) із спаленим житлом V ст. н. е., яке містило такий самий посуд⁸, могильник у с. Кветунь поблизу Трубчевська (V—VII ст. н. е.)⁹.

Слід зазначити, що матеріали типу ранньосередньовічного шару Долинського поселення часто густо трапляються не лише на селищах Сейма, Десни, Судості, Псла, Суджі, Тускарі та інших, але й на городищах юхнівської культури в її верхніх шарах (Кветунське, Пісочний Рів, Кудлаївка, Мезин, Кузіна Гора, Мойсеєвське, Жадино, Шуклинка, Арбузівське та інші). Долинське поселення являє собою одну з багатьох пам'яток передроменської культури і його слід віднести до раннього її етапу. Комплекс Долинського поселення містить всі основні компоненти, типові для цієї групи пам'яток, які не відрізняються багатством та різноманітністю матеріальної культури в цей період: топографія поселення і його невеликі розміри, обладнання жителів і вогнищ, два основні типи посуду — так звані циліндрично-конічні і тюльпаноподібні — з характерною домішкою крупного шамоту, навіть такі деталі, як кришки посудин, тип прясел¹⁰.

Матеріали часів Київської Русі представлена лише інвентарем однієї з господарських ям. Вона мала діаметр 1,0 м і глибину від материка 0,5 м, але простежувалася і вище. У заповненні ями знайдено кілька черепків з шамотом в тісті, подібних до описаного типу. Основний матеріал становили уламки гончарних горщиків з відігнутими назовні вінцями, лінійним і хвилястим орнаментом по плітках і з домішкою дрібного піску в тісті (рис. 2, 15, 16). Крім посуду, в ямі знайдено два шиферних пряслінця — темно-рожеве округло-циліндричної форми і рожеве з білими горизонтальними прошарками зрізано-біконічної форми, два уламки перевитих скляних браслетів з темно-зеленого і білого скла, залізний піж з прямою спинкою, з уступом при переході до черенка, залізний стрижень і точильний брускок. Матеріали належать до XII—XIII ст. н. е. (рис. 3, 8—11, 16—18).

Найважливішим результатом досліджень в Долинському є відкриття першого достовірного могильника юхнівської культури, що дає можливість внести істотні доповнення до характеристики цієї групи племен, дальному вивчення їх поховального обряду. Матеріали ранньосередньовічного часу також важливі, оскільки пам'ятки цього типу в науці відомі ще дуже мало.

¹ Мельниковская О. Н. Могильник у с. Долинское Черниговской области.—КСИИМК, 1950, вып. 34, с. 70—74.

² Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972, с. 60.

³ Там же, с. 70—71.

⁴ Мельниковская О. Н. Первые сведения о погребальном обряде у племен юхновской культуры.—МИА, 1970, № 176, с. 53.

⁵ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья. К., «Наук. думка», 1968, с. 82.

⁶ Ильинская В. А. Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в днепровской левобережной Лесостепи.— Славяне и Русь. М., «Наука», 1968, с. 58, рис. 2, 1, 4, 6—8, 11; с. 60, рис. 3.

⁷ Симонович Э. А. Поселение VI—VII вв. н. э. на Черниговщине.— КСИА АН СССР, 1969, вып. 120, с. 167, рис. 28, 18; с. 24, 68.

⁸ Даниленко В. Н., Дудкин В. П., Круц В. А. Археологомагнитная разведка в Киевской области.— Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., 1967, вып. 1, с. 212.

⁹ Артишевская Л. В. Могильник раннеславянского времени на р. Десне.— МИА, 1963, № 108, с. 90, рис. 3, 8—10.

¹⁰ Сухобоков О. В. Население Днепровского Левобережья во второй половине I тысячелетия н. э. Автореф. кандид. дис. К., 1972, с. 6—8.

О. Н. МЕЛЬНИКОВСКАЯ

Могильник юхновской культуры и раннесредневековое поселение на Черниговщине

Резюме

Статья О. Н. Мельниковской посвящена публикации материалов раскопок у с. Долинское Черниговской области. Автор публикует впервые открытый могильник юхновской культуры. Публикуемые сопутствующие материалы со斯基цкого варианта тишинецко-комаровской культуры, а также материалы исследования раннеславянского поселения и эпохи Киевской Руси представляют определенный интерес для освещения ряда вопросов этнокультурной проблематики истории населения Днепровского Левобережного Полесья.

В. М. ЗУБАР

Підбійні могили Херсонеського некрополя

Антична культура Північного Причорномор'я формувалася у тісних контактах грецьких переселенців з представниками скіфо-сарматського світу. Однак взаємодія тубільної і грецької культури не була скрізь одніаковою. Розвиток Ольвії, Херсонеса і Боспора значною мірою визначався інтенсивністю контактів населення зазначених центрів із варварською периферією.

Поховальний обряд є однією із найбільш сталих етнічних ознак; з'ясування складу населення будь-якого античного центру неможливе без поглиблого аналізу його некрополя. Виходячи з цього, у даній праці на підставі матеріалів з підбійних могил, ми намагались встановити час проникнення такого типу поховальних споруд у Херсонесі, а також висвітлити деякі питання, пов'язані з етнічним складом населення міста у перших століттях нашої ери.

За роки розкопок у Херсонеському некрополі відкрито 84 підбійних могил (рис. 1). Поховальні споруди цього типу вирубувалися у скелі і за своєю конструкцією майже всі одинакові. Вхідні ями могил мають різну глибину, ширина їх не перевищує 70 см. В бокових стінах ями на всю її довжину робилися одна або дві ніші — підбої (рис. 2). Тільки в одному випадку могила була трохи іншої форми: не з двома нішами, як у більшості споруд цієї конструкції, а з чотирма, розміщеними одна над одною¹. Підбої вирубувалися або на рівні dna могильної ями, або трохи вище². В ряді випадків підбої закладалися вертикально поставленими плитками валняку³ (рис. 3). Зверху вхідна яма перекривалася кам'яними плитами, які укладались на заплічинки, вибурані з цією метою по верхньому краю могили⁴. Іноді стінки споруди

і шви між плитами тинькувалися⁵. В звітах неодноразово вказується на грубу техніку спорудження підбійних могил⁶.

За своїми конструктивними особливостями херсонеські споруди близькі до сарматських могил Нижнього Поволжя і Нижнього Подніпров'я⁷. Єдиною їх відмінністю є те, що вони вирубані у скелі, а не ви-

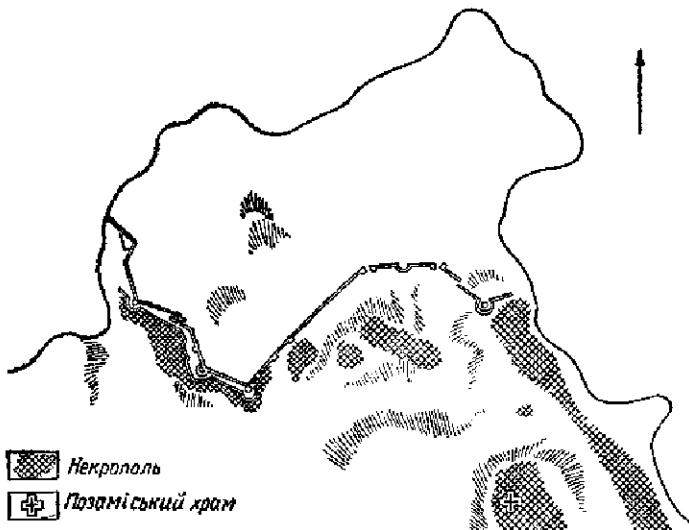

Рис. 1. Схематичний план Херсонеського городища і некрополя.

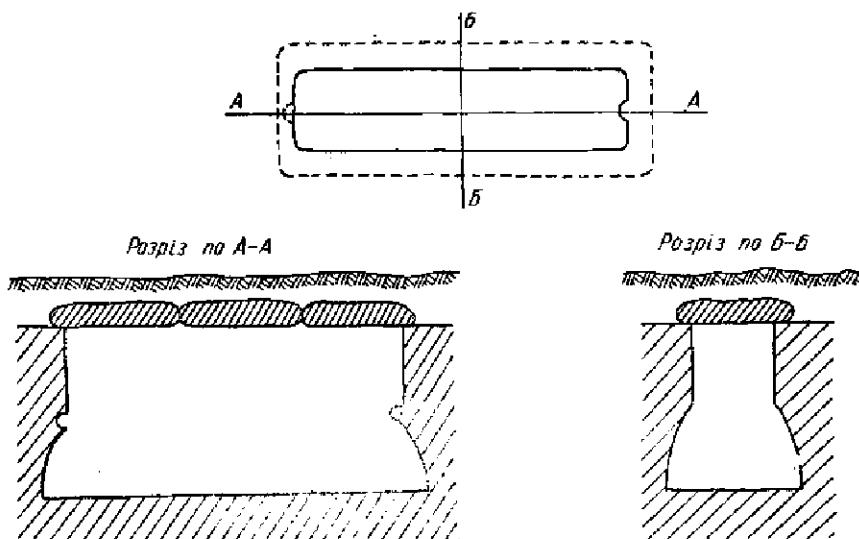

Рис. 2. План та розрізи могили з двома підбоїми (за Л. Г. Колесниковою).

копані в ґрунті, як в інших районах. Але, на наш погляд, відмінність ця не істотна. Вона пояснюється природними умовами Херсонеса, де скеля близько підходить до денної поверхні.

Підбійні могили мають два типи підбоїв: нішеподібної форми з напівсферичним склепінням і у вигляді камери⁸. Перший з них характерний для сарматських пам'яток Нижнього Поволжя і могильників південно-західного Криму⁹. До цього типу належать і херсонеські підбійні могили. Споруди другого типу є у некрополях Ольвії і Пантікапея¹⁰. Проведення цього поділу необхідне для з'ясування питань, по-

в'язаних з етнічним складом населення грецьких міст Північного Причорномор'я.

У Криму підбійні могили з'являються на рубежі нашої ери. В І ст. вони є вже у Неаполі Скіфському¹¹ і в інших могильниках південно-західної частини півострова. Наприклад, у Завітнинському у І ст. підбійні могили становлять 9% щодо загальної кількості поховальних споруд¹². У II—III ст. кількість їх збільшується: у Завітнинському —

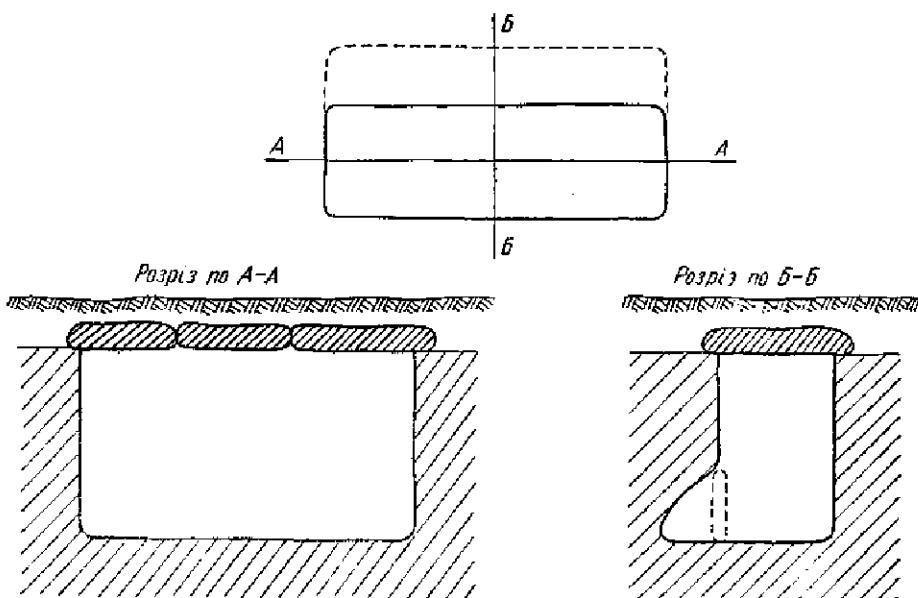

Рис. 3. План та розрізи могили з одним підбоем і кам'яним закладом (за В. М. Даниленком).

до 30%, у Чорноріченському — 41, у Скалистому — 100%¹³. Безсумнівно, появу і поширення цього типу поховальних споруд у могильниках слід пов'язувати з проникненням сарматів та їх інфільтрацією у середовище місцевого населення.

Для того, щоб з'ясувати, коли підбійні могили з'явилися у Херсонесі, звернемося до поховань, які можна точно датувати на підставі монет та інвентаря. З 84 підбійних могил визначити час поховання небіжчиків можна лише у 35 випадках. Оскільки ці могили у Херсонесі використовувалися як родинні усипальниці, ми для визначення часу їх появи і поширення в некрополі міста, диференціювали монети з поховань за ранніми і пізніми датами. Монетні знахідки, зведені у табл. I, визначають час появи і широкого застосування підбійних могил у Херсонесі.

З таблиці видно, що найбільш ранні моменти належать до І ст. Але в деяких випадках датування комплексів можна уточнити. Так монету другої половини І ст. виявлено у похованні поруч з монетами і

Монетні знахідки у підбійних могилах

Таблиця

Монетні знахідки	I ст.	II ст.	III ст.	IV ст.	V ст.
За ранніми датами	2	7	6	5	—
За пізніми датами	—	—	4	10	6
В межах століття	—	1	3	10	1

інвентарем II—III ст.¹⁴ Могила № 2286, у якій також знайдено монету I ст., має пізньоантичний вигляд і датується III—IV ст.¹⁵

Отже, є підстава вважати, що монети I ст. потрапили до могилы випадково і не можуть братися до уваги як датуючі знахідки. Щодо монет II ст., то всі вони середини — другої половини II ст. Найдавнішу з них, датовану першою половиною II ст., використовували як медальйон, очевидно, тоді, коли вона вже вийшла з обігу¹⁶. В більшості могил, де знайдені монети II ст., був матеріал пізнішого часу. Отже, підбійні могили у Херсонесі почали споруджувати не раніше другої половини II ст. Найбільше їх збудовано у III—IV ст.

Деякі відомості про етнічну належність поховань у підбійних могилах може дати аналіз орієнтації небіжчиків. Її вдалося простежити у 17 могилах, де знайдено 59 кістяків. Серед них орієнтовані на схід — 4, північний схід — 16, північ — 2, північ — північний схід — 2, південь — 4, південний схід — 4, південний захід — 16, захід — 11.

Таке нестале орієнтування в цей період характерне не тільки для Херсонеса, воно простежується і в некрополях інших грецьких міст Північного Причорномор'я¹⁷. Це пов'язується з припливом у грецькі міста нових етнічних компонентів.

У підбійних могилах багато кістяків, орієнтованих на захід. Звичайло, це пов'язують із скіфськими поховальними традиціями¹⁸. Зважаючи на те, що Херсонес розташований в оточенні пізньоскіфських племен, ми можемо висловити припущення про скіфську належність деяких поховань у підбійних могилах небіжчиків. Але стверджувати категорично їх скіфське походження не можна, оскільки, крім орієнтування, у нас немає інших даних. Висновки, зроблені на підставі тільки однієї риси поховального звичаю, будуть непереконливі.

Південне і південно-західне орієнтування небіжчиків нині пов'язується із сарматами¹⁹. У підбійних могилах число кістяків, орієнтованих на південь та південний захід, досить значне. Крім того, сарматську рису поховального обряду можна вбачати у північному орієнтуванні небіжчика. Таке положення кістяка характерне для сарматів III—IV ст.²⁰

Для некрополя Херсонеса властива північно-східна орієнтація. Головами на північний схід орієнтовано більшість небіжчиків, похованих у некрополі міста перших століть, що становить 18,7% щодо загальної кількості досліджених поховань. Очевидно, таку орієнтацію слід пов'язувати з впливом античних поховальних традицій.

Основний інвентар підбійних могил — це глиняний посуд, що складається з тарілок, глечиків, чашок. Є також вироби із скла (балзамарії) та оздоби: різноманітне намисто, пронизки, виготовлені з різних матеріалів, бронзові браслети, персні. Деякі прикраси було виготовлено з коштовних металів. В цілому інвентар підбійних могил не вирізняється чимось особливим серед поховань некрополя. Але у ньому можна виділити групу речей, характерних для сарматів. До них належить, наприклад, бронзовий зубчастий браслет, подібний до того, що є у сарматському похованні II—III ст. поблизу с. Новопилипівки. До речей сарматського походження належать також браслети з тупими розширеними кінцями. Такі ж прикраси знаходили у ранніх сарматських похованнях та у могильниках Криму II—III ст.²¹

Речі готського стилю, виявлені у підбійних могилах, деякою мірою можна пов'язати з негрецькою частиною населення Херсонеса. Оздоби, виконані у цьому стилі, датуються IV—V ст. і, очевидно, були занесені до міста представниками сармато-аланського населення²². Привертає увагу монета з отвором для підвішування. Вона була, напевно, прикраєю або предметом туалету. Монети з отворами неодноразово знаходили у Херсонесі²³. Використовували їх і як застібки для взуття. Це, наприклад, зафіксовано у склепах Неаполя Скіфського²⁴.

Привертає увагу різьблена вставка від персня, на якій є зображення бородатого чоловіка (очевидно, варвара) у головному уборі типу калафа. Аналогічні різьблені камені відомі і в інших поховальних спорудах Херсонеського некрополя. М. І. Максимова вважає, що на різьблених каменях цього типу зображені представники варварського світу. За стилем виконання портрет на описаному камені подібний до бюста Савромата II. Такі бюсти карбувалися на боспорських монетах у II ст.²⁵

Цікаві деякі риси поховального звичаю, виявлені у підбійних могилах. Насамперед є групові поховання, де дітей клали в ногах у дорослих²⁶. Цей же звичай характерний і для сарматських могильників Поволжя²⁷. У деяких могилах знайдено попіл, вуглинки і реальгар²⁸. Вугілля і червона фарба свідчать про віру небіжчиків у очисну силу вогню. Подібні вірування були характерні для волзьких і кримських сарматів²⁹. Ознакою сарматського походження небіжчика є залишки жертвової іжі: кістки свині, корови, вівці, кабана. Наявність у могилі напутньої іжі простежується у сарматських похованнях, зокрема у Калінівському курганному могильнику. На Херсонеському некрополі в одній з могил виявлено уламки черепа собаки. Похованню цих тварин сармати надавали магічного значення³⁰. З анімістичними уявленнями останніх про душі предків, очевидно, пов'язаний і звичай класти у могилу навмисне розбиті дзеркала³¹. Слід відзначити, що значна кількість іамистинок, виявлених у деяких могилах, може свідчити про звичай прикрашання ними одягу, також відомий у сарматів.

У чотирьох підбійних могилах виявлено 33 кістяки з деформованими черепами³². Деформація голови пов'язується сучасною археологією з пізніми сарматами³³. Знахідки таких черепів у підбійних могилах, поряд з іншими матеріалами, свідчать, що у цих спорудах було поховано представників сармато-аланських племен. Висновок про сарматську належність небіжчиків підтверджується також знахідками кінської зброй. Звичай класти її до могил був притаманний саме сарматам³⁴.

Огляд поховального обряду та інвентаря підбійних могил переважливо свідчить, що появу цього типу могил у Херсонесі можна пов'язувати з проникненням сарматів до складу населення міста.

Проникнення сарматів у Херсонес почалося з II ст., найімовірніше з другої його половини, і посилилось у III—IV ст. Проте в поховальному обряді підбійних могил не можна виділити типово сарматських поховань. В кращому разі простежуються лише окремі їх риси, тією чи іншою мірою характерні для сарматської культури. Подібне спостерігається і у тубільних могильниках Кримського півострова того ж часу³⁵.

Нечітко виражені в некрополі Херсонеса сарматські риси свідчать про вплив на сарматів античної культури. Це підтверджують урни з кремацією, перстень із грецьким ім'ям та деякі предмети сакрально-го призначення³⁶. Однак, незважаючи на вплив античної культури, сармати не були цілком асимільовані грецьким населенням Херсонеса і в ряді випадків зберегли свої традиції і звичаї.

¹ Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1902 г.—ИАК, вып. 9, 1904, с. 22, мог. 1417.

² Тахтай А. К. Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 г.—Хсб. вып. 4, 1948, с. 21, мог. 5; с. 25, мог. 11; с. 28, мог. 18.

³ Даниленко В. Н. Позднеантичное погребение.—СХМ, 1961, вып. 2, с. 57.

⁴ Гилевич А. М. Могила с двумя подбоями.—СХМ, 1961, вып. 2, с. 51; Колесникова Л. Г. Отчет о раскопках участков Херсонесского некрополя в 1960—1962 гг.—Архів ДХМ, спр. № 816, арк. 20.

⁵ Даниленко В. Н. Вказ. праця, с. 57.

⁶ Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г.—ИАК, 1907, вып. 25, с. 124, мог. 2117, 2118.

- ⁷ Абрамова М. П. Сарматская культура II в. до н. э.—I в. н. э.—СА, 1959, № 1, с. 54; Вязьмитина М. И. Сарматские погребения у с. Новофилипповка.—В кн.: Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1956, с. 220.
- ⁸ Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. К., 1972, с. 161.
- ⁹ Абрамова М. П. Вказ. праця, с. 54, 55; Высотская Т. Н. Поздние скифы в юго-западном Крыму. К., 1972, с. 89.
- ¹⁰ Цветаева Г. А. Грунтовой некрополь Пантикея, его история, этнический и социальный состав.—МИА, 1951, № 19, с. 73.
- ¹¹ Раевский Д. С. Скифы и сарматы в Неаполе.—В кн.: Проблемы скифской археологии. М., 1971, с. 145.
- ¹² Богданова Н. О. Могильник I ст. до н. е.—III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району.—Археологія, 1963, т. 15, с. 96.
- ¹³ Бабенников В. П. Чорноріченський могильник—АП, 1961, т. 13, с. 91 і сл.; Гущина И. И. О сарматах в юго-западном Крыму.—СА, 1967, № 1, с. 93.
- ¹⁴ Косюшко-Валюжинич К. К. Второе дополнение к отчету о раскопках в Херсонесе в 1902 г., с. 98.
- ¹⁵ Косюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 г.—ИАК, вып. 42, 1911, с. 54.
- ¹⁶ Лепер Р. Х. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908—1910 гг.—Хсб, 1927, вып. 2, с. 211, маг. 3.
- ¹⁷ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. М., 1972, с. 238.
- ¹⁸ Раевский Д. С. Вказ. праця, с. 147.
- ¹⁹ Там же, с. 148.
- ²⁰ Смирнов К. Ф. Сарматские погребения Южного Приуралья.—КСИИМК, 1948, вып. 22, с. 82, 86.
- ²¹ Смирнов К. Ф., Петренко В. Г. Сарматы Поволжья и Южного Приуралья.—САИ, 1963, вып. Д 1-9, с. 32, табл. 25, 42, 43; Высотская Т. Н. Вказ. праця, с. 152, рис. 48.
- ²² Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес.—МИА, 1959, № 63, с. 289.
- ²³ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса I—III вв. н. э.—НЭ, 1963, вып. 4, табл. III, 10, 12.
- ²⁴ Сычонович Э. А., Голенко К. В. Монеты из раскопок Неаполя Скифского.—СА, 1960, № 1, с. 265—267.
- ²⁵ Максимова М. И. Автентичные печати Северного Причерноморья.—ВДИ, 1937, № 1, с. 258, 259.
- ²⁶ ОАК за 1897. СПб, 1899, с. 127, маг. 987 та інші.
- ²⁷ Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда (1951—1953).—МИА, 1959, 60, с. 198; Абрамова М. П. Вказ. праця, с. 54—55.
- ²⁸ Тахтай А. К. Вказ. праця, с. 24, 25, маг. 10.
- ²⁹ Смирнов К. Ф. Быковские курганы.—МИА, 1960, № 78, с. 259; Раевский Д. С. Вказ. праця, с. 148.
- ³⁰ Вязьмитина М. И. Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка..., с. 222.
- ³¹ Лепер Р. Х. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908—1910, с. 211, маг. 3.
- ³² Лепер Р. Х. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908—1910 гг., с. 211, маг. 3; с. 217, маг. 47; 48; Тахтай А. К. Вказ. праця, с. 21, 22, маг. 5.
- ³³ Фирштейн Б. В. Сарматы Нижнего Поволжья в антропологическом освещении.—В кн.: Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов. Авары и сарматы. Л., 1970, с. 95.
- ³⁴ Смирнов К. Ф. Сарматские погребения Южного Приуралья..., с. 85.
- ³⁵ Гущина И. И. О сарматах в юго-западном Крыму..., с. 50—51.
- ³⁶ Лепер Р. Х. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908—1910 гг., с. 231, маг. 125; Гилевич А. М. Вказ. праця, с. 54—55; Колесникова Л. Г. Вказ. праця, арк. 23.

В. М. ЗУБАРЬ

Подбойные могилы Херсонесского некрополя

Резюме

Статья посвящена анализу подбойных могил, открытых в Херсонесском некрополе за годы раскопок. На основе разбора конструкций этих сооружений, обряда погребения и инвентаря автор приходит к выводу, что подбойные могилы были занесены в Херсонес представителями сармато-аланских племен. Судя по материалам погребений, сарматы начинают проникать в город со второй половины II в. н. э.; в III—IV вв. н. э. их приток усиливается.

В погребальном обряде и инвентаре четко прослеживаются черты, присущие сарматам Поволжья и Крыма. Но, несмотря на это, в рассматриваемой группе могил нельзя выделить чисто сарматских захоронений. Очевидно, проникая в Херсонес, сарматы испытывали довольно сильное влияние античной культуры, хотя и не были полностью ассимилированы греческим населением, так как в ряде случаев сохранили свои традиционные обряды.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

Поховання мідника
гуннського часу
в Північному Приазов'ї

Матеріальна культура гуннів охарактеризована у праці І. Вернера¹. Проте в ній не висвітлено металообробного ремесла, а до складу деяких археологічних комплексів гуннського часу входять предмети виробів ремісників, в тому числі казани, клепані з невеликих обрізків мідного листа. Про виготовлення їх досі можна було судити лише на основі знахідок цілих виробів. Тому особливий інтерес викликає виявлене останнім часом у районі м. Мелітополя поховання ливарника-мідника з інвентарем. У ньому були м'яті казани і обрізки листа, мідні злитки, різноманітний інструментарій, сопло, а також три наконечники стріл з черешком і фрагмент дзеркала.

Поховання відкрито в 1972 р. на північній околиці с. Новопилишівки Мелітопольського району Запорізької області біля підніжжя нерозкопаного кургану № 8, який був взятий на облік у 1951—1952 рр. під час роботи Молочанської експедиції². Поховання розташувалось на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Молочної на відстані 1 км від її сучасного русла. На глибині 20—30 см від поверхні і на площі 2×3 м було знайдено предмети літва, а також клепані казани з виразними слідами вогню на внутрішніх і зовнішніх стінках. Виявлено тут фаланга пальця ноги мала такі ж сліди. Очевидно, це гуннське поховання, яке належить до типу «річкових поховань» першої групи, виділених І. П. Засецькою³. Нижче наводимо опис знахідок, які можна розподілити на дев'ять груп.

І група. Мідні злитки-заготовки і обрубки. Один злиток круглої форми розміром 4×4,8 см, товщиною 0,7 см; вага 90 г. Він має невеликий кінець, витягнутий в результаті первинної обробки, тобто розковування (рис. 1, 3). Другий злиток неправильної форми, розміром 7×7,5 см, товщина 0,7 см, вага 220 г. Кінці обрубані, мабуть, з метою усунення раковинних шлаків. З обох боків є сліди розклепування, а на кінцях — розірвані тріщини (рис. 1, 8). Третій злиток, що являє собою половину перерубаного предмета, має довжину 15 см, найбільшу ширину 6 см, товщину 2 см; вага 975 г. Профіль його зовні блюзцеподібної форми, кут стінки — 130°. На зовнішній поверхні простежуються сліди ливарного напливу, який свідчить про другу заливку (рис. 1, 9). Четвертий злиток — це половина предмета округлої неправильної форми; розміри — довжина 15 см, ширина по центру 7 см, товщина 0,8—1 см; вага 560 г. На верхній і нижній площині є нерівності, що утворилися внаслідок проковування. Кінці обрубані під прямим кутом, а на цій лінії залишилися численні сліди рубального знаряддя-зубила шириною 0,8—1,2 см (рис. 1, 5). П'ятий злиток становить четверту частину предмета. Довжина 8 см, ширина 7 см, товщина 0,5—1 см, вага 295 г. Кінці обрубані під прямим кутом. Від проковування, сліди якого є на верхній і нижній площині, заготовка прогнулась (рис. 1, 7).

Серед відходів виробництва — два обрубки. У одного з них (розміри по довжині дуги 15,5 см, вага 150 г) на зовнішній стінці є залишки шлаків, на внутрішній — сліди рубання, з яких особливо помітні два: один шириною 2,5 см, другий — 4 см (рис. 1, 11). Розмір другого обрубка по довжині дуги 12,5 см, по прямій лінії між двома кінцями 10,5 см, товщина 1—1,2 см, вага 90 г. Зовнішня стінка обвуглена раковинами, на внутрішній — сліди рубання вузьким знаряддям. Мабуть, зубило було затуплене, в зв'язку з чим стінка дуже пом'ята і пробита не до самої основи, а скоріше зламана (рис. 1, 11).

II група. Розковані заготовки. 1) Мідний лист довжиною 16 см, ширину 7 см; вага 40 г. В результаті ковки на поверхні добре простежуються вм'ятини від невеликого вузького молотка, а на кінцях листа є тріщини. Предмет не має слідів використання. Частина його, очевидно,

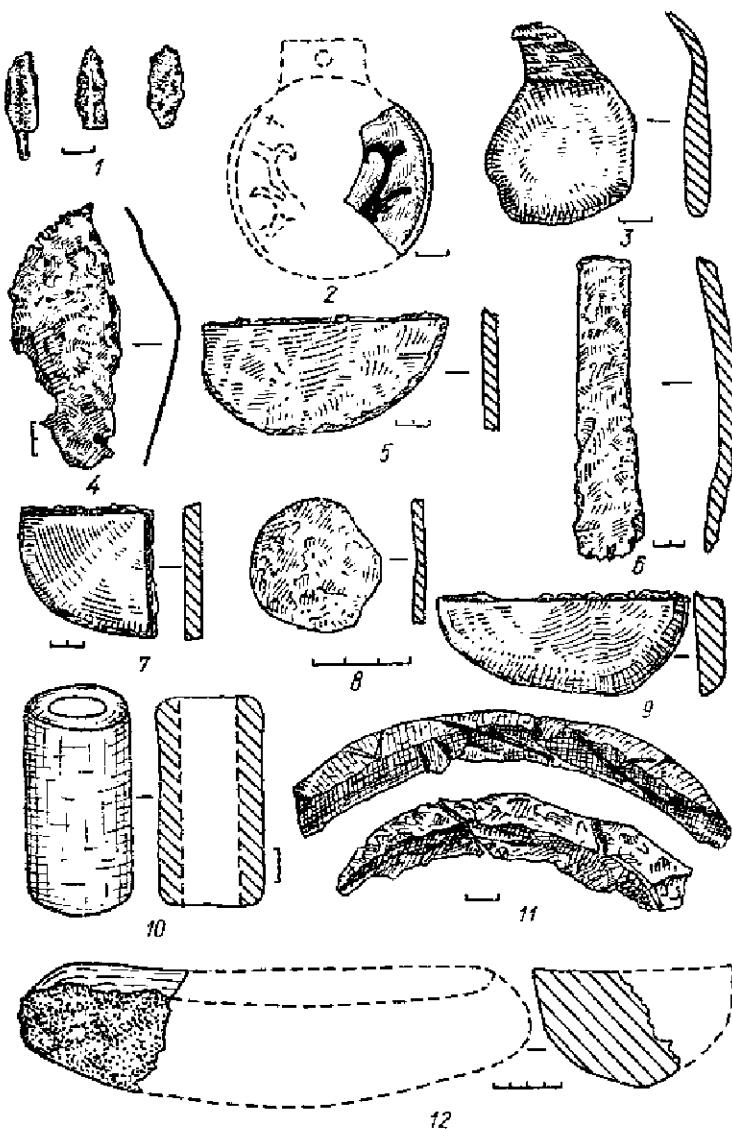

Рис. 1. Знахідки з поховання гутинського часу поблизу с. Новопилипівка.

1 — наконечники стріл; 2 — дзеркало; 3 — злиток з первинною обробкою; 4 — розкований лист; 5 — злиток 1/2 кола; 6 — розкований брус; 7 — злиток 1/4 кола; 8 — злиток; 9 — злиток 1/2 кола; 10 — сопло; 11 — обрубки; 12 — фрагмент зернотерки, використовуваний як ковадло.

відрубана (рис. 1,4). 2) Мідний напіврозкований бруск зі слідами широких ударів з невеликим згином. Довжина 14 см, ширина 3,5 см, вага 600 г (рис. 1, 6).

III група. Фрагменти мідних посудин, підготовлених для переплавки. Один з них, що є частиною піддона, згорнутий і має велику кількість наклепаних пластинок неправильної форми, а також залишки сажі. Довжина його 18 см, ширина 9 см. При розгортанні він являє собою непра-

вильне коло. Тулуб покритий великими й малими латками, на кожній з яких від 4—5 до 7—9 заклепок, виготовлених з тонкого розкованого листа і згорнутих у вигляді трубки. Ширина отвору для заклепок 0,3—0,4 см (рис. 2, 1).

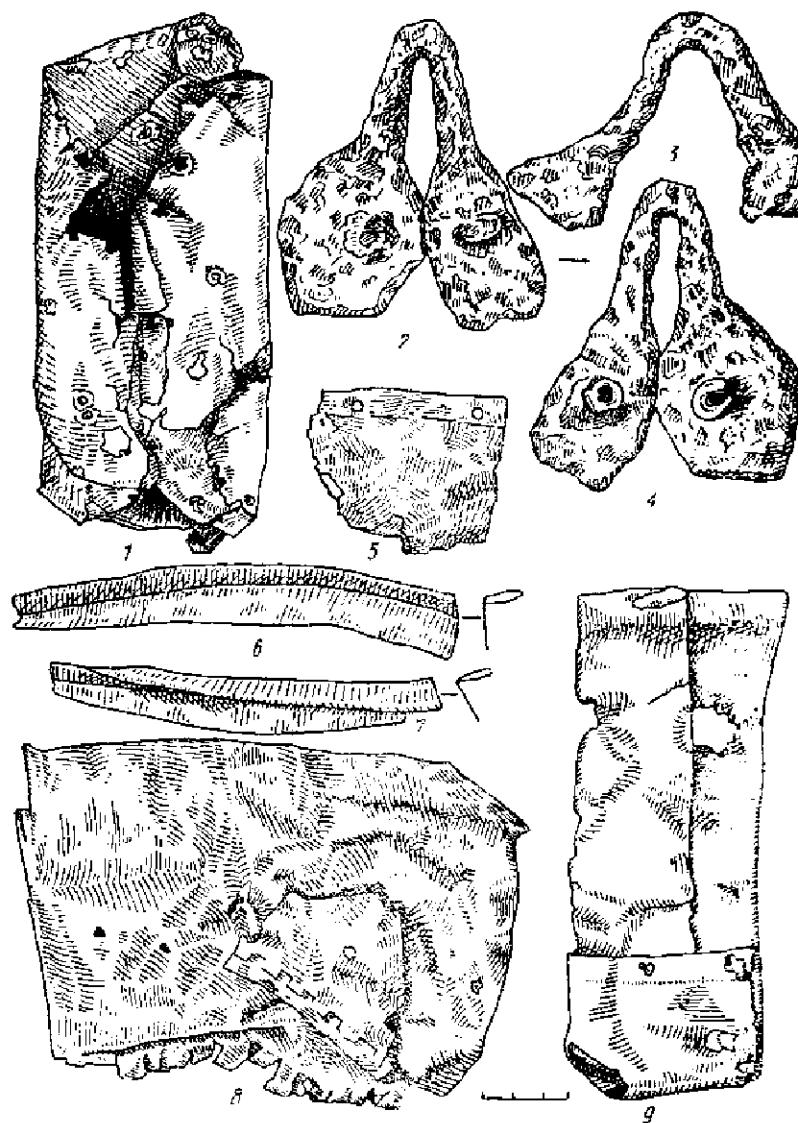

Рис. 2. Фрагменти казанів з поховання.

1 — фрагмент дна мідного казана; 2—4 — залізні ручки; 5 — фрагмент казана з двома отворами; 6, 7 — вінця казанів; 8 — фрагмент казана з пелюстковим замком; 9 — фрагмент (пресований) казана зі слідами отворів для ручок.

Вертикальний стик тулуба в нижній частині наклепаний для кріплення третьої пластини. Є орнамент у вигляді ямок-наколів по прямій лінії. У верхній частині — два рваних отвори від залізних ручок, на зовнішній поверхні сліди окислів заліза. Вінця згорнуті і трохи відгинуті назовні. Висота 17,5 см, ширина 6,5 см (рис. 2, 9).

Фрагмент посудини з однією латкою на зовнішній стороні і пелюстковим замком з'єднання з нижньою частиною: ширина 17,5 см, висота 12,5 см (рис. 3, 11). На іншому фрагменті є орнамент у вигляді горизон-

тальної лінії і два отвори для заклепки. Розміри: $4,5 \times 4,5$ см (рис. 2, 5). Крім того, наявні частини двох вінець, які утворені кінцем листа, згорнутим вдвое і відігнутим назовні під кутом 90° ; ширина верхньої площини 1—1,3 см, довжина 15 см (рис. 2, 6). Другий екземпляр подібний до попереднього; на правому боці є сліди кування. Можливо, що при підготовці до плавки метал пресували (рис. 2, 7).

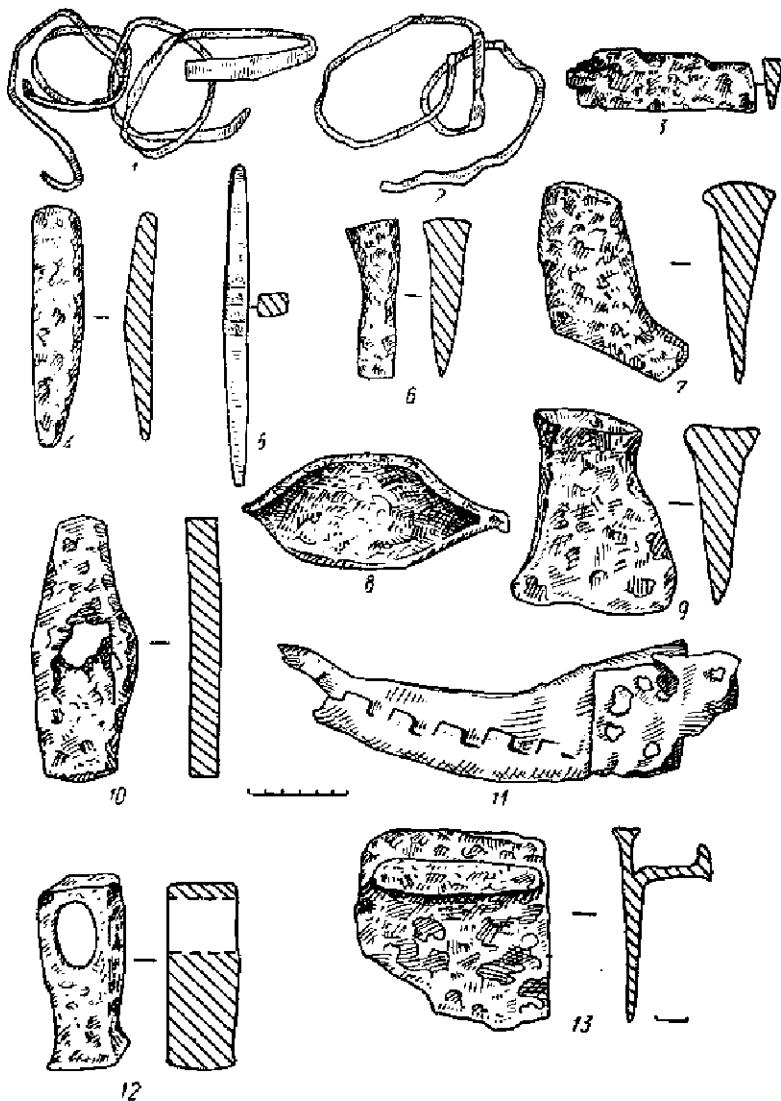

Рис. 3. Знайдені прапори і відходи виробництва.

1, 2 — стружка; 3 — ножкоподібне зубило; 4 — пробій залізний; 5 — пробій мідний; 6 — зубило; 7 — зубило побіткове; 8 — залізний предмет зі слідами ковки; 9 — зубило трапеціеподібне; 10 — молоток; 11 — фрагмент посудини з пелюстковими замками; 12 — молот; 13 — ковадло.

IV група. Виробничий інструмент. До цієї групи належать чотири зубила. Перше трапеціеподібної форми, на тулубі — невеликий виступ з одного боку і вигин з другого. Верхній кінець дуже розплесканий. Висота 6 см, ширина біля основи рубаючого боку 5,8 см. Ударна площа — $3,5 \times 2,1$ см (рис. 3, 9). Друге чобіткового типу, рубаюча частина розташована під кутом 40° щодо вертикальної ударної лінії. Стінка з одного боку дугоподібна, а друга утворює кут 130° . Верхній кінець дуже

розплесканий і дещо нахилений в один бік. Висота меншої стінки 4,5 см, більшої 5,5 см. Ширина основи рубаючого боку 3,5 см (рис. 3, 7). Третє зубило (зубильце) чотиригранне, трохи вигнуте, рубаюча частина має невеликий кут нахилу шириною 2 см. Верхня частина розклепана. Розміри — 1×1,5 см, висота 4,5 см (рис. 3, 6). Ще одне зубильце ножиководібне, залізне, довжиною 7 см. Робоча частина розташована під черевцем з кінця, спинка має майже плоску поверхню, яка переходить у квадратний держак (рис. 3, 3).

В числі інших інструментів є залізний пробій з проковкою граней у робочій частині і площею пробійного кінця 0,5×0,5 см. По тулубу він має невеликий вигин. Висота 7,2 см, ширина 1,4 см (рис. 3, 4). Другий пробій мідний, чотиригранний. Довжина 9,6 см, площа пробійного кінця — 0,4×0,4 см, а ударного — 0,6×0,5 см. Зберігся добре. бо, очевидно, не використовувався (рис. 3, 5). До цієї групи належать ще два молотки, перший з яких плоский висотою 8,2 см, шириною по центру 2,9 см. Площа одного ударного боку — 0,5×2 см, а другого — 0,7×4 см. Ширина отвору для держака — 1,2×1,2 см (рис. 3, 10). Інший молоток залізний, висота його 11,5 см, ширина 5,3 см, ударна площа — 3,3×3,3 см. Отвір для держака конічний, розміром 2,3×3,6 см, вага 1,330 кг (рис. 3, 12). Є також невелике залізне ковадло висотою 6 см, шириною 5,7 см. Верхня частина дуже розклепана і внаслідок ударів відшарована, площа її — 4,5×1,5 см. Ліва частина основи відламана (рис. 3, 13). Очевидно, як ковадло використовувався і фрагмент зернотерки зі слідами ударів на верхній частині. Розміри: 8×14,5×7 см (рис. 1, 12). Крім того, трапився залізний предмет, призначення якого не визначено, але помітна його обробка. Це плоский залізний лист довжиною 7,8 см, ширину 3,5 см, на кінцях сплюснутий, певно, майстер робив спробу відкувати пластину шириною 1,5×2 см (рис. 3, 8).

V група. Залізні ручки казанів. Є ручки у вигляді неправильної петлі із розклепаннями і поламаними кінцями (рис. 2, 3), а також зігнуті, з кінцями, розклепанними в центрі. Крім того, наявні великі трубчасті заклепки для прикріплення до посудини шириною 0,5 см зі шляпкою діаметром 1,5 см (рис. 2, 2, 4).

VI група. Виробничі відходи. До них належить мідна стружка, залізна у вигляді спіралі. Товщина така сама, як у посудин, тобто 0,2—0,4 мм, довжина 10—15 см, ширина від 0,5 до 0,8 см (рис. 3, 1, 2).

VII група. Металургійний інвентар. До цієї групи входить керамічне сопло циліндричної форми, висотою 6,3 см, ширину 3,4 см, товщиною стінки 0,5—0,6 см, ширина отвору 2,3 см (рис. 1, 10).

VIII група. Зброя. До її складу входять три залізних тригранних накопечники стріл з черешком (рис. 1, 1).

IX група. Предмети туалету. Фрагмент дзеркала з орнаментом на тильному боці (рис. 1, 2).

Наведені вище дані переконують у тому, що цей виробничий інвентар належав ливарнику. Його склад вказує на спробу переплавити обрізки мідних казанів і виготовити з мідних злитків листи необхідних розмірів для виробництва казанів. Про це свідчить наявність напівфабрикатів — мідного листа і бруса та інструменту, необхідного для всіх стадій роботи — ковадла для розклепування листа, кількох зубил, молота і молотка особливої форми, сліди яких помітні на розклепаних злитках, пробоїв для підготовки отворів тощо. Залізні ручки від казанів, а також уламки залізних предметів являють собою сировину, призначену для перековування.

Таким чином, ковалсько-ливарний інвентар з Новопилипівки відображає діяльність ремісника досить широкої спеціалізації, який не тільки виготовляв казани, але й збирав і переплавляв залишки від іх виробництва (стружки і обрубки злитків), одержуючи злитки більш-менш

стандартного типу для мідних листів. Водночас він був і ковалем, виготовляв для себе інструментарій, збирав і перековував залізний лом. Але переважно цей майстер виконував функції мідника або котельника, що підтверджується характером залишків металу: серед них було 6,440 кг міді і лише 1,350 кг заліза. До складу останнього входить 0,390 кг інструмента (без вищезгаданого молота вагою 1,330 кг) і 0,960 кг залізних уламків.

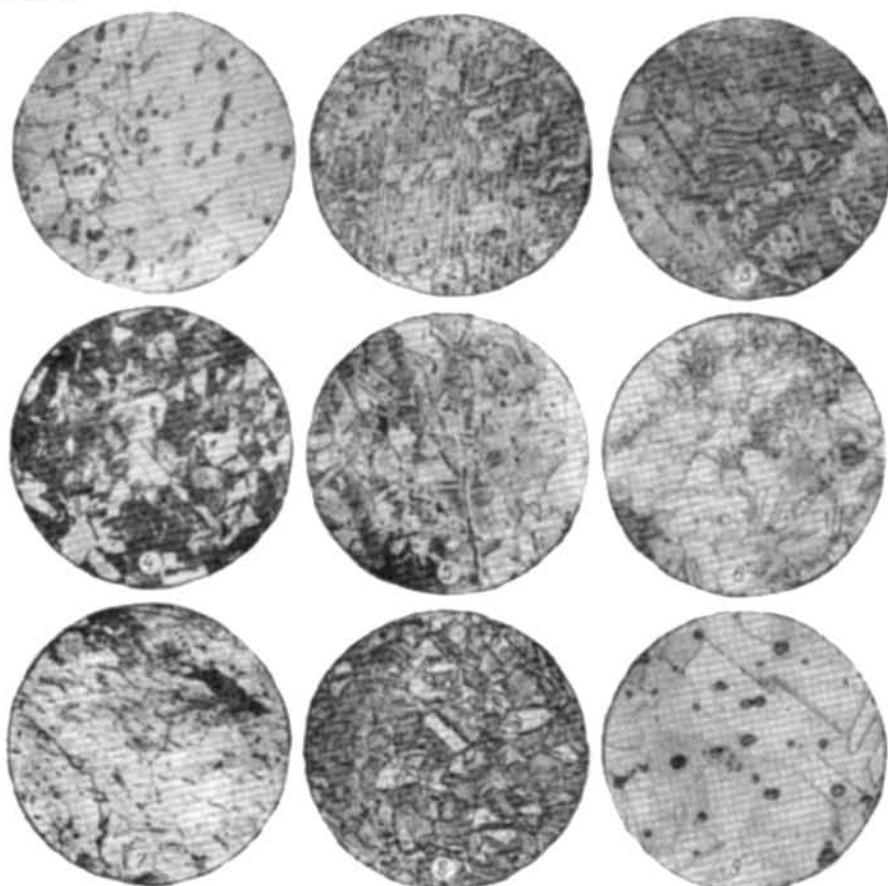

Рис. 4. Зразки мікроструктур.

1 — поздовжній зріз на фрагменті посудини; 2 — поздовжній зріз на розкованому листі; 3 — шліф на злитку № 3; 4 — шліф на злитку № 4; 5 — шліф на злитку № 5; 6 — шліф на злитку № 6; 7 — шліф на злитку № 7; 8 — шліф на пробі № 8; 9 — поздовжній зріз на казані.

У північно-західному Приазов'ї на суміжній території Придніпров'я знайдено чимало поховань, скарбів і окремих предметів, які належать до гуніського історико-культурного комплексу. На початку 30-х років у напівзруйнованому похованні в районі м. Мелітополя (Кізіярська балка) виявлено два десятки великих янтарних намистин, масивний золотий перстень з хрестоподібним щитком, прикрашений вставками з агату і рубіну, а також уламками ліпної посудини бурого кольору, з домішкою шамоту в тісті, прикрашеної по відігнутих вінцях кільцевими защипами. Вона нагадує кухонну пізньозарубинецьку кераміку*. У тому ж урочищі в 1948 р. знайдено золоті діадему, нашивні бляшки, деталі сідла, мідний клепаний казан, дзеркальце, наконечник тригранної залізної стріли і кінську вуздечку⁴.

Третя знахідка походить з району с. Стара Ігрень на Дніпропетровщині і складається із золотої діадеми, янтарного намиста, позолоченої

* Дані наведено за повідомленням В. М. Даниленка.

Результати спектрального аналізу кольорового металу

Назва предмета	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag
с. Новоилипівка, фрагмент посудини	сен.	0,1	0,6	—	0,013	0,005
розвішаний лист 1/2 кола		0,08	0,7	0,085	0,005	0,05
злиток 1/2 кола		0,03	0,25	—	0,012	0,03
злиток 1/4 кола		0,02	0,45	—	0,013	0,05
злиток 1/2 кола		0,04	0,15	—	0,005	0,05
злиток округлої форми		0,003	0,12	—	0,008	0,025
злиток округлої форми		0,015	0,25	—	0,012	0,04
пробій		0,03	0,8	—	0,004	0,07
м. Мелітополь (урочище Кізяр), казан		0,25	0,2	—	0,006	0,03
с. Зелений Луг (фрагмент казана) Слов'янськ		0,015	0,25	—	0,025	0,02
злиток № 1			0,03—0,1	—	0,001	—
злиток № 2			0,03—0,1	—	0,001	—
злиток № 3			0,03—0,1	—	0,001	—

скляної намистини та 29 золотих нашивних прикрас⁵. Четвертий культурний комплекс випадково знайдено в с. Новоіванківці Новомиколаївського району Запорізької області. В його складі були золота пряжка, браслет, нашивні бляшки і пластини поліхромного стилю, а також дволезий меч і глиняна посудина⁶. Не менш цікавий п'ятий комплекс, виявлений під час оранки колгоспного поля в уроч. Макартет поблизу с. Жовтневого Токмакського району на Запоріжжі. Він складається з двох мідних казанів, трьох мечів, двох гем *.

Нова знахідка фрагмента мідної посудини із заклепкою трапилась під час розвідок автора в долині р. Молочної біля підніжжя корінного берега на північ від с. Зелений Луг Якимівського району Запорізької області.

У Північному Причорномор'ї відомі й інші культурні комплекси гунського часу⁷. Населення гунського племінного союзу, яке жило в Степовому Приазов'ї, було тісно зв'язане з цією територією. Воно, незважаючи на неспокійні часи і необхідність міняти місцеперебування, мало своє дуже розгалужене і розвинуте ремісничче виробництво. Склад комплексів вказує на значну майнову і соціальну диференціацію суспільства, зокрема в ремісничому середовищі. Колишній господар описаного вище інвентаря, безсумнівно, був ремісником середньої руки, котельником, ливарником і ковалем. Склад його нехитрого майна свідчить про щадливе ставлення до виробничих матеріалів. Можливо, що цей ремісник брав участь у перекочуваннях свого племені, не залишаючи праці і в далеких походах.

Нові дані спростовують упередження стародавніх авторів щодо гунів. Зокрема, Йордан вважає, нібито у них не було ремісничого виробництва і характеризує кочівників, як жорстокий рід, що «не знати ніякої іншої справи, крім полювання»⁸. На підставі цього свідчення в науці скла-
лося уявлення, що гуни стояли на більш низькому економічному рівні, ніж інші племена⁹.

Слід коротко зупинитись на питанні про датування і культурну належність описаного комплексу. Розглядати його необхідно в зв'язку з іншими згаданими вище знахідками, до складу яких входили мідні кл-

* Зберігається у Запорізькому краєзнавчому музеї.

Таблиця

Sb	As	Fe	Ni	Co	Mn	Au
0,25	0,05	1,5	0,03	—	0,017	—
0,06	?	0,7	0,017	—	0,02	—
0,17	0,08	0,01	0,04	—	<0,01	0,001
0,13	0,06	0,02	0,03	—	<0,01	0,001
0,07	—	0,003	0,03	—	—	0,001— 0,003
0,08	?	0,002	0,02	—	—	0,001
0,11	—	0,03	0,03	—	?	0,001
0,1	0,035	0,002	0,04	—	—	?
0,09	0,03	0,02	0,03	—	?	0,003— 0,01
0,12	0,015	0,04	0,008	—	0,015	0,001
—	0,01	0,1—0,5	0,001	0,1	0,1—1	—
—	0,01	0,1—0,5	0,001	0,1	0,1—1	—
—	0,01	0,1—<5	0,001	—	0,1—>1	—

лані казани того ж типу, що й новопилипівський, а також залізні тригранні наконечники стріл, фрагмент круглого дзеркальця. Привертає увагу й тіlopальний обряд поховання. Щодо цього є різні думки. Зокрема, К. Ф. Смирнов вважає подібні поховання з вказаним інвентарем пізньосарматськими, В. Ф. Пешанов — аланськими, або, як і Д. Я. Телегін, аланско-гуннськими¹⁰.

Але таке датування викликало сумніви, і тому було висловлене припущення, що ці поховання можуть належати до сармато-аланського і гуннського часу¹¹. На нашу думку, описаний матеріал датується гуннським часом, бо предмети поліхромного стилю, мідні казани із залізними ручками і замковими з'єднаннями у вигляді пелюсток, свідчать про якісно новий етап у культурі кочових племен у Північному Приазов'ї, характерний лише для періоду гуннського панування¹².

Важливими є результати досліджень характеру і технології виготовлення мідних предметів. Шляхом спектрального аналізу визначено кількісний склад металу *, на підставі металографічних даних ** вивчено структуру металу (рис. 4).

Всі досліджені предмети мали сліди ковзання, одержані при холодному і гарячому куванні (рис. 1,7; 3). Як показав спектральний аналіз цих виробів, вони мали мідну основу з включенням олова, свинцю і при відсутності цинку, лише в одному випадку в кованому листі (рис. 1, 4) був невеликий процент — (0,085) цинку (табл.). Відсутність останнього компоненту, очевидно, свідчить про особливу технологію одержання кольорового металу, або про наявність іншої сировинної бази на відміну від західної зони (мається на увазі черняхівська культура і Херсонес)¹³.

За кількісним складом кольоровий метал з Новопилипівки близький до мідних злитків із Слов'яносербська поблизу Артемівська на Донеччині¹⁴. Отже, не виключена можливість самостійного металодобування в межах східної зони на території Європейської частини СРСР.

* Аналіз виконано в лабораторії Інституту археології АН СРСР під керівництвом Е. М. Черних. Автор висловлює подяку Е. М. Черних і С. М. Палестіну.

** Визначення проведено лабораторією технології металів при Мелітопольському інституті механізації і електрифікації сільського господарства під керівництвом С. М. Палестіна.

- ¹ Werner Joachim. Beiträge Zur Archäologie der Attila Reiches. München, 1956.
- ² Вязьмитіна М. І., Глінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Новофилипівки і радгоспу «Аккерменъ». — АП, 1960, т. 8, с. 22, рис. 2.
- ³ Засецкая И. П. Особенности погребального обряда гуннской эпохи на территории степей Нижнего Поволжья и Северного Причерноморья. — АСЗ, 1971, вып. 13, с. 61.
- ⁴ Пешанов В. Ф. Мелитопольская диадема. — КСИА АН УССР, 1961, вып. 11, с. 70—74.
- ⁵ Ковалева И. Ф. Погребение IV в. у с. Старая Игрень. — СА, 1962, № 4, с. 233—238.
- ⁶ Пешанов В. Ф., Телегин Д. Я. Жертвенные места алано-гуннского времени в урочище Макартет. — АО 1967 г. 1968, М., с. 229—232.
- ⁷ Тиханова М. А., Черняков И. Т. Новая находка погребения с диадемой в северо-западном Причерноморье. — СА, 1970, № 3, с. 117—126, табл. 1; Каменецкий И. С., Кропоткин В. В. Погребение гуннского времени близ Танацса. — СА, 1962, № 3, с. 235—240.
- ⁸ Иордан. О происхождении и деяниях готов. — В кн.: Гетика. М., «Восточная литература», 1960, § 122—123.
- ⁹ Шрамко Б. А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии. — В кн.: Проблемы скифской археологии. М., 1971, с. 95.
- ¹⁰ Смирнова К. Ф. Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии. — ВССА, 1954, М., с. 246; Пешанов В. Ф. Вказ. праця, с. 70—74; Пешанов В. Ф., Телегин Д. Я. Вказ. праця, с. 332.
- ¹¹ Тиханова М. А., Черняков И. Т. Вказ. праця, с. 126.
- ¹² Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. — СА, 1971, № 2, с. 104; Рутківська Л. М. Кочовники та землероби на території степової України в середині I тисячоліття н. е. — Археологія, 1969, т. 12, с. 156.
- ¹³ Черных Е. Н., Барцева Т. Б. Славы цветных металлов. — В кн.: Металл черняховской культуры. М., «Наука», 1972, с. 50—117; Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV в. н. э. Харьков, Изд-во Харьк. ин-та, 1970, с. 41. Наявні також дані, здобуті лабораторією спектрального аналізу кафедри стародавньої історії Харківського державного університету ім. Горького. Автор дякує Л. П. Грубику за одержані матеріали.
- ¹⁴ Фонди Харківського історичного музею. Реєстр Левицького, № 54—55.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

Погребение медника гуннского времени в Северном Приазовье

Резюме

В настоящей публикации описаны материалы кузечно-литейного комплекса из погребения гуннского времени, найденного у подножья кургана в пойме р. Молочной близ с. Новофилипповка Мелитопольского района Запорожской области.

В состав инвентаря входят: медные слитки-заготовки, обрубки, раскованные заготовки, фрагменты сосудов, подготовленные для переплавки, кузнецкий инструментарий, железные ручки котлов, производственные отходы (медная стружка), металлургический инвентарь, оружие (стрелы) и предметы туалета (зеркало). Перечисленные предметы свидетельствуют о том, что обитавшее в Северном Приазовье население гуннского племенного союза в определенной мере было связано с наземной территорией и имело собственное разветвленное и разностороннее ремесло.

Данные спектрального и металлографического анализа медных предметов показали наличие медной основы с включением олова и свинца (в одном случае незначительный процент цинка — 0,085). Отсутствие цинка, по-видимому, указывает на особую технологию получения цветного металла и дает возможность предполагать существование самостоятельного металлодобывающего центра на восточной территории Европейской части СССР.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

Гончарна майстерня у Белгороді Київському

З 1966 р. кафедра археології та музеєзнавства Київського ордена Леніна державного університету імені Т. Г. Шевченка веде розкопки стародавнього Белгорода, розташованого на правому березі р. Ірпеня за 23 км від Києва (рис. 1). Досліджуються оборонні укріплення, ве-

Рис. 1. Загальний вигляд Белгорода.

Рис. 2. Горно № 1 з Белгорода Київського.

дуться розкопки на його дитинці і посаді. Виявлено понад 40 стародавніх жител, чимало господарських та виробничих приміщень та безліч різноманітних знахідок. Результати цих досліджень опубліковано у ряді статей¹.

Проте історія Белгорода ще потребує дальших пошуків. Однією з невисвітлених, але важливих проблем залишається вивчення економічного життя Белгорода, його ремесел, техніки виробництва та

інших питань, які визначали економічний потенціал міста в різні періоди його багатовікового життя.

Окремі знахідки з Белгорода — інструменти, вироби, горни тощо були видані у деяких загальних працях про ремесло давньої Русі², але ще немає спеціальної праці про економіку давнього Белгорода.

Привертає увагу керамічне виробництво, оскільки воно є важливим показником для визначення економічного розвитку міста. Про-

Рис. 3. Горно № 2 з Белгорода Клівського.

його поширення свідчать численні та різноманітні керамічні знахідки з Белгорода. Серед них — посуд різних видів і форм, майоликові плитки³, кахлі з орнаментальними і фігурними зображеннями, цегла⁴, світильники і свічники⁵, дитячі іграшки та інші предмети.

Влітку 1973 р. при розкопках на посаді Белгорода виявлено гончарну майстерню, розташовану в кінці посаду, неподалік від міських валів, вздовж дороги, яка вела з посаду до дитинця стародавнього міста.

На площі довжиною 8 м, ширину 5,4 м, на глибині 1,20 м від сучасної поверхні відкрито три великі глинобитні гончарні горни. Всі горни двокамерні. На жаль, вони дуже зруйновані, бо площу над ними зайнято під городи. Від верхніх камер залишилися черні і част-

ково склепіння. Нижні камери були заглиблені в ґрунт, проте відновити їх влаштування не вдалося.

Краще збереглося горно № 1 грушоподібної форми, довжиною 1,3 м, ширину 1,2 м (рис. 2). Частково збереглося його склепіння. Горно складалося з двох камер: нижньої топки і верхньої — випалювальної. У черені були круглі продухи, які йшли по центру та попід краєм череня. Діаметр кожного продуха — близько 10 см.

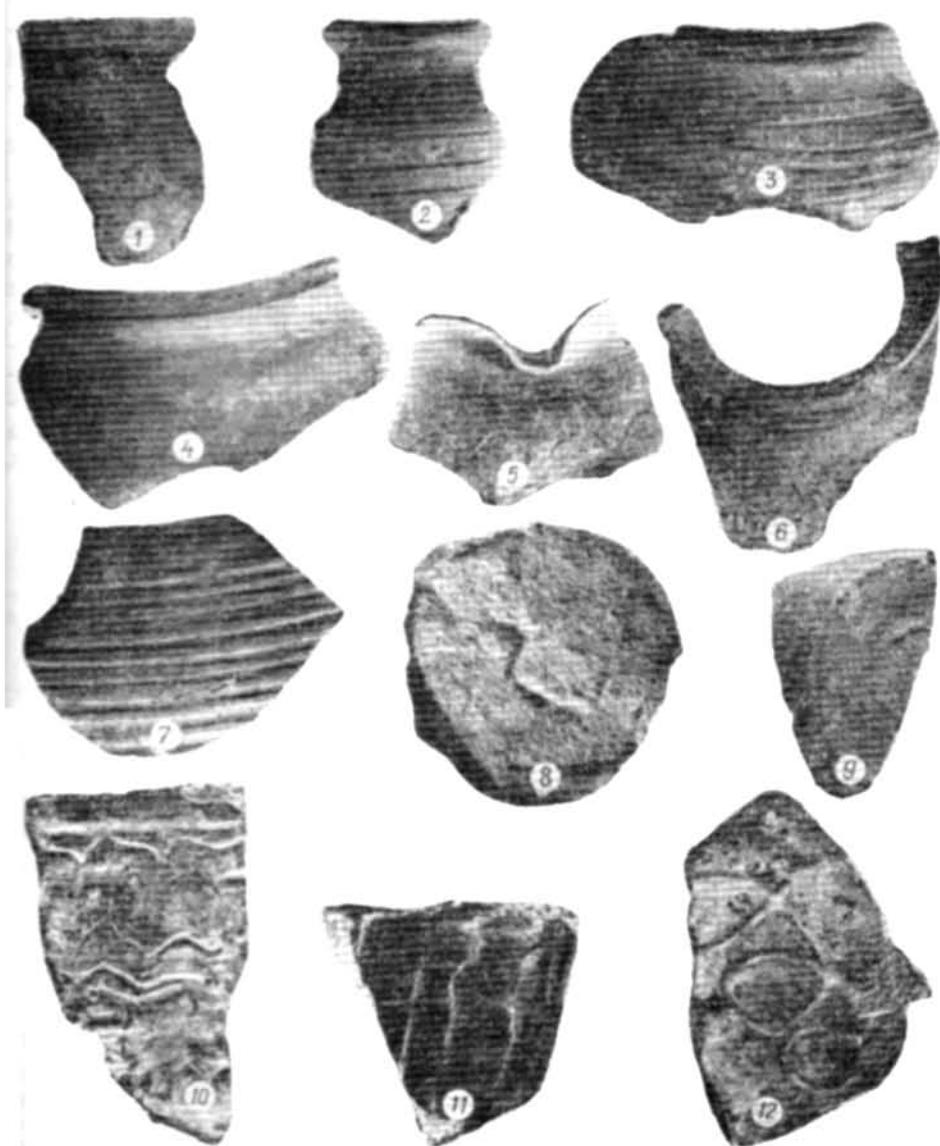

Рис. 4. Посуд гончарної майстерні Белгорода Київського.

Горно № 2 виявлено майже поруч з горном № 1 (рис. 3). Збереглися лише його нижня камера, устя і черінь. Горно мало грушоподібну форму, довжина його 1,5 м, ширина 1 м, висота 0,80 м. Устя довжиною 0,9 м, ширину 0,5 м.

У горні № 3 добре збереглися нижня камера, устя та черінь з продухами. Форма горна теж грушоподібна, довжина 1,8 м, ширина 1,4 м, висота 0,8 м. Устя довжиною 0,4 м, ширину 0,3 м. Продухи

йшли, як в горні № 1, по краю череня та рядами по центральній частині. Діаметр кожного продуха — близько 10 см.

За властуванням, розмірами та формою белгородські горни аналогічні київським гончарним горнам, зокрема виявленим на схилах Старокиївської гори в 1967 р.⁶ Верхня камера у київських горнах викладена з каменю і глини, а в белгородських — вона глинобитна. Дослідники датують київські гончарні горни XI—XII ст.

У белгородській гончарній майстерні на посаді знайдено поблизу горнів і в них самих посуд. Здебільшого цей посуд являє собою уламки горщиків, глечиків, покришок та корчаг, хоча траплялися уламки і інших видів керамічних виробів. Оскільки площа дослідження перебуває під оранкою, посуд дуже фрагментований.

Посуд з белгородської гончарної майстерні виготовлено з добре відмученої світлої, майже білої глини високої температури випалу. Вінця горщиків круто відігнуті назовні, потовщені і заокруглені на кінцях, або зрізані і мають манжетоподібну форму. Плітка, а інколи і тулууб горщиків та глечиків, орнаментовані нарізними лінійними або хвилястими смужками. Проте трапляється на плітках горщиків ще так званий вігтьовий орнамент у поєднанні з лінійним та хвилястим. Денця горщиків та глечиків здебільшого мають наліпні обідки і часто клейма. Форми клейм дуже різноманітні, але переважають зображення кола (одне в одному, інколи з променями). Серед них трапляються клейма у вигляді двозубця (рис. 4, 8). Наявність на денцях клейм з двозубцями, характерними для Х ст., дають підстави вважати, що Белгородська гончарна майстерня працювала вже в Х ст.

¹ Мезенцева Г. Г. Про топографію стародавнього Білгорода.— УІЖ. 1968, № 8; Мезенцева Г. Г. Новые исследования древнего Белгорода Киевского.— АО за 1968 г. 1969, М.; Мезенцева Г. Г. Дослідження Белгорода Київським університетом.— Археологічні дослідження на Україні, 1969, вип. 2; Мезенцева Г. Г. Розкопки Белгорода в 1969.— Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., 1972, вип. 4.

² Рыбаков Б. А. Ремесла Древней Руси. М., Изд-во АН СССР, 1948.

³ Тищенко А. Р. Древнерусская и украинская керамика X—XVII вв.— Автореф. канд. искусствоведческих наук.

⁴ Асеев Ю. С. Архитектура Киевской Руси. К., 1969, с. 165—166.

⁵ Мезенцева Г. Г. Давньоруські керамічні світильники та свічники.— Археология, 1973, 10, с. 72—77.

⁶ Голонко П. П., Килиевич С. Р., Дядченко В. Л. Из работ Киевской археологической экспедиции.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., 1968, вып. 1, с. 188, 189, рис. 1.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

Гончарная мастерская в Белгороде Киевском

Резюме

Летом 1973 г. при раскопках древнерусского города Белгорода, расположенного юго-западнее Киева, была открыта на посаде большая гончарная мастерская с тремя горнами для обжига посуды. В связи с многолетней распашкой поверхности, сохранность горнов неполная — уцелели только их нижние части. Горны были двухкамерными, грушевидной формы. Аналогией белгородским горнам может служить киевский горн, открытый на склонах Старокиевской горы в 1967 г.

Р. С. ОРЛОВ,
В. І. ПОГОРІЛІЙ

Поховання кочівника поблизу с. Поділля на Київщині

Під час будівництва у 1975 р. другої черги Бортницької зрошуувальної системи охоронні дослідження курганів проводила Бортницька експедиція Інституту археології АН УРСР*. В урочищі Часті могили, розташованому за 2 км на захід від с. Поділля Барішівського району Київської області, у чорноземному насипі кургану № 6 було відкрито поховання середньовічного часу. Цей курган, висотою 1,5 м, діаметром 40 м, містив поховання доби бронзи.

У центрі насипу, на глибині 0,53 м, у прямокутній ямі довжиною 2,25 м і ширину 1,2 м виявлено погано збережений чоловічий кістяк. Похований лежав витягнутий на спині, орієнтований головою на захід із звичайним сезонним відхиленням на південь. Права рука зігнута в лікті і покладена на грудну клітку, кістки лівої не збереглися. Поховання здійснено у дерев'яній домовині, залишки стінок якої, товщиною 4—6 см, трапилися у північно-східному куті могильної ями (рис. 1, 1).

Померлого супроводжував різноманітний інвентар. Голову небіжчика прикрашали дві сережки. Над тазовими кістками знайдено поясний набір з пряжок і кілець, поруч — кресало і ніж. Біля колінного суглоба правої ноги лежав залізний стилет (рис. 1, 10), а поблизу лівого плеча — берестяний колчан і бронзова пряжка.

Сережки у вигляді незімкнутих кілець діаметром 18—20 мм виготовлені з круглого золотого дроту 3—4 мм в перетині (рис. 1, 2, 3). Залізне прямокутне кресало довжиною 12 см, ширину 4 см має прямокутний проріз. Поруч знайдено уламок кременю (рис. 1, 9). Подібні кресала відомі в широкому хронологічному і територіальному діапазоні і часто трапляються у кочівницьких похованнях.

Поясний набір складається з трьох залізних пряжок і двох кілець (рис. 1, 4—8). Одну з пряжок у вигляді кільця, діаметром 3,1 см, прикрашено насічками (рис. 1, 6). Інша залізна пряжка, довжиною 3 см і шириною 2,3 см, має прямокутну рамку, округлу спереду, в перетині плоску. На круглій в перетині осі насаджено язичок. Лицьовий бік рамки прикрашено насічками, інкрустованими мідним дротом (рис. 1, 7). Від третьої пряжки поясного набору зберігся оригінальної форми язичок і частина рамки (рис. 1, 8).

Залізний ніж мав кістяне руків'я (рис. 1, 9). Довжина леза 7,5 см, ширина 1,2 см. Частково збереглися дерев'яні піхви. Стилет також залізний, чотиригранний, довжиною 13 см; черешок (2,2 см), очевидно, мав дерев'яне руків'я (рис. 1, 10).

Берестяний колчан у вигляді циліндра розширяється в нижній частині, дно плоске (рис. 1, 11). Довжина колчана 70 см, ширина верхньої частини 10 см, біля дна 20 см. Він мав петлеподібні отвори для кріплення ременя, який затягувався на плечах за допомогою пряжки, знайденої біля колчана. Ця бронзова пряжка належить до типу ліроподібних (тип АІ, за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова)¹. Овальна, загострена на кінці рамка на лицьовому боці має насічки, інкрустовані срібним дротом. Такі пряжки звичайно датуються X—XI ст. (рис. 1, 12).

* Керівник експедиції В. О. Круц.

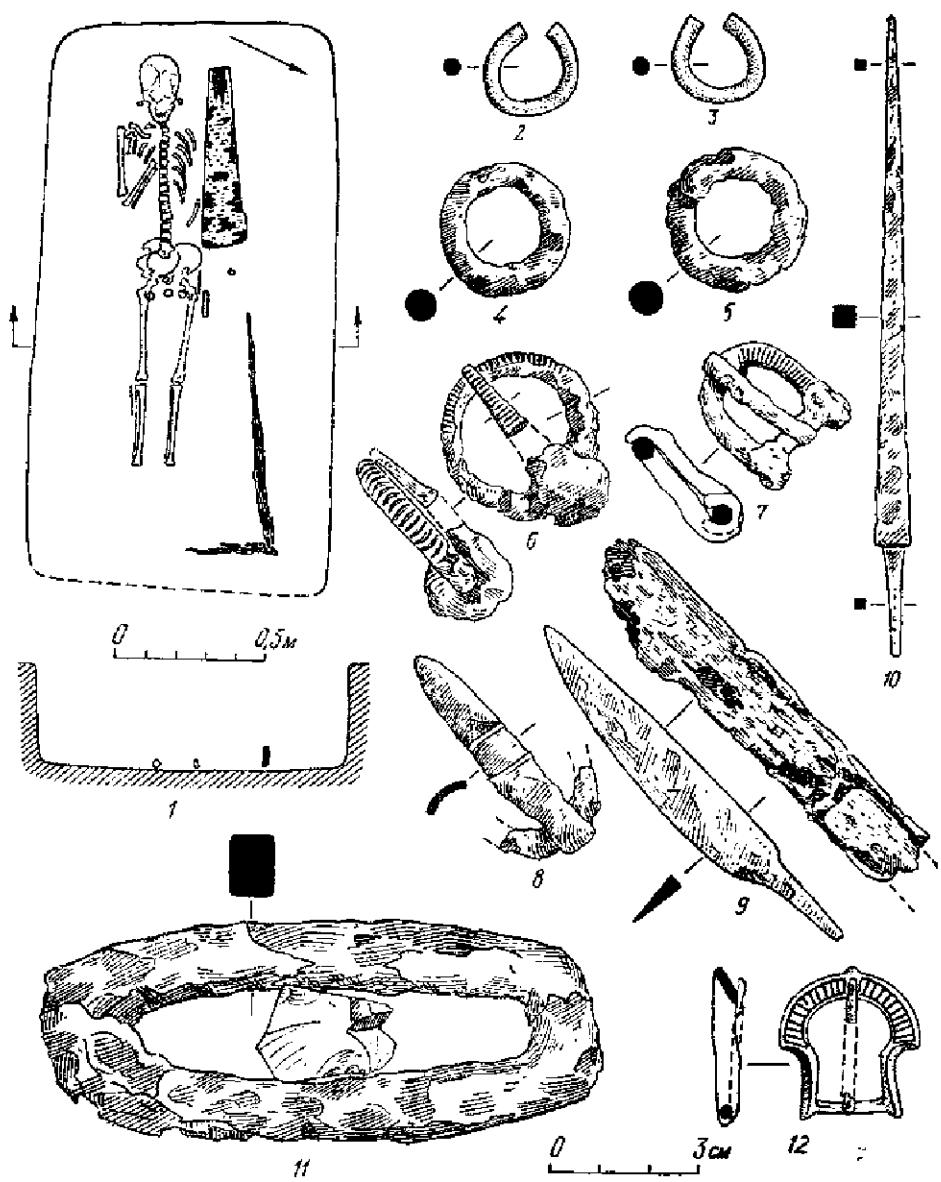

Рис. 1. Комплекс поховання поблизу с. Поділля:

1 — план та розріз поховання; 2, 3 — золоті сережки; 4—8 — поясний набір; 9 — між; 10 — стялет; 11 — кресало; 12 — пряжка ліроподібного типу.

Оздоблення трьох пряжок з комплексу поховання виконане в єдиному стилі. В його основі — характерний технологічний прийом — нанесення різцем орнаменту у вигляді коротких паралельних насічок, іноді інкрустованих тонким дротом з металу, що відрізняється від металу пряжки. Таке оздоблення типове для кочівницьких поясних і збройних наборів X—XI ст.

Поховання у дерев'яній домовині однієї людини, покладеної на спині у витягнутому положенні, головою на захід, звичайне для торків і печенігів у найбільш ранній час їх перебування в Середньому Подніпров'ї. Аналогічні за обрядом поховання з розкопок Н. Е. Бранденбурга на Пороссі опубліковані С. О. Плетньовою і виділені в окрему групу, яку, на її думку, залишили торки і печенігі². Похованій об-

ряд та інвентар пам'ятки з с. Поділля відповідає хронологічно визначеним типам для першого, печенізько-торського періоду, за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова². Деяке відхилення від характерної пози з витягнутими вздовж тулуза руками, простежене у похованні з с. Поділля, трапляється в торсько-печенізьких пам'ятках на Пороссі³.

Торки і печеніти, знесилені боротьбою проти половців, починаючи з середини XI ст. активно заселяють територію на південь від Києва. Це кочівницьке населення південної Русі, що перебувало у васальній залежності від київських князів, з середини XII ст. відоме, за давньоруським літописом, під ім'ям «чорних клобуків». Враховуючи всі ці обставини, а також характер обряду й інвентаря, поховання поблизу с. Поділля можна датувати XI ст.

¹ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., Изд-во Московского университета, 1966, с. 42.

² Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков.—САИ, ЕI-19, 1973, с. 12—13.

³ Федоров-Давыдов Г. А. Вказ. праця, с. 134—142.

⁴ Плетнева С. А. Вказ. праця, с. 42.

Р. С. ОРЛОВ,
В. И. ПОГОРЕЛЫЙ

**Погребение кочевника
у с. Подолье на Киевщине**

Резюме

Среди погребений различных эпох, открытых в зоне строительства Бортнической оросительной системы, заслуживает внимания погребение кочевника, впущенное в курган эпохи бронзы. Костяк лежал на спине, головой на запад, в деревянном гробу-колоде. Его сопровождал разнообразный инвентарь: золотые серьги, берестяной колчан, кресало, поясной набор и др. Анализ погребального обряда и инвентаря позволяет отнести погребение к печенежско-торским и датировать XI в.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Bořivoj Dostál.
Břeclav — Pohansko
velkomoravský velmožský dvorec.

Brno, 1975, 520, s.

Борівей Достал.
Бржецлав — Погансько.
Садиба великоморавського вельможі.

Брю, 1975, 520 с.

Монографія Б. Достала присвячена публікації і узагальненню археологічних матеріалів, здобутих під час розкопок укріпленої садиби, яка розташована на території великоморавського городища Погансько поблизу м. Бржецлава, при злитті рік Морави і Дні. Польові дослідження пам'ятки здійснювалися протягом 1959—1965 рр. кафедрою доісторії філософського факультету університету ім. Пуркіне під керівництвом Ф. Калоусека та Б. Достала.

В процесі розкопок чітко було розчленовано культурні напашування, основна маса яких належить до культури вразького типу, великоморавської післявеликоморавської доби. Проте основним об'єктом публікації стали садиба великоморавського вельможі та прилягаючі до неї ділянки. Завдяки високому методичному рівню розкопок та детальній фіксації об'єктів Б. Досталу вдалося виділити дві основні фази розвитку садиби, які пов'язані з будівництвом укріплень. При цьому значна частина будівель функціонувала протягом усього часу її існування.

За соціальним та функціональним призначенням досліджений комплекс являє собою двір — садибу слов'янського вельможі типу каролінської *curtis*. Як і остання, пам'ятка з Погансько IV обнесена частоколом, мала підпрямокутну форму, ворота з надбудовою, і була розділена на окремі житлові, господарські і виробничі ділянки, що навдавало їй рис резиденції.

Мешканії садиби не були землеробами, сільськогосподарська продукція і худоба, мабуть, надходили з навколишніх сіл. Натомість, досить значного розвитку досягло ремісниче виробництво, яке концентрувалося в садибі та поза огорожею. Високий суспільний рівень панівної верхівки чітко фіксується на матеріалах прицерковного кладовища, де виявлено багатий одяг, прикраси, зброя, спорядження воїнів і вершників.

Оскільки час існування садиби на обох її фазах тривав менше 100 років, а виявлений археологічний матеріал належить до єдиної великоморавської культурно-хронологічної групи, то це дало можливість автору розглянути його в монографії загалом, без поділу на будівельні періоди. Сліди давнішого частоколу у вигляді рівчаків обмежували майже квадратну територію площею 4230 м², а пізніші укріплення були трапецієподібної в плані форми і оточували площу близько 7900 м². Рівчаки, що залишилися від ранніх огорож, місцями перерізалися пізнішими укріпленнями, будівлями, храмом та могилами прицерковного кладовища. Крім основних укріплень, за їх периметром та всередині садиби існували додаткові сгорожі різного функціонального призначення.

На підставі археологічного методу час виникнення першої фази садиби Б. Достал відносить до 820—840 рр., а занепад — до 850—866 рр. Будівництво пізніших укріплень він датує 850—866 рр., руйнування їх припадає на 880—900 рр. Наявність серед руїн храму і в окремих могилах поблизу його кераміки другої половини Х ст. дає можливість думати, що церква і кладовищо деякий час ще продовжували функціонувати, хоча резиденція втратила своє колишнє значення.

Центральне місце серед досліджених об'єктів з Погансько IV займає резиденція вельможі та християнський храм. Житла представлені наземними спорудами досить значних розмірів площею 18—45 м². Основу стін (зрубних, у вигляді частоколу і плоту) складено з каменю на розчині, або камінь клався лише по кутах. Стінки інколи обмазувалися вапняковим тиньком. Автор припускає, що окрім споруди резиденції були з'єднані між собою, що надавало їм вигляду східнослов'янських хоромів. У монографії мало місця відведено опису кам'яного християнського храму, однак це компенсується спеціально присвяченою йому публікацією Ф. Калоусека.

Цікаві також наземні будівлі площею 25—110 м² без опалювальних споруд або з відкритими вогнищами. На думку автора монографії, це могли бути приміщення для дружинників або господарські об'єкти. Значне місце посідають також затягнені житла невеликих розмірів площею 7,6—19,6 м², які широко представлені на сільських населеннях. У них були кам'яні та глинисті печі й відкриті вогнища. На території садиби виявлено виробничі майстерні і комори, які споружувалися у вигляді клітей; частина з них, як стверджує Б. Достал, були двоповерховими.

Привертають увагу дві культові споруди з Погансько IV. Друга з них, яка виникла

після занепаду центральної влади і повернення частини населення від християнства до язичництва, подібна до каплиць з Києва, Новгорода, Старої Рязані, Тушемлі.

Досить грутовим доповненням до основної частини праці є детальний опис досліджених об'єктів та їх графічне зображення. Однак не зовсім переконлива реконструкція заглиблого житла подана на рис. 8, 2. Вінця зрубу наземної частини стін, за Б. Досталом, лежали по краю земляного котловану. При такому варіанті земляні стіни під вагою наземної частини житла легко могли б осунутися. Тому, на наш погляд, ймовірно, що вінця зрубу клалі на долівці і нарощували до потрібної висоти. Таке архітектурне вирішення запобігало б руйнуванню котловану та робило б житло більш сухим і комфортабельним.

Цікавий матеріал виявлено також під час дослідження прицерковного кладовища з труповкладеннями та в могилах другого кладовища, розташованого за межами укріплень.

Особливу увагу в монографії Б. Достала приділено кераміці — найбільш масовому археологічному матеріалові. Зроблена детальна класифікація виробів, зокрема на рис. 15 наведено 129 різновидів профілювання та оформлення вінців. У перерізій більшості великоморавський посуд виготовлявся на вдосконалений круг. Трапляються горщики яйцеподібної, бочкоподібної та біконічних форм, а також близькі до мисок і чаш. Досить часті й миски. Більшість з них у профілюванні продовжують традиції ранніх слов'янських посудин, але з'являються й нові елементи. Поверхня яскраво орнаментована хвилястими та горизонтальними лініями, інердко на дні є клейма. Крім побутової кераміки, на Погансько IV виявлено глиняні жаровні, прясла, грузила. Інші знахідки репрезентовано залізними списами, стрілами, ножами, пряжками, мотичками, сокирами, свердлами, токарними різцями, казанами, сковорідкою сілезького типу; виробами з кільзорових металів (сережки, оздоблення поясів та сідел); виробами з каменю, кістки тощо.

Монографія вражає продуманим компонуванням ілюстративного матеріалу. На таблицях, де знахідки групуються по закритих комплексах, представлено цілі вироби та найбільш яскраві фрагменти, а маловиразні удачки кераміки закодовано в кореліційних таблицях, які містять дані про матеріал, характер поверхні, техніку виготовлення та випал. Разом з тим, не зовсім переконливе зарахування верхньої частини вузькогорлої посудини до типу пляшок (табл. 95, 4). Найімовірніше, що це був глечик для зберігання рідини.

Ранні слов'янські об'єкти (заглиблі житла, господарські ями, вогнища) та після-великоморавські нашарування безпосереднього відношення до садиби не мають. Перші існували до спорудження укріплень, а другі утворилися після припинення функціонування резиденції. Однак автор детально зупинився і на цих знахідках, передусім на керамічному матеріалі. Довеликоморавський ліпний слов'янський посуд, який походить з поселення та розташованого поблизу могильника з трупопалим обрядом поховання, поділений Б. Досталом на дві групи. Першу групу представлено ліпними, переважно неорнаментованими горщиками працього типу, виробами з загнутими до середини вінцями, мископодібними посудинами, сковорідками, рідше латенськими формами з кільцеподібним розширенням дном. До другої групи належать горщики, виліплени ручним способом з наступною обробкою поверхні на гончарському кругу. Їх поверхню орнаментовано прямыми горизонтальними, хвилястими та ламаними лініями. На деяких денциях є відбитки круглої осі від гончарського круга і навіть клейма у вигляді хреста, вписаного в квадрат.

Серед керамічних форм трапляються бочкоподібні, біконічні, яйцеподібні, мископодібні горщики та миски. Комpleкси з першою групою кераміки автор відносить до кінця V — середини VI ст., а з другою — до останньої третини VII — кінця VIII ст. Між ними побутували змішані комплекси з неорнаментованою і орнаментованою ліпною керамікою. Післявеликоморавський посуд X ст., який виявлено під руїнами храму та в деяких могилах, був ситуоподібних та мископодібних форм і мав домішки піску і графіту в глиняному тісті та густо орнаментовану поверхню.

Монографія відзначається стрункістю викладу, хоча характеристику культурного шару доцільніше було б подати на початку, а не в середині тексту. Загалом текст справляє позитивне враження. Далеко не завжди в працях подібного роду авторам щастить всебічно і на такому високому методичному рівні охарактеризувати матеріали, здобуті в процесі археологічних розкопок, та на їх основі зробити грутові теоретичні узагальнення. Рецензована монографія Б. Достала може бути взірцем серед видань такого характеру.

О. М. Приходнюк

**Стародавнє населення
Прикарпаття і Волині
(дoba первіснообщинного ладу),**
вид-во «Наукова думка». К., 1974 р., 286 с.

На території України відомо багато археологічних пам'яток доби первіснообщинного ладу. Значну їх кількість виведено й на території Прикарпаття, Закарпаття і Волині. На основі матеріалів з цих пам'яток у рецензований книзі висвітлюється історія стародавнього населення західноукраїнських земель, починаючи від доби палеоліту і кінчаючи ранньозалізним часом. В історії людства це величезний період, протягом якого відбувався процес становлення людини, виникнення людського суспільства і його розвиток до часу розпаду патріархально-родових відносин.

Автори монографії використали величезний фактичний матеріал, а також інші історичні джерела. Рецензована книга написана з позицій марксистсько-ленинської методології, відповідає сучасному рівню радянської історичної науки. Вона складається з передмови, шести розділів і коротких висновків.

У першому розділі дается фізико-географічна характеристика районів Волині, Закарпаття та Прикарпаття і підсумовуються результати археологічного дослідження цих земель протягом понад сторічного періоду.

Другий розділ присвячено історії стародавнього населення доби палеоліту. Тут порушені таку важливу проблему, як час заселення районів Прикарпаття і Волині, відзначено особливості розвитку палеолітичної культури на цій території. На основі даних, здобутих при розкопках стоянок Подвістров'я, по-новому висвітлюються питання соціального ладу середнього палеоліту. Так, завдяки відкриттю О. П. Чернишем колективних жителі Мустьєрського часу в четвертому шарі стоянки Молодове I та в одинадцятому і дванадцятому шарах Молодове V доведено, що родові відносини виникли їхніми тут вже в епоху мустьє, а не в пізньому палеоліті, як це трактувалось в багатьох працях радянських дослідників. Розкопки на стоянці Молодове V допомогли з'ясувати час виникнення запардь праці, окрема серпів. Нові матеріали дають підставу твердити, що найдавніші серпі з'явились у пізньому палеоліті, а не в мезоліті, як вважалось раніше. Нарешті встановлено, що техніка шліфування і свердління м'яких порід каменю виникла не в неоліті, а в пізньому палеоліті.

Таким чином, ґрунтуючись на матеріалах палеолітичних поселень зосліджуваної території, автор відповідного розділу дійшов до принципово нових висновків щодо розвитку господарства, техніки та суспільних відносин на землях Волині і Прикарпаття у цей час.

У третьому розділі висвітлюється історія населення даного регіону за доби мезоліту. Дослідження О. П. Черниша дали змогу охарактеризувати господарство і культуру місцевого населення та виділити чотири поспільових етапи розвитку мезолітичної культури на території Прикарпаття і Волині. Це дуже важливо, бо період мезоліту — одна з найменш вивчених епох у розвитку первісного суспільства.

Значний науковий інтерес становить опублікована в праці хронологічна класифікація палеоліту і мезоліту Прикарпаття, в якій ступені та фази пов'язуються із геологічною хронологією, і з датами абсолютноного часу, вперше в СРСР встановленими за допомогою радіовуглецевого методу на матеріалах багатошарових стоянок Подвістров'я.

Четвертий розділ характеризує походження та історичну долю неолітичних і енеолітичних культур на західноукраїнських землях, а також їх зв'язки з іншими синхронічними культурами суміжних районів. Пропонується і нове датування культури шнурової кераміки. Як відомо, раніше її пов'язували з епоховою бронзою, а тепер, за останніми даними, вона датується другою половиною III—першою половиною II тисячоліття до н. е. (с. 179).

У п'ятому розділі широко висвітлюється історія племен бронзового віку Прикарпаття, Закарпаття і Західної Волині. Вивчені археологічні пам'ятки цієї території допомогло авторам монографії не лише з'ясувати ряд питань економічного і суспільного устрою місцевих племен, а й дати своє визначення їх етнічної належності. На наш погляд, І. К. Свєшников має рацію, вважаючи, що культури середнього періоду бронзового віку — комарівська і тищівецька — становили субстрат для тих, з якими були генетично пов'язані східні і західні відгалуження ранньослов'янської культури (с. 194—195).

Останній, шостий розділ присвячено історії та культурі стародавнього населення Волині, Прикарпаття і Закарпаття за доби раннього заліза. Автори, використовуючи найновіші джерела, розглядають його господарство, побут, культуру, суспільні відносини та етнічну належність. У рецензований праці вирішується ряд принципових питань, пов'язаних з історичною долею місцевих племен. Так, на підставі численних матеріалів Л. І. Крушельницького спростовує погляди польського дослідника З. Буковського на висоцьку культуру, як на локальний варіант лужицької. Вона доводить, що походження першої слід пов'язувати з тією місцевою культурою, яка склалася ще в середньої комарівської культури (с. 238—240). У монографії критикуються погляди німецьких буржуазних вчених С. Петерсена і К. Таккенберга на проблему походження місцевих на-

м'яток поморської культури. Ці дослідники намагались трактувати їх як належні ста-родавнім германським племенам, щоб обґрунтувати свою тенденційну концепцію про переселення германців у Північне Причорномор'я в III ст. до н. е. Проте, як вказується в рецензований праці, це не відповідає історичній дійсності, бо пам'ятки поморської культури, розташовані на схід від Західного Побужжя, невідомі (с. 276). Отже, розглянуті в монографії питання є важливими для розв'язання проблем слов'янського етногенезу.

Рецензована праця не позбавлена певних недоліків. Так, у тексті трапляється помилкове написання географічних назв (наприклад, Атака замість Атаки, Гордівці замість Гордівці, Бодрочкерештур замість Бодрогкерестур та ін.). На с. 88 в посиланні невірно вказано прізвище дослідника Круковського, є окремі помилки в написанні назв іноземних публікацій (с. 10; 211; 245) та у вихідних даних. Слід відзначити ряд помилок на картах (р. Гуква замість р. Гучва, Срір замість р. Стир, Слул замість Случ). Наявні й інші перекрученні.

Слід підкреслити, що колективна монографія львівських археологів є важливим внеском в радянську археологічну науку. Це перша узагальнююча праця з первісної археології західних областей УРСР. Головним уваги є художнє оформлення книги та добір ілюстрацій (11 карт поширення окремих археологічних культур і 69 таблиць археологічних матеріалів).

Рецензована праця, безперечно, стане в пригоді не лише фахівцям-археологам, але й студентам історичних факультетів вузів, вчителям, учням, краєзнавцям та широкому колу читачів, які цікавляться історією нашої Батьківщини.

М. М. Кучінко

А. Т. Сміленко

Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.),

вид-во «Наукова думка», К., 1975, 208 с.

Експансія та занепад Римської імперії, а потім навала кочівників (гунів та аварів) сколихнули народи Європи, прискорили їх історичний розвиток. Численні племена, підхоплені загальною течією, міняють свій спосіб життя, залишають старі місця в пошуках нових, кращих земель. Усі ці процеси знайшли своє відображення в історії східних слов'ян.

Рецензована монографія А. Т. Сміленко присвячена тому періоду історії населення Степового Подніпров'я (І та початок II тисячоліття н. е.), коли у східнослов'янському суспільстві відбуваються глибокі внутрішні зміни, остаточно відмирає родовообщинний лад. На цей час припадає розквіт, а потім занепад воєнної демократії, який завершується виникненням і зміцненням класового суспільства, встановленням феодального ладу і утворенням могутньої давньоруської держави. Закінчується книга татаро-монгольською навалою, після якої значна частина слов'янських поселень у Степовому Подніпров'ї перестала існувати.

Як правило підкреслює автор, область Степового Подніпров'я становить особливий інтерес у зв'язку з розташуванням його на південно-східній окраїні слов'янських земель, у зоні стику з численними неслов'янськими кочовими та осілими племенами Північного Причорномор'я. В результаті багаторічних археологічних досліджень зібрано чиленний фактічний матеріал, але до цього часу він не був підsumований і узагальнений в одній праці. Монографія А. Т. Сміленко — перша грутована спроба в цьому напрямі.

Автор, спираючись на археологічні дані й зіставляючи їх з нечисленними свідченнями писемних джерел та матеріалами суміжних наук (наприклад, антропології), робить спробу визначити етнічний склад населення Степового Подніпров'я протягом усього I тисячоліття н. е. та раннього середньовіччя. Предметом особливої уваги дослідниці є ті пам'ятки, етнічна належність яких розглядалася досі в літературі як спірна.

У дискусійних питаннях автор зберігає науково обґрутовані позиції, уникає надто категоричних і передчасних тверджень. Зокрема, порушуючи широко дискутоване у вітчизняній і зарубіжній літературі питання про етнічний склад населення черняхівської культури (розділ II—III), А. Т. Сміленко полемізує з поглядами М. І. Артамонова, М. О. Тиханової, Ю. В. Кухаренка та І. Вернера, які схильні пов'язувати черняхівську культуру з германськими племенами готів. Вона звертає увагу на сліди готів у пам'ятках типу Брест-Трішин та Дитинці, а також на певні елементи готської культури в матеріальній культурі окремих пам'яток Волині (Косанове, Компланії та ін.). На основі порівняльного аналізу археологічного матеріалу Степового Подніпров'я і суміжних з ним територій, вона приходить до висновку, що черняхівські пам'ятки північної частини Степового Подніпров'я і основної території цієї культури мають подібні риси. Тому, на думку автора, Степове Подніпров'я можна вважати частиною території черняхівської культури, яку А. Т. Сміленко розглядає як моноетнічну і слов'янську. Про сарматські, германські та античні елементи в черняхівських пам'ятках Подніпров'я автор визначає, що вони відігравали другорядну роль. Досить обережно висловлюється автор щодо локальних варіантів черняхівської культури.

Наукову піаність має IV розділ праці, найбільший за обсягом, де розповідається про слов'янське населення Степового Подніпров'я у VI—VII ст. н. е. В ньому автор дискутує з приводу деяких важливих питань історії східних слов'ян в останній чверті І тисячоліття н. е., зокрема піддає слушний критиці твердження тих дослідників, які вадять вузько розуміють однорідність слов'янської культури і зводять пам'ятки слов'ян VI—VII ст. до празького або корчацького типів, а культуру VIII—IX ст. — до роменського типу. А. Т. Сміленко зазначає, що подібна точка зору не допускає існування локальних особливостей слов'янської культури і цим самим значно обмежує територію слов'ян. Водночас у праці робиться спроба виділити кілька варіантів у східнослов'янській культурі VI—VII ст. і пов'язати їх з конкретними літописними племенами. Ця схема не зовсім досконала, вона вимагає дальших уточнень, проте вже зараз дає цільну й переконливу картину і, напевно, стане основою для майбутніх дослідників цієї проблеми.

Розділ поділено на три частини. Перша з них присвячена дослідженю пам'яток пеньківського типу в Степовому Подніпров'ї. Автор схиляється до думки про наявність зв'язку пам'яток пеньківського типу з попередніми пам'ятками черняхівської культури. Важливим є висновок, що саме у цей час у Степовому Подніпров'ї проходив другий суспільний розподіл праці — відокремлення ремесла від землеробства. Про це свідчить виникнення «ремісничих центрів типу Гайворона та Пастирського городища, які відіграли важливу роль у процесі розвитку передумов утворення майбутніх міст» (с. 94). Відокремлення ремесла сприяло дальньому розвитку внутрішнього і зовнішнього обміну, а також торговельних зв'язків.

У монографії детально висвітлено дискусію про етнічну належність населення, що залишило пам'ятки пеньківського типу, та про датування їх на основі прикрас комплексу пальчастих фібул. А. Т. Сміленко приходить до висновку, що «більш серйозні підстави мають ті, хто вважає пеньківські пам'ятки слов'янськими» (с. 102) і відносить пеньківські племена Південного Подніпров'я до «літописних уличів». Вона підтримує думку Б. О. Рибакова про те, що улічі на початку Х ст. під тиском печенігів частково залишають свої оселі і переселяються в межиріччя Південного Бугу та Дністра. Про це свідчать і писемні джерела.

Друга частина розділу присвячена новій інтерпретації результатів досліджень надзвичайно цікавої пам'ятки — укріпленого табору дружинників поблизу с. Вознесенки. Зіставлення її з подібними синхронними місцевознаходженнями типу численних «скарбів» (як, наприклад, глодоський, Перещепинський та інші) привело до нових висновків. Проце соціальна інтерпретація пам'яток типу Вознесенки чи Малої Перещепини недостатньо аргументована і має дискусійний характер. Так, на с. 112 знаходимо твердження, ніби «...Вознесенський комплекс дає уявлення про склад озброєної дружини VII ст. у Південному Подніпров'ї, про існування ієархії в її середовищі (верховний вождь, вожди, знатні дружинники, рядові воїни, неозброєні слуги)». Такий соціальний розподіл мешканців Вознесенського табору повністю відповідає нашим уявленням про різні прошарки суспільства періоду воєнної демократії, але, на жаль, матеріали самої пам'ятки не дають достатніх підстав для такого припущення про склад табору. У колективному похованні важко встановити навіть приблизну кількість небіжчиків, не кажучи вже про належність окремих предметів і прикрас супровідного інвентаря до того чи іншого з поховань. Недостатньо аргументована також згадка про перебування у Вознесенському таборі глодоського вождя (с. 110—111), хоча й не можна заперечити таку можливість.

У третій частині розділу йдеється про унікальне явище — гончарський ремісничий центр, розташований поблизу балки Канцерка. Подано точний опис виявлених об'єктів та речового інвентаря, висловлено цікаві міркування про технологію виробництва та організацію виробничого процесу. В результаті детального аналізу матеріалів автор прийшла до висновку, що в культурі цього гончарського центру простежуються, з одного боку, риси аланської культури Північного Кавказу, з другого — місцевої пеньківсько-пастирської з черняхівськими традиціями. Гончарі Канцерки припинили своє існування, мабуть, в результаті ворожих нападів на населення порожистої частини Дніпра кочових племен — спочатку авар, а потім хозар (с. 157). На основі порівняння різноманітних пам'яток Степового Подніпров'я А. Т. Сміленко висловила думку, що залежні місцевих племен з кочівниками особливо помітні в пам'ятках з дружинним і ремісничим прошарком. Це пояснюється заможністю та рухомістю цих груп населення, які мали широкі торговельні зв'язки і набували, таким чином, привізі речі. Цілком імовірно, що й дружина за часів раннього середньовіччя могла бути різноетнічною (с. 158).

П'ятий розділ монографії присвячено історії населення Степового Подніпров'я часів IX—XI ст. У цей період Південне Подніпров'я опинилося за межами захисної лінії Русі. Автор правомірно ставить питання про те, чи залишилося в степу осіле населення, зокрема племена уличів, чи пережили вони навалу кочівників печенігів і половців? В результаті детального вивчення тоготасних пам'яток А. Т. Сміленко припускає, що і за південною оборонною лінією Русі залишилися окрім слов'янські поселення, хоча їх кількість після навалу кочівників значно скоротилася. Ці поселення були опорними пунктами для русів, що мандрували Дніпром. Саме цим шляхом давньоруська культура і проникла в культуру місцевого населення, впливала на нього.

Зіставлення пам'яток Степового Подніпров'я IX—XI ст. з пам'ятками пеньківського типу дало автору змогу висловити думку про існування генетичного зв'язку між ними. Коментуючи повідомлення писемних джерел про переселення уличів на Захід,

А. Т. Сміленко зазначає, що на Захід переселилися, насамперед, представники уличської соціальної верхівки. «Уличі, що залишилися у Подніпров'ї, зокрема в Степовому Подніпров'ї,— це були переважно мешканці сільських поселень» (с. 176).

В останньому розділі монографії йдеться про давньоруське населення Південного Подніпров'я в XII—на початку XIII ст. У цей період давньоруське населення знов освоює степову смугу по всій течії Дніпра. Поява пам'яток з типовим давньоруським матеріалом свідчить «про ковий приплив у цей час на пороги слов'янського населення з корінних слов'янських земель, очевидно, насамперед з Середнього Подніпров'я» (с. 189). Припущення таке імовірне.

Дуже цікава порушена автором проблема «бродників»— бігів холопів і селян, що осідали в Дніпровському Пониззі; вдало проведена паралель з рухом «берладників» у пониззі Дунаю.

В окремому підрозділі подано характеристику взаємної слов'янського населення з кочівниками. Однак, незважаючи на їх оточення, слов'янські дніпровські поселення протягом XII—початку XIII ст. зберігали виразний давньоруський характер культури. Отже, вони мали постійні зв'язки з основними руськими землями.

А. Т. Сміленко в своїй монографії стверджує глибоку давність заселення переважної частини Степового Подніпров'я слов'янами та їх предками.

У рецензований праці, яка має значну наукову цінність, порушені ряд важливих історико-теоретичних питань, залучено багато нових археологічних матеріалів. Ця праця стане в пригоді кожному археологу-славісту, знайде численних читачів серед тих, хто шкіравиться минулом нашої Батьківщини.

B. B. Aulix

I. П. САВОВСЬКИЙ

Археологічні розвідки в районі с. Балки на Запоріжжі

Після спорудження Каховського водосховища і затоплення заплавної частини с. Балки Василівського району продовжують розмиватись високі береги лівобережної Придніпровської тераси. На місці розмивів і обвалів зібрано значну колекцію предметів матеріальної культури, які характеризують діяльність людини протягом тривалого часу, починаючи від доби раннього кам'яного віку і до пізнього середньовіччя. Найбільший інтерес являють собою пам'ятки первісної археології.

З 1955 р. на місці проводиться систематичний огляд лівого берега Дніпра від с. Златопіль Василівського району на схід і до с. Благовіщенка Кам'янко-Дніпровського району на захід^{*}.

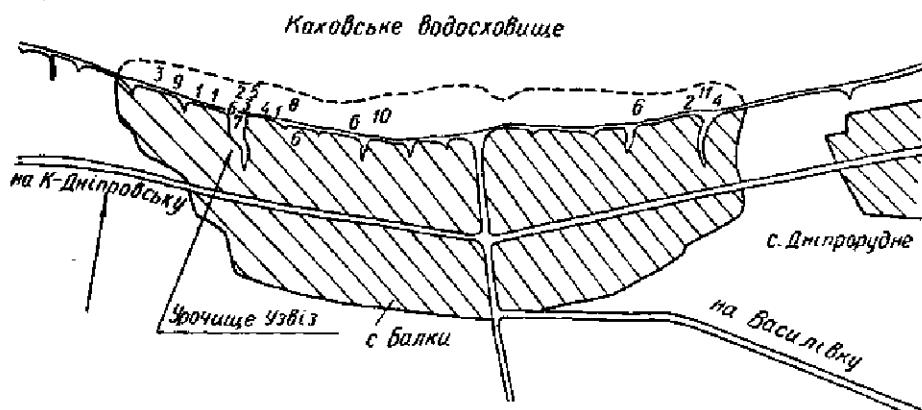

Рис. 1. Місцезнаходження пам'яток первісної людини.

1 — знаряддя палеоліту; 2 — тесла; 3 — ножевидні пластини; 4 — ямиця кераміка; 5 — бронзові сокири; 6 — кам'яні сокири; 7 — булава; 8 — кераміка доби пізньої бронзи; 9 — кам'яні стрільці горностаю; 10 — крем'яний серп; 11 — бронзовий кинджал.

Найдавніші сліди людської діяльності в районі с. Балки пов'язані з добою стародавнього кам'яного віку. Це знаряддя типу пізнього мусте, знайдені в кольорових суглинках відкладах у нижній частині високого берега плато. В культурному шарі виявлено також залишки тогочасної фауни у вигляді окремих кісток. Більшість матеріалів виявлено вже в перевідкладеному стані у розмивах берега. Серед зібраних кісток є рештки південного слонка, мастодонта, мамонта і бізона **, які, очевидно, сліз пов'язувати з діяльністю первісної людини. В безпосередній близькості від цих знахідок виявлені і залишки знарядь праці. Найбільше скучення таких матеріалів зафіксовано в районі урочища Узвіз проти с. Балки (рис. 1). Нижче наводимо опис найважливіших знахідок палеолітичної епохи.

Гостроконечник виготовлений на масивному відщепі лавролистоподібної форми з темно-сірого крапчастого кременю. Обробка однобічна, ретуш східчаста. Верхня площа майже рівна, трохи похила в напрямку вістря, нижня плоска. Вся поверхня вкрита сіро-блакитною крапчастою патиною. Довжина гостроконечника 9,8 см, ширина 4 см, товщина 1,4 см (рис. 2, 1).

Скребло овальної форми, нижня поверхня плоска, підтесана. один з боків круто ретушований, а другий має гострі краї від підтісування. Поверхня покрита щільною білою патиною. Довжина 6,2 см, ширіна 3,3 см, товщина 1,6 см (рис. 2, 2). Друге скребло округлої форми, з крутою обробкою країв. Кремінь сірувато-темного кольору з вхріс-

* у розвідувальних роботах брали участь учні Балківської середньої школи.

** Палеонтологічні визначення проведено співробітником Запорізького краєзнавчого музею С. Перовською.

тим відтінком. Дві прилягаючі сторони оброблені ретушшю. Патина сірувато-біла. Довжина 4,1 см, ширина 2,9 см, товщина 1,4 см (рис. 2, 3).

Описані знаряддя мають аналогії в ряді палеолітичних місцезнаходжень у порожистій частині Подніпров'я, зокрема в с. Кудашівка на стоянці поблизу скелі Орел¹.

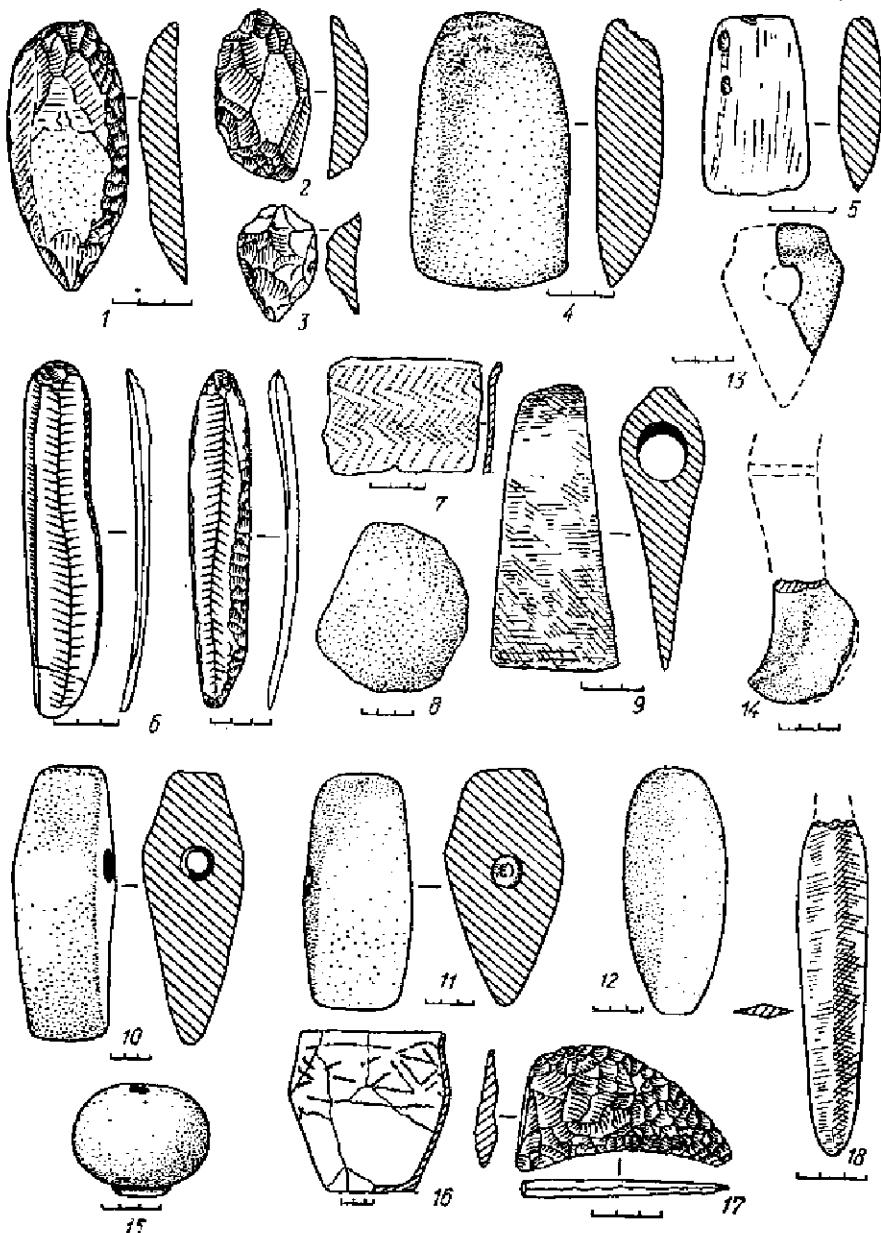

Рис. 2. Знахідки з с. Балки.

1—3 — крем'яні знаряддя палеоліту; 4, 5 — тесла; 6 — ножевидні пластини; 7, 8 — ямна кераміка; 9 — бронзова сокира; 10—14 — кам'яні сокири; 15 — булава; 16 — ліпний горщик; 17 — крем'яна вставка до серпа; 18 — бронзовий кинджал.

Значно більшою кількістю знахідок характеризується доба неоліту. Серед різноманітних кам'яних знаряддя праці є тесла, ножевидні пластини тощо. Зібрано й окрім уламків керамічного посуду.

Тесло виготовлено з місцевої дрібнокристалічної чорно-сірої породи, має слабо звужений обух зі слідами ударів. Поверхня старанно відшліфована з усіх боків, лезо асиметрично загострено, тулуб пласко округлий в перетині. Тесло використовувалось замість сокири, але, очевидно, частіше виконувало функції долота. Довжина його 12,3 см, ширина 6,8 см, товщина 3,6 см (рис. 2,4).

Такі вироби характерні для неолітичних культур Дніпровського Надпіріжжя і належать до середнього періоду дніпро-донецької культури².

Інший екземпляр з кременю відтінку слабкої кави, виготовлено технікою обивки і підшліфовано з усіх боків. Знаряддя симетричне, плоский, слабо звужений обушок має сліди ударів. У перетині тесло прямокутне з дещо заокругленими кутами. Довжина 8 см, ширина 4,5 см, товщина 2,4 см. Цікаво, що подібний кремінь характерний для Підділля і Волині. Можливо, це результат контактів з північно-західними племенами³ (рис. 2, 5, 6).

Епоха неоліту представлена *ножевидними пластинами*. Одна з них має вигляд довгої (16,3 см) трисхилої пластинки з прозорого темнувато-коричневого кременю. Дві третини спинки оброблені дрібною ретушию, протилежний бік пластини рівний, дуже гострий, зі слідами мікроретуші від вживання. Ширина в основі 3,7 см, в най ширшому місці 3,2, товщина 0,5–0,6 см. Другий екземпляр аналогічний, але має лише два схили (рис. 2, 6). Аналогії є в Лисогорському неолітичному могильнику, на могильниках Петро-Свищунове, Чаплі, Олександрові на Дніпрі, а також на пам'ятках Півдня Європейської частини СРСР⁴.

Досить численні керамічні знахідки епохи ранньої бронзи. Серед них — уламок вінця тонкостійного (0,7 см) ліпного посуду, маса якого має значну домішку товченої черепашки, місцями випаленої, внаслідок чого поверхня подекуди пориста. Випал рівномірний, колір темно-сірий, графітного відтінку. Зовнішня поверхня прикрашена ялинковим орнаментом за допомогою гребінчастого (зубчастого) дворядного штампа. Ширина ряду — до 2 см, нижче йдуть скісні відбитки прямого штампа. Подібні штампи знайдено на Михайлівському поселенні та в культурі Середній Стіг II⁵ (рис. 2, 7). Крім того, є уламок дения ліпного посуду яйцеподібної форми з гребінчастими розчесами на поверхні, характерними для ямкої культури (рис. 2, 8).

Унікальною знахідкою виявилася бронзова сокира з коротким конічним обушком, скоченим до осі вушка. Клин симетрично звужується від леза до втулки і потім плавно переходить у неї. Округлість вушка дещо деформована проковкою, сліди якої помітні і на поверхні леза. В той же час на стінках вушка є ліварні раковини. Розміри: висота 12 см, ширина 5,5 см, ширина над віссю вушка 3,1 см, ширина обуха 2,7 см, діаметр вушка 2,3×2,6 см на вході і 2,2×2,5 см на виході, вага 610 г (рис. 2, 9).

За визначенням Н. Риндіної, сокира з Балок відділена у двостулінчатій ліварній формі з вставним стержнем. Після відливки вона була піддана тривалому проковуванню. Спектральний аналіз сокири зроблено в лабораторії Інституту археології АН СРСР (№ 16240). Хімічний склад металу: Cu — основа, Sn — 0,007%, Pb — 0,15%, Ag — 0,2%, Fe — 0,01%, Ni — 0,001%, Mn < 0,001%.

Ця знахідка для Північного Причорномор'я становить значний інтерес, оскільки близькі за вагою та формою сокири відомі біля ст. Усть-Джегутинської на Північному Кавказі, в околицях м. П'ятигорська та у Майкопському кургані, центральне поховання якого О. О. Іессен датує початком другої половини III тисячоліття до н. е.⁶ Аналогічні бронзові сокири виявлено на о. Кріт та інших островах Егейського моря, вони теж датуються другою половиною III тисячоліття до н. е.⁷

У районі с. Балки зібрано також цікаву серію кам'яних знарядь праці та предметів озброєння, що належать до епохи раннього металу. Серед них є п'ять кам'яних сокир.

Сокира-молот виготовлена з темно-сірої дрібнозернистої міцної кристалічної породи. Обух конічно-циліндричний, лезо конічне з опуклим підігнутим. Отвір циліндричний з діаметром на вході 2,6 см, на виході 2,2 см, діаметр обуха 4,2 см, висота сокири 21 см, ширина леза 6,2 см, ширина підігнутого обуха 8,2 см, іх товщина 6,7 см. Поверхню оброблено крапковою технікою, після чого злегка підшліфовано (рис. 2, 10). Такі молоти відомі на всій території Запорізької області.

Сокира з дуже міцної темно-сірої кристалічної породи. Циліндричний обух поступово розширяється до отвору і плавно звужується до тупого леза. Свердлінням отвору було тільки розпочате і з якихось причин не завершене. Клин в перерізі прямокутної форми з незначними опукlostями клиноподібної частини сокири. На поверхні — сліди крапкової обробки. Довжина знаряддя 4,1 см, ширина леза 5,8 см, ширина обуха (практично діаметр) 4,6 см, діаметр отвору 2,2 см (рис. 2, 11).

Ці сокири, очевидно, мали сугто господарське призначення. Трапляються вони на території всієї області, деякі аналогії є на Михайлівському поселенні⁸.

Заготовка кам'яної сокири з сіруватої гранітоподібної кристалічної породи. Округлений конусоподібний обух разом із звуженим клинчастим лезом утворює різко виділені підігнуті. Клин в профілі має досить опуклу поверхню, старанно відшліфовану. За розмірами і формою — це заготовка для бойової сокири. Висота її 14,2 см, товщина 4,8 см (рис. 2, 12). Аналогічна заготовка з потовщенім тулубом і, можливо, більш рання за часом знайдена на Михайлівському поселенні⁹.

Уламок обушки сокири з міцної сіро-зеленуватої кристалічної породи (діорит?). Короткий циліндричний обушок з круглим підігнутим, переходить у клиноподібне лезо. Уламок добре відшліфовано. Довжина збереженої частини 6 см, товщина в підігнутіх б см, діаметр отвору 1,8 см. За своїми розмірами і конфігурацією не була бойова сокира (рис. 2, 13).

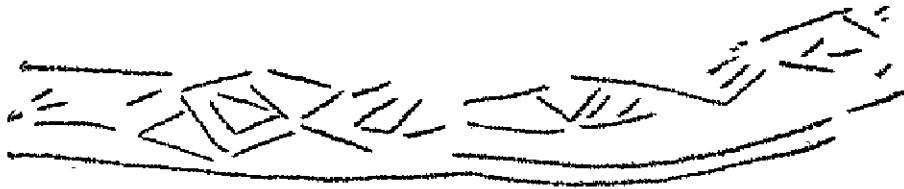

Рис. 3. Розгортка орнаменту ліпного горщика.

Серед цих знахідок привертає увагу уламок леза кам'яної сокири з нефриту, дрібнокрапчастого, сіро-зеленкуватого кольору. Лезо заокруглене, із загнутим додори носком. Довжина леза 5,7 см, ширина в основі 4 см. За формою сокира близька до четвертої ритуальної сокири з Бессарабського скарбу¹⁰ і належить до епохи середини бронзи (рис. 2, 14). Такі знаряддя відомі на поселеннях з багатоваликовою керамікою¹¹. Кілька уламків багатоваликового посуду знайдено і поблизу с. Балки.

Епоху середини бронзи можна датувати і *булавою* з мармуropодібного каменю кольору слонової кістки, овальну в перерізі вздовж осі отвору, з виступаючою пількою втулкою. Вхідний отвір має діаметр 1,2 см, на виході 1 см, висота 4,8 см, діаметр по тулубу 6,3 см (рис. 2, 15). Найближчою аналогією балківській знахідці є *булава* з Бессарабського скарбу¹².

Зрубна культура представлена численними уламками кераміки, горщиків, переважно банкоподібної форми, без орнаменту. Серед них виділяється ліпний горщик біконічної форми з малопомітним ребром на висоті першої третини від вінця, край нерівномірно заокруглений. Тулуб плавно звужується до плоского, з ледве помітними закраїнами дна. Поверхня від вінця до ребра орнаментована двома паралельними поясами дрібвозубчастого штампа, проміжок між якими заповнено ромбоподібними та іншими геометричними фігурами, виконаними таким же штампом. Тісто темно-сіре, з домішками кварцевого піску і валняку. Випал нерівномірний, темно-сірий, з рудуватим відтінком. Висота горщика 14,0 см, діаметр шийки 12,8 см, дна 9 см, тулуба по плічках 14,5 см, товщина стінок 0,5—0,6 см (рис. 2, 16). Форма орнаменту характерна для посуду ракньозрубної культури (рис. 3).

Серед крем'яних виробів цього часу можна виділити двобічно ретушований вкладиш до серпа з відламаною основою. Знаряддя виготовлене з сірого країчастого непрозорого кременю. Поверхня суцільно оброблена віджимною ретушшю, внутрішнє лезо — крутого, із зигзагоподібним профілем, зовнішнє — пологою. Внутрішній бік леза відполіровано внаслідок вживання. Довжина його 8,2 см, ширина 4,3 см, товщина 0,9 см (рис. 2, 17). Серпи такого типу часто трапляються на нижньому Лівобережжі Дніпра¹³.

Серед металевих виробів доби пізньої бронзи є знахідки на узбережжі бронзовий кинджал з відламаним черешком. Раковини на зламі свідчать про те, що він відлітий. Кинджал двосічний з гостро заокругленим вістрям, плоским ромбоподібним попереchenником. Довжина 13 см, ширина 2,8 см, товщина 0,5 см (рис. 2, 18). Цей екземпляр належить до групи так званих кинджальчиків з паралельними лезами, відомими на поселеннях та в похованнях білоцерківського етапу пізньозрубової культури (XI—IX ст. до н. е.)¹⁴.

Крім описаних речей, є численні знахідки матеріальної культури пізнього часу, включаючи і пізне середньовіччя. Всі вони зберігаються у Національному музеї с. Балки.

¹ Крилова Л. П. Мустьєрський гостроконечник із с. Кудашівка Дніпропетровської обл.—Археологія, 1970, 23, с. 204, рис. 1; Бодянський А. В. Мустьєрська стоянка у скелях Орел.—КСІА АН УССР, 1960, вип. 9, с. 117—122, рис. 2; 3.

² Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968, с. 58—59.

³ Малеев Ю. М. Мегалітичні гробниці на Тернопільщині.—Археологія, 1971, вип. 2, с. 55.

⁴ Бодянський А. В. Лисогорський неолітический могильник.—КСІА АН УССР, 1961, вип. 11, с. 134, рис. 2; Телегін Д. Я. Энеолитическое поселение и могильник у хут. Александрия.—КСІА АН УССР, 1959, вип. 9, с. 13, рис. 2; Бодянський О. В. Елеолітичний могильник біля с. Петро-Свистунове.—Археологія, 1968, т. 21, с. 117—124, рис. 2, 5; 9.

⁵ Лагодівська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення, вид. во АН УРСР. К., 1962, с. 90—91; Добропольський А. В. Неолітична стоянка на скелі Середній Стіг.—36. Дніпропетровського історичного музею, 1929, № 1, с. 114—115.

⁶ Кореневский С. Н. Нахodka бронзового топора у г. Пятигорска.—СА, 1972, № 3, с. 337—338, рис. 1, 1—3; Нессен А. А. Майкопская культура и ее датировка.—Тез. докл. на заседаниях ИА АН СССР, посвященных итогам полевых археологических исследований 1961 г. М., 1962, с. 19—22.

⁷ Deshayes Jean. Les Sutils de bronze, de L'Indus au Danube, II. Paris, 1960, p. 79, §1, pl. XXII, 8; XXII, 3.

⁸ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Вказ. праця, с. 132, 133.

⁹ Там же.

¹⁰ Кравцова-Гракова О. А. Бессарабский клад, М., Изд-во ГИМ, 1949, табл. VIII, I; XI; XVI.

¹¹ Максимов Е. В., Петровская Е. А. Археологические памятники в окрестностях с. Б. Андрушовки на Тячмине.—КСИА АН УССР, 1959, вып. 8, с. 23—24, табл. I, 4.

¹² Кравцова-Гракова О. А. Вказ. праця, с. 18, табл. 17, 2.

¹³ Літочес музей, вип. 8. Херсон, 1927, с. 10, рис. 14.

¹⁴ Лесков А. М. О североприазовском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы.—В кн.: Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части ССР. К., «Наук. думка», 1967, с. 153, рис. 6, 20—21.

И. П. САВОВСКИЙ

Археологические разведки в районе с. Балки на Запорожье

Р е з ю м е

В результате многолетних разведочных исследований окрестностей с. Балки Васильевского района Запорожской области собран интересный материал, относящийся к каменному веку и эпохе меди—бронзы.

Среди обнаруженных предметов материальной культуры привлекает внимание позднемустьерский кремневый наконечник, ножевидная кремневая пластина энеолитического времени, каменная булава бородинского типа, бронзовый книжалыник с параллельными лезвиями. Представляет интерес серия топоров, в том числе бронзовый топор майкопского типа, а также редкая находка — топор из нефрита.

Найденные из с. Балки отражают основные этапы развития местного населения в первобытную эпоху.

Нові надходження у фонди Інституту археології АН УРСР (квітень — грудень 1974 р.)

Перед тим як ознайомити читача з новими надходженнями, необхідно зазначити, що на цей час завершено попередній облік наявних у фондах Інституту колекцій з присвоєнням їм порядкових номерів, які подані в цій інформації. Отже, при необхідності дослідини можуть скористатися нашим покажчиком.

Якщо в першому повідомленні (*Археологія*, 16) було вказано, що у фондах Інституту нараховувалося орієнтовно 1205 колекцій, то зараз в результаті обєднання розрізного матеріалу з розкопок однієї і тієї ж пам'ятки, колекцій, зібраних до 1973 р., налічується вже 716. За 1973 р. і перший квартал 1974 р. (*Археологія*, 16, 17, 22) надійшли колекції, зареєстровані тепер під номерами 717—747. За звітний період 1974 р. фонди поповнилися ще 17 колекціями, які складаються з 8254 предметів. Ці колекції (№ 748—765), розглянуті нижче, походять з розкопок та розіздок, проведених співробітниками Інституту в 1969, 1972, 1973 рр. у Черкаській, Миколаївській, Дніпроветровській, Вінницькій, Хмельницькій, Чернівецькій областях, а також зі зборів 1972—1973 рр., здобутих В. Ф. Воєводою на Чернігівщині.

Група I. До неї входять вісім колекцій з ранньотрипільського поселення Бернашівка; з розкопок античного міста Ольвії; городища і могильника зарубинецької культури Бабина Гора і Дідів Шпиль; городища Башмачка черняхівської культури та різночасних пам'яток від палеоліту до пізнього середньовіччя, обстежених під час розіздок.

Першу колекцію (№ 766) складають матеріали (4684 предмети) ранньотрипільського поселення поблизу с. Бернашівка (Могилів-Подільський район Вінницької області), дослідження якого було продовжено в 1973 р. В. Г. Збеновичем (про колекцію, зібрану тут у 1972 р., повідомлялось в Археології, 17). Найдавніша річ — крем'яні скребок пізнього палеоліту, найдавнішими знахідками є уламки посуду (124) і крем'яні вироби (11) пізнього Трипілля. Решта належить до раннього Трипілля (типу Прекукутені II з рисами культури Боян). Особливе значення мають статуетки, знайдені з добруджського кременю та фрагменти «боянського» посуду. За свідченням дослідника, ці знахідки вказують на тісні зв'язки між населенням Середнього Подністров'я і Подунав'я на початку енеоліту.

Друга колекція (№ 748) налічує 243 предмети з розкопок 1972 р. забудов у довжину вулиці (дільниця АГД) міста Ольвії (с. Парутине Очаківського району Миколаївської області) під керівництвом А. С. Русєєвої. Основу колекції становить кераміка, зокрема фрагменти гераклейських, фасоських, хіоських, родоських, сінопських амфор з клеймами, рідше з графіті (VI—I ст. до н. е.), а також чорнолаковий, чорнофігурний, сіро- і червоноглянцевий посуд. Є уламки теракот; одна з них — Кора-Персефони, інший фрагмент — голівка від теракоти з зображенням Деметри (III ст. до н. е.); виявлено статуетку актора. До колекції входить ливарна форма, фрагменти мармурової скульптури, архітектурні деталі і невелика кількість бронзових, залізних, свинцевих і кістяніх виробів, а також дельфінчики.

Третя колекція (№ 754), що включає 141 предмет, зібрана в результаті робіт 1973 р. під керівництвом Є. В. Максимова на городищі Бабина Гора і могильнику Дідів Шпиль поблизу с. Бучки Канівського району Черкаської області. Матеріали з Бабині Гори представлені в основному зарубинецьким посудом та амфорною тарою I ст. до н. е.—I ст. н. е. Новим компонентом є плоскі глиняні грузила і кулі для праші — перші знахідки на пам'ятках зарубинецької культури. Наявні поодинокі залізні предмети (серпи, наконечники стріл). Серед кераміки — також фрагменти епохи бронз (середньодніпровської і багатоваликової культур). Набір речей з могильника Дідів Шпиль більш різноманітний і різночасний. Тут представлені, крім посуду, прикраси зарубинецької культури. До складу інвентаря поховання III—IV ст. входили горщики, кістяні гребіні, бронзове шило, голка, ножиці, накладка пояса, арбалетоподібна фібула. В числі інших знахідок фрагменти скіфської кераміки.

Четверта колекція (№ 762) налічує 565 речей і дає уявлення про матеріали з розкопок 1973 р., проведених А. Т. Сміленко на городищі черняхівської культури в с. Башмачка Соловіївського району Дніпропетровської області. Серед керамічних форм колекції — горщики, миски, кубки, амфорна тара, пряслице. Крім того, знайдено бронзову арбалетну фібулу IV ст. до н. е. і залізні пластини.

П'ята колекція (№ 755) являє собою результат розвідок 1973 р. у Київській і Черкаській областях (керівник експедиції — Є. В. Максимов). На восьми поселеннях виявлено знахідки широкого хронологічного діапазону, здебільшого керамічні. Найбільш ранні з них належать до трипільської культури (с. Красне Обухівського району Київської області; с. Бугаєве Канівського району Черкаської області (та багатоваликової кераміки) с. Черняхів Кагарлицького району Київської області). Зібрано також матеріали раннього залізного віку (с. Ємчиха Миронівського району Київської області; с. Черняхів, Красне, Бучаки на Черкащині). Серед пізніших — пізньозарубинецькі (с. Гусачівка Обухівського району), черняхівські (с. Черняхів, Бучаки, урочище Бурисовщина) і Київської Русі (с. Гусачівка, Ємчиха, Черняхів).

Шосту колекцію (№ 750) складають знахідки (238 предметів) з 12 городищ, 6 селищ, 3 замчищ на Волині і Поділлі (розвідки проведенні під керівництвом М. П. Кучери). Це переважно уламки вінець, стінок, днищ гончарого і ліпного посуду. Найранішими є речі трипільської культури пізнього етапу (с. Старий Остропіль Старокостянтинівського району Хмельницької області), доби бронзи (с. Копистин Хмельницького району і області) та ранньозалізного часу (Старий Остропіль, с. Соколова Гора поблизу Житомира; с. Леніне Радомишльського району Житомирської області). Є фрагменти слов'янської кераміки VIII—IX ст. (с. Городище Малинського району на Житомирщині) і чепецьки давньоруського посуду, виявленого в ряді сіл Житомирської області (Коростишевський, Чуднівський і Житомирський райони), Хмельницької (Старокостянтинівський, Летичівський, Старосинявський та Хмельницький райони), Тернопільської (с. Мушкатівка Борщевського району). До колекції також входить фрагментована посудина (Мушкатівка), шиферне присліще (Соколова Гора) і уламки скляного браслета цього ж часу (XII—XIII ст.). Крім того, є фрагменти кераміки пізнього середньовіччя — XIV—XVII ст. (Станишівка на Житомирщині, Суслівці і Колистин Хмельницької області). Колекція, що надійшла, має важливе значення для датування укріплених населених пунктів в межах названих областей.

Сьома колекція (№ 753) містить 306 предметів. Вони виявлені під час розвідок, проведених у 1973 р. Г. Л. Євдокимовим на Середньому Дністрі (Гасківці, Мельнице-Подільського району Тернопільської області; Бабині Кам'янець-Подільського району Хмельницької області; Бернашівка Мурвано-Кирилівського району Вінницької області; Ломачинці, Ожеве і Кормань Сокирянського району Чернівецької області). Більшу частину колекції становлять ранньотрипільські знахідки (кераміка, вироби з кременю, сланцеві сокири, фрагменти статуеток). Найінішими є фрагменти посуду пізнього етапу Трипілля (тип Цвіківці), вперше знайдені на цій території (с. Бабині). Серед матеріалів є крем'яні серп ранньозалізного часу (с. Ожеве) і ліпний горщик з разоміслов'янського поселення поблизу с. Ломачинці (урочище Плитове).

Восьма колекція (№ 749) налічує 129 предметів, зібраних В. Ф. Воеводою в Носівському і Броварському районах Чернігівської області. Найраніші знахідки — крем'яні палеолітічні знаряддя і кераміка ямково-гребінчастого неоліту. Є фрагменти посуду і крем'яні вироби середньодніпровської, тищницької, мар'янівської культур, а також раннього залізного часу.

Крім того, представлено кераміку і скляні вироби пізнього середньовіччя.

Група II. До її складу входять десять колекцій. Це матеріали з курганних могильників, здобуті експедиціями Інституту на новобудовах у Миколаївській та Дніпропетровській областях.

До *дев'яткої* колекції (№ 751) входять 205 предметів з розкопок 1969 р. Соколовського зарону Інгульської експедиції. Розкопки проводили І. М. Шарафутдинова і В. І. Нікітін. У фонди надійшли речі з чотирьох курганів, розташованих на краю надзаплавної тераси лівого берега р. Інгул на північний схід від с. Соколовка Баштанського району Миколаївської області. До групи енеоліту — ранньої бронзи належать чорнолощені горщики кемі-обісійської культури; понад десять посудин, крем'яні відщепи і скребки, кам'яні розтиравальники, кістяні булавки і пронизки, підвіски з ікол хижаків, намисто з річкових черепашок, штамп зі стулки черепашки — до ямної культури. Привертає увагу червоноглиняний лощений горщик, типовий для ранніх лам'яточок майківської культури, транспортуваний з Кубані або ясіями цієї культури, або внаслідок обміну. Ця, поки що єдина, знахідка дає змогу ставити питання про культурні звязки. Є горщики середньої і пізньої бронзи, а також скіфського часу. Серед прикрас — скляні намистини та уламки скроневого кільця. З сарматських могил походять залізний меч, спис, кільце. Найпізніші в колекції — предмети з могил конівників (XII ст.): дві бронзові бляшки, гудзик, пластина і уламки залізних виробів. Частина речей з цих курганів надійшла в Баштанський краєзнавчий музей.

Десята — п'ятнадцята колекції (№ 756—761) складаються із знахідок, виявлених під час розкопок курганів Інгульською експедицією під керівництвом О. Г. Шапошниковою. В 1973 р. зібрано численний різноманітний матеріал в ряді пунктів Миколаївської області (Баштанський район: Христофорівка — 129 предметів, Костянтинівка — 177; Новобузький: Старорозаївка — 23 предмети; Снігровський: Лиманці — 51). Найбільш ранній і цілком новий в колекції є кераміка нижньомихайлівського типу з підкурганного могильника поблизу Костянтинівки. Далі йдуть матеріали степових культур доби бронзи. Великий інтерес становлять чаши з астральними знаками так званої Інгульської культури, останнім часом виділеною О. Г. Шапошниковою, а також черепи з розмальованою глиняною маскою (Христофорівка, Лиманці), що дає нові відомості про

ідеологічні уявлення стародавніх племен. Найчисленнішу групу утворюють знахідки скіфського часу і ралльного середньовіччя (XII—XIII ст., віно полоцькі).

Шістнадцята колекція (№ 764), яка налічує 19 предметів, надійшла з розкопок трьох курганів поблизу с. Покровське Нікопольського району Дніпропетровської області, проведених у 1973 р. Б. М. Мозолевським (група Сторожової могили і східна курганна група). Це фрагменти залізного скіфського спорядження від пояса, меча, ножа, обойми, пластик. Крім того, є амулети з поховання ямної культури і частини горщика з катакомбного поховання. Більшість речей передано до Покровського народного музею.

Сімнадцята колекція (№ 763) включає 74 предмети з розкопок 1973 р. шести курганів поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області. Як і в попередній колекції, в основному переважає скіфський матеріал IV—V ст. до н. е. (начиння і озброєння). Є ще один посудині з поховань ямної і катакомбної культур. Цікава ліпна зрубна банка з прокресленим орнаментом у вигляді піктограм. Частину речей передано в Музей історичних коштовностей м. Києва.

Вісімнадцята колекція (№ 752) містить 338 предметів. Це матеріали розкопок 1973 р. курганних груп I, II, III поблизу с. Верхня Тарасівка Токмаківського району Дніпропетровської області. Керівник Верхньо-Тарасівської експедиції — Е. В. Черненко. Як і в двох описаних вище колекціях, основна частина знахідок складається зі скіфських речей IV ст. до н. е. Невелика група речей (горщики, бронзове шилло, кістяна проколка, крем'яний ніж) належить до ямної культури. Серед знахідок з катакомбних поховань є горщики, кістяна проколка, крем'яний наконечник списа. Кілька горщиків датуються зрубним часом. Найцінішими в колекції є знахідки з могил кочівників IX—XII ст. (стрімела, бронзова гриня, пряжка тощо).

А. Л. Нечитайлло

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДСВ — Античная древность и средние века
АО — Археологические открытия (Москва)
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АСЭ — Археологический сборник Эрмитажа
ВВ — Византийский Временник
ВДИ — Вестник древней истории
ГИМ — Государственный исторический музей
ДХМ — Державний Херсонеський музей
ИАК — Известия Археологической Комиссии
ИАДК — История и археология древнего Крыма
ИРАИК — Известия Русского археологического института в Константинополе
ИРАИМК — Известия Российской Академии истории материальной культуры
ИТУАК — Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии
ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАО — Московское Археологическое общество
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НиС — Нумизматика и сфрагистика
НС — Нумизматический сборник
ОАК — Отчет Археологической Комиссии
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СХМ — Сообщения Херсонесского музея
СЭ — Советская этнография
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
ТМНО — Труды Московского нумизматического общества
Труды . . . АС — Труды Археологического съезда
УІЖ — Український історичний журнал
Уч. зап. СГУ — Ученые записки Саратовского государственного университета
Хсб. — Херсонесский сборник
ІРЕ — *Inscriptiones antiquae oiae septentrionalis Ponti Euxini*

ЗМІСТ

Статті

Анокін В. О. Нове у вивченні монетної справи Херсонеса	3
Гладких М. І. Міфівість знарядь в процесі їх виробництва та її роль в утворенні локальних варіантів матеріальної культури	17
Хавлюк П. І. (Вінниця). Про реконструкцію черняхівських жорен	21
Белан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племені Правобережної України у I тисячолітті н. е.	29
Харламов В. О. Київська садиба X ст. (За матеріалами розкопок Подолу)	37
Тищенко О. Р. Походження полихромних керамічних рельєфів зі Старої та Дмитрова	46

Публікації та повідомлення

Махно Е. В., Братченко С. Н. Пастове намисто з катакомбного поховання на Комп'яніївському могильнику	53
Мельниковська О. М. (Москва). Могильник юхнівської культури та ранньосередньовічне поселення на Чернігівщині	60
Зубар В. М. Підбійні могили Херсонеського некрополя	68
Михайлів Б. Д. (Мелітополь). Поховання мідника гунікського часу в Північному Приазов'ї	74
Мезенцева Г. Г. Гончарна майстерня у Белгороді Київському	82
Орлов Р. С., Погорільй В. І. Поховання кочівника поблизу с. Поділля на Київщині	87

Критика та бібліографія

Приходнюк О. М. Борівий Достал. Бржецлав—Погансько. Садиба великоморавського вельможі. Брю, 1975, 520 с.	90
Кучінко М. М. (Луцьк). Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (дoba першенообщинного ладу), вид-во «Наукова думка». К., 1974 р. 286 с.	92
Ауліх В. В. (Львів). А. Т. Сміленко, Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (ІІ—XIII ст.), вид-во «Наукова думка». К., 1975. 208 с.	93

Охорона археологічних пам'яток

Савовський І. П. (с. Балки Запорізької обл.). Археологічні розвідки в районі с. Балки на Запоріжжі	96
--	----

Хроніка

Нечитайло А. Л. Нові надходження у фонди Інституту археології АН УРСР	101
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Анохин В. А. Новое в изучении монетного дела Херсонеса	16
Гладких М. И. Изменчивость орудий в процессе их производства и ее роль в формировании локальных вариантов материальной культуры	21
Хавлюк П. И. (Винница). О реконструкции черняховских жертволов	28
Белак Н. Г. К истории охоты и животноводства у племен Правобережной Украины в I тысячелетии н. э.	37
Харламов В. А. Киевская усадьба X в. (По материалам раскопок Подола)	45
Гищенко А. Р. Полномочные керамические рельефы из Старицы к Дмитрову	52

Публикации и сообщения

Махно Е. В., Братченко С. Н. Пастовые бусы из катакомбного погребения на Компанийцевском могильнике	59
Мельниковская О. Н. (Москва). Могильник юхновской культуры и раннесредневековое поселение на Черниговщине	68
Зубарь В. М. Подвойные могилы Херсонесского некрополя	73
Михайлов Б. Д. (Мелитополь). Погребение медника гуннского времени в Северном Приазовье	82
Мезенцева Г. Г. Гончарная мастерская в Белгороде Киевском	86
Орлов Р. С., Погорелый В. И. Погребение кочевника у с. Подолье из Киевщины	89

Критика и библиография

Приходнюк О. М. Боривой Достал. Бржецлав—Погансько. Усадьба землеморавского вельможи. Брно, 1975, 520 с.	90
Кучинко М. М. (Луцк). Древнее население Прикарпатья и Волыни (период первобытообщинного строя), изд-во «Наукова думка». К., 1974 г. 296 с.	92

Охрана археологических памятников

Аулих В. В. (Львов). А. Т. Смиленко. Славяне и их соседи в Степном Поднепровье (II—XIII вв.), изд-во «Наукова думка». К., 1974 р. 208 с.	93
Савовский И. П. (с. Балки Запорожской обл.). Археологические разведки в районе с. Балки в Запорожье	96

Хроника

Нечитайло А. Л. Новые поступления в фонды Института археологии АН УССР	101
--	-----

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

24

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченого ради Институту археології АН УРСР

Редактор В. П. Лаводзека, Художній редактор С. П. Кейтка. Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректори Л. Г. Бузіашви, А. Б. Ревуцька.

Інформ. бланк № 1195.

Здано до набору 6.01.77. Підл. до друку 21.10.77. БФ 01276. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,45. Обл.-вид. арк. 9,41. Тираж 1000 пр. Зам. 7-14. Ціна 1 крб. 10 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252001, Київ-601, МСП, вул. Репіна, 3. Кіївська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфніга» Держкомвідаву УРСР, 252004, Київ-4, вул. Репіна, 4.

**В издательстве «Наукова думка»
в 1978 году выйдет книга:
Граффити античного Херсонеса. Язык русский.
15 л. Цена 1 руб. 90 коп.**

Граффити — важный письменный источник для изучения античного Херсонеса. В книге приводится более двух тысяч граффити. Дается их расшифровка, чтение, перевод, а также комментарий, датировка и историческая интерпретация. Содержатся сведения, полученные после прочтения начертаний, об идеологических и религиозных представлениях херсонеситов.

Рассчитана на археологов, историков, лингвистов, краеведов.

Предварительные заказы на эту книгу принимают все магазины книготорга, потребительской кооперации, «Книга—почтой» и конторы «Академкнига». Наиболее продолжительное время заказы на наши издания принимают магазины — опорные пункты издательства: магазин научно-технической книги № 19/290000, г. Львов, пл. Рынок, 10), магазин научно-технической книги № 1/310000, г. Харьков, ул. Свердлова, 17), Дом книги (340 000, г. Donetsk, ул. Артема, 147а) и книжный магазин издательства «Наукова думка» (252001, г. Киев, 1, ул. Кирилова, 4), который иногородним заказчикам высыпает книги наложенным платежом.

«НАУКОВА ДУМКА»